

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЦЕНТР «МАЛА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ»

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

Н. П. Гальона

І. В. Дудко

ОСНОВИ МОВОЗНАВЧОЇ ТВОРЧОСТІ В МАН

БІБЛІОТЕКА

МАН

КИЇВ
2020

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЦЕНТР «МАЛА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ»
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

Н. П. Гальона, І. В. Дудко

ОСНОВИ МОВОЗНАВЧОЇ ТВОРЧОСТІ В МАН

Навчально-методичний посібник

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

3-тє видання, виправлене й доповнене

Київ
Національний центр
«Мала академія наук України»
2020

Рецензенти:

М. Я. Плющ — завідувачка кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, докторка філологічних наук, професорка;

Н. І. Костенко — вчителька української мови та літератури спеціалізованої школи № 7 ім. М. Т. Рильського м. Києва, учителька-методистка

*Рекомендовано науково-методичною радою
Національного центру «Мала академія наук України»
(протокол № 4 від 24 грудня 2019 р.)*

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 1/11-663 від 19 січня 2018 р.)*

Гальона Н. П.

Г17 Основи мовознавчої творчості в МАН : навч.-метод. посіб. / Н. П. Гальона, І. В. Дудко ; [відп. за вип. О. В. Лісовий]. — 3-тє вид., випр. і доповн. — Київ : Національний центр «Мала академія наук України», 2020. — 290 с.

ISBN 978-617-7945-06-1

Пропонований навчально-методичний посібник укладено з урахуванням багаторічного досвіду роботи членів предметної комісії з української мови та членів журі Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів — членів Малої академії наук України. У ньому розглянуто основи мовознавчої творчості в МАН відповідно до трьох її навчальних завдань, спрямованих на формування мовнокомунікативної компетенції учнів, виконання академічного дослідження й отримання наукових фахових знань юними дослідниками мови. Автори посібника пояснюють методологічні основи наукового пізнання, комплексно характеризують процес виконання учнівського мовознавчого дослідження, пропонують систему контрольних запитань, вправ, тестів і пошукових завдань для формування мовнокомунікативної компетенції, наукового світогляду та систематизації теоретичних знань з лінгвістики. Посібник може бути використаний у позакласній та позашкільній роботі з української мови, у самостійній підготовці молодих науковців до участі в конкурсах-захистах Малої академії наук, у спеціалізованих літніх та заочних школах Малої академії наук України.

Для слухачів, учнів — членів Малої академії наук України, наукових керівників, керівників секцій української мови, учителів, які працюють з обдарованою молоддю, усіх, хто починає свою наукову діяльність.

УДК 811.161.2

© Гальона Н. П., Дудко І. В., 2020

© Національний центр

«Мала академія наук України», 2020

ISBN 978-617-7945-06-1

ЗМІСТ

Вступне слово	7
Передмова	9
1. Вступ до науки	12
1.1. Наука — система знань	12
Поняття про науку	12
Наукове мислення	13
Наукознавство — наука про науку	14
Класифікація наук	15
Етапи розвитку науки	17
Елементи науки: наукова ідея, закон, гіпотеза, теорія	18
Основні поняття науки	20
Поняття, термін, визначення	21
1.2. Особливості наукового пізнання	23
Процес пізнання	23
Наукове знання	24
Відносне та абсолютне знання	24
Наукова діяльність	25
Форми наукової діяльності учнів: реферат, стаття, тези, анотація	26
Методологічна основа дослідження	29
Діалектичний підхід у пізнанні	29
Загальнонаукові методологічні принципи	30
Запитання для самоконтролю	32
Практичні завдання	33
2. Мовнокомунікативна компетенція	34
2.1. Складники мовнокомунікативної компетенції молодого дослідника	34
2.2. Культура писемного наукового мовлення	35
Ознаки наукового стилю	35
Точність та однозначність висловлень.	
Наукова термінологія	37

Узагальненість та об'єктивність наукового тексту	38
Інформативність та аргументованість	39
Логічна послідовність викладу думок	41
Запитання для самоконтролю	42
Практичні завдання	42
2.3. Порухення мовних норм у науковому тексті	45
2.3.1. Особливості слововживання	46
Запитання для самоконтролю	52
Практичні й тестові завдання	52
Тести	54
2.3.2. Типові орфографічні помилки в учнівській науковій роботі	56
Запитання для самоконтролю	60
Практичні завдання	61
2.3.3. Правопис та вживання складних слів у науковому мовленні філолога	62
Запитання для самоконтролю	66
Практичні завдання	66
2.3.4. Труднощі у відмінюванні іменників та числівників	67
Особливості відмінювання іменників чоловічого роду II відміни	67
Особливості відмінювання та сполучуваності кількісних числівників	72
Запитання для самоконтролю	75
Практичні й тестові завдання	76
Тести	79
2.3.5. Основні пунктуаційні норми та порушення їх у науковому тексті	82
Тире між підметом і присудком	82
Тире на місці пропущеного члена речення	83
Засоби ускладнення простого речення в науковому тексті	84
Кома, тире і двокрапка у реченні з однорідними членами	84
Розділові знаки в реченні з відокремленими членами	89
Розділові знаки в реченнях зі вставними та вставленими компонентами	93
Розділові знаки в безсполучниковому реченні	96
Запитання для самоконтролю	98

Практичні й тестові завдання	99
Тести	100
2.4. Культура усного мовлення в науковій галузі	105
2.4.1. Ефективність усної публічної мови	105
Техніка мовлення	106
Увиразнення наукового мовлення	107
Підготовка тексту до читання	108
2.4.2. Повідомлення про результати дослідження на захисті	110
Презентація роботи під час виступу	111
Етика наукової дискусії	112
Як ставити запитання	113
Як відповідати на запитання	114
2.4.3. Особливості української орфоепії	116
Основні норми вимовляння звуків та їх сполук	116
Труднощі в наголошуванні слів	118
Запитання для самоконтролю	119
Лабораторні, практичні й тестові завдання	120
Тести	125
3. Академічне дослідження	128
3.1. Загальні вимоги до учнівського дослідження	128
Організація наукової творчості	128
Характер навчально-дослідницької роботи учня та її оцінювання	131
3.2. Підготовка до написання роботи	132
Вибір та обґрунтування актуальності наукової проблеми	132
Основні напрями сучасної лінгвістики	136
Формулювання теми	140
Визначення джерел матеріалу для дослідження	142
Попереднє ознайомлення з науковою літературою	143
Укладання бібліографії	144
Визначення мети й завдань	146
З'ясування об'єкта і предмета дослідження	147
Планування роботи	148
3.3. Основний етап дослідження	148
Робота над текстом: загальні рекомендації	148

Аналітичний огляд наукової літератури	150
Використання наукових джерел у роботі	151
Інформаційний пошук	153
Збирання мовного матеріалу	155
Застосування загальнонаукових методів і методик	157
Вибір лінгвістичних методів дослідження	159
Аналіз, систематизація та опис мовного матеріалу	165
3.4. Завершення дослідження	167
Оформлення рукопису наукової роботи	167
Підготовка до захисту та прилюдний захист	174
Запитання для самоконтролю	175
4. Наукові фахові знання	176
4.1. Теоретичні знання — основа наукової творчості	176
4.2. Поради до виконання контрольних робіт з української мови ...	177
4.3. Зразки контрольних завдань	181
Запитання для самоконтролю у підготовці до кваліфікаційної контрольної роботи	199
Післямова	206
Короткий термінологічний словник	207
Список рекомендованої літератури	219
Список використаної літератури	245
Додатки	247
Додаток А Зразок титульної сторінки реферату	247
Додаток Б Зразок анотації до статті	248
Додаток В Відповіді до тестів	249
Додаток Г Разом, окремо або з дефісом. Практичний словник ...	250
Додаток Д Словник закінчень іменників чоловічого роду II відміни в родовому відмінку однини	274
Додаток Е Зразок титульної сторінки навчально- дослідницької роботи	287
Додаток Ж Зразок змісту навчально-дослідницької роботи «Семантико-словотвірна структура відносних прикметників (на матеріалі творів Лесі Українки)»	288

ВСТУПНЕ СЛОВО

Навчально-наукова діяльність Малої академії наук України є особисто зорієнтованою системою навчання, яка дає змогу створити умови для виховання наукової культури особистості з максимально можливою індивідуалізацією, розвитку пізнавальних і творчих здібностей кожного учня, його самореалізації в навчальній діяльності.

Наукова робота учнів МАН — це самостійно виконане дослідження з певної проблеми, яке відповідає науковим принципам, має певну структуру, містить результат самостійного аналізу та висновки.

У великому спектрі науково-дослідницьких робіт вихованців Малої академії наук чільне місце посідають дослідження з української філології.

Аналізуючи результати Всеукраїнського конкурсу науково-дослідницьких робіт учнів — членів Малої академії наук України за останні роки, професійне журі відділення філології та мистецтвознавства відзначило оновлення та урізноманітнення дослідницької тематики, посилення теоретичного аспекту робіт, підвищення рівня філологічних знань учасників конкурсу. Проте типовими недоліками багатьох учнівських досліджень залишаються недосконале володіння основними методологічними принципами, неправильне вибудовування логічної структури розвідки, недостатній рівень самостійності в опрацюванні обраних тем, порушення мовних норм у науковому тексті.

Зважаючи на це, організація філологічної освіти Малої академії наук України потребує поліпшення науково-теоретичної підготовки учнів до написання науково-дослідницьких робіт, удосконалення програмно-методичного забезпечення закладів МАН України.

Пропонований посібник Н. П. Гальони та І. В. Дудко «Основи мовознавчої творчості в МАН» є новаторським. У ньому вперше комплексно схарактеризовано основи мовознавчої творчості обдарованих учнів — членів Малої академії наук України. Посібник створено на ґрунті багаторічного досвіду роботи членів предметної комісії Всеукраїнського конкурсу-захисту робіт МАН з урахуванням усіх вимог до науково-дослідницької діяльності школярів.

Як показав досвід, пропонований посібник упродовж шести років від часу його першого видання в 2012 році має неабияку популярність і попит як серед школярів, так і серед наукових керівників.

Н. П. Гальона та І. В. Дудко як автори навчально-методичного посібника «Основи мовознавчої творчості в МАН» стали переможцями Всеукраїнського конкурсу науково-методичних розробок із дослідницько-експериментального напрямку позашкільної освіти суспільно-гуманітарного профілю в 2011–2012 рр.

Навчально-методичний посібник допоможе юним мовознавцям кваліфіковано оволодіти поняттєвим апаратом, методикою написання й оформлення дослідження, якісно презентувати та успішно захистити роботу.

У посібнику запропоновано систему запитань для самоконтролю, практичних і пошукових завдань, тестів, які орієнтовані на самостійне виконання й раціональне поєднання теоретичних і практичних аспектів мовознавчого аналізу.

Практична цінність методичної розробки полягає в наданні порад і рекомендацій щодо підвищення рівня грамотності творчої молоді, формування її фахової мовнокомунікативної компетенції, заохочення до самостійного, новаторського дослідження.

Підготовлене видання призначене для учнів Малої академії наук України, наукових керівників, учителів, які працюють з обдарованими дітьми. Воно буде корисним усім, хто розпочинає творчо-пошукову діяльність.

*О. В. Лісовий,
директор Національного центру
«Мала академія наук України»*

ПЕРЕДМОВА

Основи мовознавчої творчості в Малій академії наук охоплюють три важливі завдання роботи з обдарованою молоддю: сприяти формуванню мовнокомунікативної компетенції майбутнього науковця, навчити правильної організації дослідження, поглибити й систематизувати теоретичні знання з лінгвістики. Цілком символічною є й сама аббревіатура МАН: М — мовнокомунікативна компетенція, А — академічне дослідження і Н — наукові фахові знання юних дослідників мови.

Учні, які є членами наукового відділення філології та мистецтвознавства Малої академії наук України, — це талановиті, обдаровані діти зі значним інтелектуальним потенціалом і творчими можливостями. У недалекому майбутньому вони можуть стати вченими, викладачами, вчителями, письменниками — тією інтелектуальною елітою, яка впливатиме на розумовий і культурний розвиток усього суспільства та визначатиме його орієнтацію на моральні й духовні цінності. Тому завдання вчителів сьогодні — підказувати, заохочувати, стимулювати, учити, спрямовувати і, звичайно ж, зацікавлювати, підтримувати творчий настрій і нові ідеї, мотивуючи теоретичним і практичним результатом.

Навчання та розвиток дітей, обдарованих у галузі філології, передбачає підвищений науково-теоретичний рівень і значну інформаційну насиченість навчального матеріалу, пошуковий характер завдань, застосування нових технологій і засобів. Робота з молоддю в секції української мови Малої академії наук має на меті формувати мовнокомунікативну компетенцію учнів, навчити виконувати практично й теоретично корисні лінгвістичні дослідження, поглибити спеціальні знання, а також залучати молодь до культурної спадщини українського народу й людства загалом, щоб зробити цей світ кращим за допомогою чарівного пензля неперевершеного майстра — мови.

Готуючись до своєї майбутньої професійної діяльності, молоді філологи вчать вільно спілкуватися українською мовою в галузі науки, бездоганно володіти всіма її мовно-виражальними засобами. Їм необхідно мати наукове уявлення про структуру і систему сучасної української літературної мови, ґрунтовні знання основних мовних норм і правил, досконалі уміння

та навички застосовувати ці знання, що забезпечить ефективну реалізацію основних функцій мови — комунікативної, мислетворчої, пізнавальної, виражальної.

Сучасні молоді люди ще в школі починають замислюватися над тим, як не помилитися у виборі професії та досягти успіху. А дехто мріє зробити відкриття або створити шедевр уже сьогодні. Тож варто спробувати! Мала академія наук не лише для тих, хто сподівається стати ученим. Та й небагато їх серед сучасної молоді, адже в 16 років ще мало хто знає, що таке наука, наукове мислення, науковий підхід і в чому їх переваги, мало хто відчув радість творчості, задоволення від отриманого результату, щастя від справжньої перемоги.

Навчання та конкурси в Малій академії наук — це можливість піднятися на вищий рівень інтелектуального розвитку, навчитися самостійно пізнавати світ, отримувати справжній науковий результат, переконливо говорити і точно формулювати свої думки на папері, а головне — розвинути наукове мислення, яке стане запорукою успішної діяльності в будь-якій галузі.

Цей посібник для тих, хто починає вчитися, творити, змагатися в Малій академії наук, і для тих, хто може допомогти учням у науковій творчості. Його структура відповідає трьом засадничим принципам — трьом завданням і трьом напрямам навчання в Малій академії наук: поглибленню наукових теоретичних знань, виконанню власних досліджень, формуванню умінь і навичок ефективного писемного та усного спілкування.

Посібник також має на меті допомогти учням виконати науково-дослідницьку роботу на конкурсі, який щорічно проводить Мала академія наук України, оформити її результати й успішно захистити на різних етапах. У ньому простежено процес наукової діяльності від обрання теми дослідження і до завершального етапу захисту роботи.

Автори посібника з огляду на багаторічний досвід роботи членами журі Всеукраїнського конкурсу-захисту учнівських робіт МАН України та досвід роботи з учнями, студентами, магістрантами й аспірантами пропонують поради та рекомендації щодо підвищення рівня грамотності творчої молоді, формування її фахової мовнокомунікативної компетенції, заохочення до самостійного новаторського дослідження.

Посібник допоможе спрямувати наукову роботу молодих учених, відшліфувати дослідницькі кроки, чітко окреслити етапи наукової діяльності, підвищити її результативність. У ньому — відповіді на запитання, як обрати цікаву й перспективну проблему і тему, правильно визначити мету й оптимальну низку завдань, розрізнити об'єкт і предмет дослідження, доцільно застосувати лінгвістичні методи, відмежувати головне в науковому

пошуку від другорядного, схарактеризувати наукову новизну, теоретичне і практичне значення результатів.

Для поглиблення та систематизації знань з української мови, культури мовлення й основ наукової діяльності в посібнику запропоновано систему практичних завдань і контрольних запитань. Подано зразки лабораторного та практичного занять, які можна використати в позакласній і позашкільній роботі. Контроль знань допоможе реалізувати система тестів до відповідних підрозділів. Посібник містить список рекомендованої наукової літератури з різних галузей лінгвістики та короткий термінологічний словник. У «Додатках» подано практичні словнички, зразки оформлення наукових робіт, відповіді до тестів.

Своїми порадами автори посібника прагнуть застерегти юних науковців від можливих помилок, невдалих та невважених кроків на науковій ниві, а також від занадто категоричних авторських тверджень. Але головна мета цього посібника — підтримати пошуково-дослідницький, творчий дух молодих науковців, додати їм сили, впевненості, натхнення, світлого настрою й позитивної енергії в глибокому, усебічному вивченні рідної мови за допомогою благородної, цікавої та водночас складної науки — лінгвістики.

1.

ВСТУП ДО НАУКИ

1.1. Наука — система знань

Поняття про науку

Світ науки — цікавий і захопливий. А якщо комусь здається нудним і сірим, то це лише тому, що він досі ще не вдавався до наукової творчості, наукового пошуку, не мав наукового успіху. Щоправда, наука — не для всіх. Вона — для енергійних, упевнених, небайдужих, рішучих, амбіційних, мрійливих, наполегливих, творчих, непересічних, чесних, тобто тих, хто прагне успіху і ставить високу мету. Спробуйте — і побачите, що ви саме такий! Спробуйте — і наука зможе стати для вас роботою, захопленням, відпочинком, творчістю, засобом досягнення мети, втіхою і навіть ліками від негараздів і невдач.

Варто зрозуміти, що таке наука, навчитися наукового мислення, оволодіти науковим підходом до справи, і тоді світ відкриється по-новому, з'являться успіх і гармонія, вималюються перспективи.

Отже, кожному, хто наважився розпочати свій науковий пошук, необхідно зробити перший крок, так званий «вступ до науки»: з'ясувати, що таке наука і як відбувається процес наукового пізнання, усвідомити можливості й межі людського знання, методи, напрями обраної галузі науки, основні тенденції й перспективи її розвитку.

Наука — це передусім один із *видів діяльності людини*, яка прагне здобути нові знання про себе і навколишній світ, складний, різноманітний, часом суперечливий.

Навколишній світ — це не лише природа, а ще й суспільство, без якого не може жити жодна людина, а також складне та непізнане явище людського мислення. І природа, і суспільство, і мислення існують та розвиваються за своїми законами, які з давніх часів намагалася пізнати людина, збираючи та передаючи наступним поколінням свої знання й досвід.

Сьогодні людство має великий обсяг наукових відомостей про довкілля. Вони упорядковані за галузями, тісно переплетені та пов'язані між

собою, тобто утворюють *систему* знань. Цю систему знань про природу, суспільство й мислення також називають *наукою*.

Як форма суспільної свідомості наука виникла кілька тисячоліть тому, коли було нагромаджено значний обсяг наукових відомостей. Система знань формувалася поступово внаслідок тривалого процесу пізнання всіх сфер життя. Люди широко застосовували набуті знання у своїй діяльності, доповнювали, уточнювали. Практичне використання здобутків давало змогу перевірити їх, підтвердити або спростувати деякі положення, щось переосмислити. Вважають, що саме тоді наука найтісніше перепліталася з повсякденним життям і діяльністю людини.

Тож поняття *наука* охоплює і *діяльність*, яка має на меті здобуття нових знань, і *результат* цієї діяльності — упорядковані, систематизовані *наукові знання*. Саме вони забезпечують адекватне сприйняття світу й перетворення його в інтересах людини.

І, нарешті, термін *наука* застосовують для називання різних галузей наукового знання: наука про закономірності життя і розвитку організмів — це біологія; наука про будову, властивості та закони руху матерії — фізика; наука про виникнення, закономірності функціонування та розвитку мов світу — мовознавство; наука про художню літературу та її історію — літературознавство тощо.

Отже, *наукою* називають: 1) особливу галузь діяльності певної групи людей, спрямовану на отримання й систематизацію об'єктивних знань; 2) форму людської свідомості, яка відображає світ в образі системи достовірних знань про природу, суспільство й мислення; 3) кожен галузь цих знань.

У сучасному світі неможливо знайти хоча б якусь галузь, не пов'язану з наукою. А необхідність наукового підходу до всіх видів діяльності змушує науку розвиватися швидкими темпами. І яку б професію не обрала сучасна молода людина, вона завжди відчуватиме потребу в глибоких, достовірних знаннях — наукових знаннях, потребу безперервного наукового пошуку. Лише він здатний забезпечити успіх майбутньому спеціалістові та його відповідність вимогам часу.

Наукове мислення

Наукове мислення — запорука ефективності будь-якої діяльності, і до нього мусить прагнути сучасна людина.

Наукове мислення — це вищий рівень мислення. Воно з'являється не раптово, його розвиток тісно пов'язаний із наукою, із науковою діяльністю. Наукове мислення виявляє себе насамперед як уміння застосувати

науковий метод до розв'язання будь-якої проблеми: від розваг та ігор до серйозних професійних завдань, а також питань виховання, здоров'я тощо. Його особливість у тому, що, пояснюючи будь-яке явище, людина спирається на наукове знання. Наука в цьому випадку стає для людини засобом самостійного відкриття законів, які керують світом.

Наукове мислення — це завжди творче мислення. Воно передбачає творчий підхід до будь-якої справи, а не механічне застосування відомих схем та способів, програмує її успішне виконання.

Чи помічали ви, що, починаючи вивчати якусь галузь, доводиться запам'ятовувати велику кількість різних визначень, понять, схем аналізу. За деякий час, коли засвоєно значний обсяг наукових відомостей, ви відчуваєте певну свободу в розв'язанні проблем цієї галузі. А ще пізніше вже можете не згадувати визначення якого-небудь поняття, а самостійно формулюєте його або обмірковуєте свій спосіб досягнення мети.

Оволодівши науковим мисленням, людина зможе виробити найбільш ефективну лінію поведінки в будь-якій ситуації. Вона стає дослідником, що застосовує науковий метод в усіх сферах своєї діяльності та в усіх випадках життя. Для неї така поведінка є абсолютно природною, і вона сама часто не усвідомлює, що в кожній проблемній ситуації застосовує науковий підхід.

Наукове мислення формується поступово, і що раніше людина почне наукову діяльність, то швидше оволодіє такою цінною та необхідною в сучасному житті творчою здатністю.

Наукознавство — наука про науку

Серед багатьох галузей науки є й така, що вивчає закономірності функціонування та розвитку самої науки, тобто наука про... науку. Вона називається *наукознавством* і має свої завдання: з'ясувати структуру наукового знання в різні часи, визначити періоди наукової діяльності людства, побудувати класифікацію наук, з'ясувати аспекти й напрями досліджень, встановити взаємозв'язки між різними галузями науки і між наукою та життям суспільства.

Аспекти розвитку самої науки стали предметом наукового аналізу у 20-х роках ХХ століття, потім поступово розширювалася проблематика досліджень у цій галузі, і вже в 60-х роках новий напрям досліджень перетворився на самостійну галузь наукового знання — наукознавство.

Сьогодні наукознавство активно вивчає соціальні, психологічні й економічні умови наукової діяльності, здійснює статистичний аналіз, забезпечує ефективність зв'язку науки з іншими сферами діяльності людей.

Нагромадження значних напрацювань у різних напрямках дослідження та застосування методів інших наук сприяло виокремленню розділів наукознавства: *соціологія науки, економіка науки, психологія науки, культурологія науки, наукометрія, історія науки, філософія науки, методологія науки*. Тому наукознавство визначають як сукупність дисциплін, що вивчають наукове знання, наукову діяльність, зв'язок науки із соціальними інститутами та її місце в культурі.

Кожна галузь наукознавства має свій об'єкт дослідження, свої завдання й методи. Так, складні проблеми наукової творчості вивчають у *психології науки*, застосовуючи психологічні та соціально-психологічні методи. *Наукометрія* займається статистичними дослідженнями масивів і потоків наукової інформації. Дуже важливими та перспективними стали такі галузі наукознавства, як *соціологія науки, економіка науки, культурологія науки*. Це пов'язано з тим, що результати досліджень у будь-якій науковій галузі завжди спрямовані на практичне застосування і сприяють задоволенню матеріальних і духовних потреб людства.

У своїй науковій діяльності люди намагаються відповісти на безліч питань, які виникають, прагнуть до відкриттів і наукових знахідок, аби постійно поліпшувати якість свого життя. Наука дає людям можливість передбачати, планувати, прогнозувати; уникати катастроф і небажаних наслідків діяльності. Тому до завдань наукознавства належить і встановлення шляхів взаємодії науки з різними соціальними інститутами, з економічною та духовною сферами життя суспільства. У вивченні місця науки в суспільстві та її зв'язків із різними соціальними інститутами застосовують методи соціології та політекономії.

Отже, наукознавство — молода й перспективна галузь науки, оскільки вона покликана забезпечувати теоретичну основу наукової політики держави, розробляти рекомендації щодо підвищення ефективності наукової діяльності, критерії оцінки та принципи організації досліджень.

Класифікація наук

Процес диференціації наукового знання почався ще в античні часи.

Арістотель виокремлював три великі групи галузей знань — теоретичні, практичні й творчі (поетичні). До теоретичних відносив ті, для яких знання було самоціллю. Це фізика, математика та філософія. Практичними Арістотель вважав політику та етику, оскільки вони дають людині рекомендації щодо її поведінки в суспільстві, а творча галузь — естетика — постає як пізнання прекрасного.

Римські та арабські вчені Стародавнього світу класифікували науки за різними ознаками: місцем виникнення, способом пізнання, можливістю практичного застосування. Так, стародавні араби поділяли науки на дві великі групи: арабські (поетика, ораторське мистецтво) та іноземні (астрономія, медицина, математика). Власне, уже тоді було визначено багато різних наукових галузей: граматики, математики, логіки, фізики, філософії, метафізики, етики, естетики, поезики, риторики, політики, медицини, літератури та ін.

У сучасних класифікаціях наук здебільшого відображено їх поділ на три групи: 1) *природничі*, 2) *суспільні (гуманітарні)*, 3) *технічні*. Часто до самостійної групи зараховують *точні*, або *формальні*, науки.

Природничі науки вивчають явища навколишнього світу в живій та неживій природі. До них належать: науки про Землю — *фізична географія, геологія, геофізика*; наука про Всесвіт — *астрономія*; наука про живу природу — *біологія*; наука про явища неживої природи — *фізика*; наука про людське тіло та його хвороби — *медицина*; наука про будову та перетворення речовин — *хімія*.

Суспільні (соціальні, гуманітарні) науки вивчають явища, які пов'язані з життям суспільства й виникають, розвиваються та функціонують за його законами. Об'єктом наукового аналізу є суспільство загалом, його елементи, а також людина як соціальна особа. До суспільних належить велика група наук, які вивчають структуру та функції суспільства, людську поведінку, мислення, мову, мистецтво, виховання, навчання та інші види діяльності людей у суспільстві.

Мову також відносять до суспільних явищ, оскільки вона виникає лише в людському суспільстві, її розвиток тісно пов'язаний із життям суспільства, а з його зникненням або заміною зникає й мова цього суспільства.

До групи суспільних та гуманітарних наук зараховують *філософію, психологію, лінгвістику, соціологію, педагогіку, історію, культурологію, політологію, політичну економію, правознавство, літературознавство, економіку, економічну географію, етнографію, мистецтвознавство, бібліотекознавство, документознавство* та ін.

Швидкий розвиток технічних наук пов'язаний із технізацією всіх ділянок життя людей і активно стимулюється практичними потребами суспільства. До *технічних наук* належать *агрономія, металургія, гірництво, машинознавство, робототехніка, електротехніка, теплотехніка, радіотехніка, гідротехніка, енергетика, матеріалознавство, біоніка, геофізика* та ін. Проте їх склад постійно поповнюється новими

галузями, що пов'язано з активними динамічними процесами в самій технічній галузі.

Математику, інформатику та кібернетику об'єднують у групу *точних (формальних) наук* або розподіляють між групами природничих (математика) і технічних (інформатика, кібернетика) галузей.

Етапи розвитку науки

Від часу виникнення науки, як вважають учені, минуло кілька тисячоліть. Відтоді суттєво змінилися структура науки, обсяг та якість знань. Значно зросла й роль науки в житті суспільства, змінився характер її зв'язку з різними сферами діяльності людей.

Відповідно до ролі й місця науки в житті суспільства визначають три етапи її розвитку: 1) *пояснення*; 2) *практичне застосування*; 3) *перетворення світу*.

Етап пояснення був найтривалішим. Він почався разом із виникненням наукового знання і тривав приблизно до XVII століття. У цей час люди, пізнаючи світ, намагалися відповісти на запитання, яких виникало щодалі більше: нові знання породжували більше запитань, ніж давали відповідей.

Головним завданням науки було накопичення знань для того, щоб можна було пояснити різноманітні явища, пов'язані із самою людиною та довкіллям, і забезпечити адекватну реакцію та відповідну орієнтацію людини в навколишньому світі. Тоді наука виконувала лише пояснювальну функцію. Проте дехто з учених вважає: те явище, яке ми називаємо наукою сьогодні, виникло лише в XVII–XVIII століттях.

Етап практичного застосування розпочався як науково-технічна революція в XVII столітті. На цей час людство нагромадило такий обсяг наукових знань, що вони дали поштовх до швидких серйозних змін у виробництві й духовному житті людей. Почався значний технічний прогрес. Було визначено шляхи практичного застосування наукових знань. Їх упродовжували у промисловість та сільське господарство, активно створювали нові засоби виробництва й технології. Цей період розвитку науки тривав до XIX століття, і його назвали *технологічним*.

Етап перетворення світу став логічним продовженням і розвитком попереднього періоду. Вважають, що наприкінці XIX століття наука досягла такого високого рівня, що змогла стати виробничою силою, засобом впливу та змін. Наука почала виконувати перетворювальну функцію.

Ми живемо в той час, коли наука — це потужна сила, що активно впливає на всі сфери нашого життя, а це висуває певні вимоги до науковців

та й узагалі до всіх людей. Сучасне життя потребує наукового підходу до будь-якої людської діяльності, а тому значно зріс соціальний престиж науки. У таких умовах наука змушена розвиватися більш швидкими темпами, випереджаючи інші галузі.

Зростають і вимоги до науки. Великого значення надають теоретичній і практичній значущості досліджень у будь-якій галузі. Змінюється їх проблематика, швидко втрачають актуальність теми попередніх років.

Елементи науки: наукова ідея, закон, гіпотеза, теорія

Знання в науці систематизовані. Системою називають будь-яку впорядковану сукупність взаємопов'язаних елементів. І наука — це теж система, а не хаотичний набір різнорідних відомостей. Вона, як і будь-яка інша система, складається з певних елементів, кожен із яких має свою форму, зміст і призначення.

Основними елементами науки є *наукові ідеї, гіпотези, закони, теорії*. У науці вони всі упорядковані за галузями та розділами й тісно пов'язані між собою.

Наукова ідея — це інтуїтивне пояснення явища без повної аргументації та без визначення його зв'язків і відношень. На відміну від ненаукових думок і припущень вона виникає на основі попередніх знань з певного питання. Наукова ідея не просто констатує, а виявляє раніше не помічений зв'язок, закономірність. Проте наукові ідеї не завжди конструктивні, тобто практично та теоретично значущі. Деякі з них надалі виявляються деструктивними і не мають свого продовження в гіпотезах і теоріях, адже науковці можуть і помилятися у своїх припущеннях. Конструктивні ідеї розвиваються й перетворюються на гіпотези.

Гіпотезою називають наукове припущення про причинно-наслідковий зв'язок досліджуваних явищ. У перекладі з грецької *гіпотеза* означає «припущення», «здогад», а *гіпотетичний* — «можливий». Гіпотезою називають таке твердження, яке, на відміну від аксіоми, може бути й спростованим. Тому будь-яка висунута гіпотеза потребує доведення та розвитку. А поки гіпотезу не доведено й не спростовано, вона є *науковою проблемою*. У науці вважають, що формулювання наукової проблеми не менш важливе, ніж виявлення законів та розробка теорій. Тому гіпотези — це необхідні елементи науки, а висловлення гіпотези на початку дослідження є одним із найважливіших його етапів.

Найчастіше спочатку на основі попередніх спостережень та аналізу висувають *робочу гіпотезу*. Вона стає вихідним моментом у дослідженні,

дає змогу виконувати його цілеспрямовано, точніше визначати методи, відбирати матеріал. У ході роботи гіпотезу уточнюють. Оскільки це лише припущення, воно може й не стати достовірним знанням. Якщо гіпотезу спростовують, вона перетворюється на хибне твердження, а якщо доводять — стає основою наукової теорії.

На початку минулого століття французький учений Люсьєн Теньєр спочатку висунув гіпотезу про особливу властивість дієслова — *валентність*, яка визначає склад компонентів дієслівного речення. Потім Теньєр та його послідовники довели, уточнили, розвинули це твердження, перетворивши його на струнку теорію. Теорія валентності до цього часу залишається в центрі уваги синтаксистів і постійно розширюється завдяки новим ідеям та гіпотезам, які виникають у її межах.

А от *гіпотеза Сєпіра-Ворфа*, або *гіпотеза лінгвістичної відносності*, згідно з якою структура мови визначає мислення і спосіб пізнання реальності, до цього часу залишилася гіпотезою. Відповідно до неї, люди, які говорять різними мовами, по-різному сприймають світ і по-різному мислять. І хоча це припущення виникло в 30-і роки минулого століття та було підтримане авторитетними лінгвістами, воно досі є об'єктом активної дискусії й потребує доведення та перевірки на практиці.

Теорія виявляє себе як основний конструктивний елемент науки: науку часто й визначають як сукупність теорій. Теорія — це форма синтетичного знання, вона поєднує у своїх межах ідеї, гіпотези, закони. На певному етапі наукові ідеї, закони та гіпотези втрачають колишню автономність, перетворюються на елементи теорії і розвиваються далі в її межах.

Мовознавча теорія — це система ідей, поглядів, гіпотез, законів, об'єднаних спільною метою — тлумаченням мовознавчого явища. Так, *теорія значення слова* пояснює семантичну структуру слова, визначає її компоненти й методи їх виокремлення та дослідження. *Теорія тексту* тлумачить текст як динамічну одиницю синтаксичного рівня мови та як мовленнєве утворення, визначає його категорії, виявляє закони творення та сприйняття тексту. Хоча теорія тексту сформувалася ще в другій половині ХХ століття, вона містить багато нових наукових ідей та недоведених гіпотез, які стосуються, зокрема, типологічних ознак текстових одиниць, екстралінгвальних чинників їх утворення. *Теорія модальності* й *теорія модусу та диктуму* визначають зв'язки й відношення між змістом висловленого та оцінкою його мовцем. Нині популярними є й такі лінгвістичні теорії, як *теорія мовленнєвої діяльності*, *теорія поля*, *теорія прототипів*, *теорія релевантності* тощо.

Теорія — це найповніша, логічно впорядкована, струнка, внутрішньо несуперечлива система знань, і цим вона відрізняється від наукових ідей і гіпотез. Їй притаманна повнота опису певного явища, а об'єднані в її складі наукові ідеї — взаємопов'язані. Розвинуті, сформовані теорії в сукупності всіх своїх узагальнювальних положень можуть утворювати розділи науки, наприклад, теорія тексту — текстологія, теорія фонему — фонологія.

Суттєвими елементами науки є *закони* — логічно доведені правила про взаємозалежність між визначеними науковими об'єктами. Так, відомі *закони Джорджа Кінгслі Зінфа*, гарвардського професора, відображають залежності між частотою і протяжністю слів у тексті: «Слова з більшою кількістю літер трапляються в тексті рідше, ніж короткі слова». А *закон відкритого складу*, що діяв на ґрунті праслов'янської мови (прамови всіх слов'янських мов) і згідно з яким усі склади на певному етапі розвитку мови мали стати відкритими, виявляв залежність сполучуваності звуків від характеру складу.

Закони стосуються не поодиноких явищ, а частотних, повторюваних і з'ясовують їх суттєві властивості та зв'язки. Мовознавчі закони можуть діяти в межах однієї мови або бути спільними для кількох мов. Так, *закон Германа Грассмана*, який був сформульований у 1863 році й називається законом дисиміляції придихових, спільний для давньогрецької та давньоіндійської мов: у цих мовах два сусідні склади не могли містити придиховий приголосний і перший склад втрачав придиховість.

Закони формулюють по-різному: у вигляді твердження, формули, рівняння або графіка.

Знання наукових законів певної галузі для дослідника є обов'язковим.

Основні поняття науки

У дослідженні оперують багатьма поняттями, але спільними для всіх наукових галузей є поняття: *науковий принцип, науковий метод, науковий прийом, науковий факт, поняття, поняттєвий апарат, термін, визначення*.

Принцип — це те, що лежить в основі, засада, першопочаток, найбільш загальне визначення ідеї, вихідне положення чогось.

Науковий принцип — це найзагальніша закономірність пізнання об'єкта, підхід до його вивчення, що спирається на певні закони мислення людини та аспекти наукового об'єкта. Так, у дослідженні мовних одиниць може бути застосовано функційний, синтагматичний, лексико-семантичний принципи. Функційний принцип передбачає розгляд об'єкта з погляду його функцій і комунікативного призначення, синтагматичний

орієнтує на закономірності сполучуваності одиниць мови, а лексико-семантичний — на їхнє лексичне значення.

Науковий принцип у дослідженні виявляє себе через систему методів і прийомів.

Науковий метод (метод дослідження) — це шлях, спосіб пізнання дійсності. Він об'єднує сукупність прийомів і слугує засобом отримання наукових фактів. Розрізняють загальнонаукові методи (індукція, дедукція, аналіз, синтез, аналогія) та методи певних наукових галузей (мовознавчі, літературознавчі, соціологічні тощо).

Науковий прийом (прийом дослідження) — це послідовність логічних дій ученого в дослідженні об'єкта. У науковій роботі можуть застосовувати як сукупність прийомів у складі певного методу, так і окремі прийоми. Найпоширеніші прийоми: зіставлення, порівняння.

Обов'язковими для будь-якого дослідження є поняття *факти дійсності* та *наукові факти*.

Факти дійсності — це фрагменти реального світу, в яких відображено об'єктивні властивості явищ та процесів і які можуть стати основою для наукового висновку. У лінгвістиці фактами дійсності є мовні явища: звуки, слова, форми слів, словосполучення, речення, тексти.

Наукові факти — це відображені у свідомості дослідника явища, перевірені, усвідомлені та зафіксовані мовою науки. У ході дослідження вчений отримує так звану емпіричну інформацію, тобто наукові факти, фактичний матеріал. Відбувається процес накопичення наукових фактів, їх упорядкування, систематизація, узагальнення.

На основі наукових фактів на теоретичному рівні дослідження висувають гіпотези, створюють теорії.

Поняття, термін, визначення

Кожне дослідження спирається на визначення певних наукових понять.

Поняття — це одиниця мислення. Воно виникає внаслідок сприймання людиною великої групи однорідних предметів і створення у свідомості їх узагальненого образу, що відбиває найсуттєвіші ознаки цих предметів. Так, спостерігаючи в навколишньому світі різні дерева, людина створила у своїй уяві образ дерева — *поняття про дерево*. При цьому вона відкинула всі несуттєві ознаки (форма та колір листя, стовбура, цвіт тощо) й зосередилася на тому, що є головним і визначальним для цього предмета: рослина, яка має твердий стовбур і гілки, що відходять від стовбура та формують крону. Ці головні, диференційні ознаки й утворюють поняття про дерево. А в понятті *кущ* об'єднано предмети з іншими

головними ознаками: низькоросла рослина; дерев'янисті гілки, які ростуть від кореня, а не від стовбура.

Так само відображені у свідомості людини й інші предмети та явища — не кожен окремо, а узагальнено, тобто у вигляді понять, які відбивають їхню сутність.

Поняття як одиниця мислення в мові отримує свою назву — слово. Словом, отже, називають не кожен окремий предмет, а поняття про цей предмет, тобто цілий великий клас однорідних предметів, які мають спільні головні ознаки. А якби словом називали не поняття, а кожен предмет, спілкування між людьми було б неможливим.

Так само виникають поняття про мовні явища. У мовознавстві, наприклад, поширене поняття про *речення*. Незважаючи на те, що речення різняться між собою структурою, змістом, комунікативною метою, усі вони мають спільні суттєві ознаки, що відрізняють їх від інших одиниць мови: складаються з одного або багатьох слів, інтонаційно та граматично завершені, забезпечують спілкування між людьми.

Якщо поняття ввійшло до наукового обігу, його позначають *терміном*.

Термін (від лат. *terminus* — рубіж, межа) — це слово або сполука слів, що називає спеціальне поняття якоїсь галузі науки. Термін повинен бути однозначним і мати дефініцію (чітке визначення).

З'ясування змісту поняття називають його *визначенням*.

У написанні наукової роботи необхідно передусім навчитися давати точні визначення понять, якими оперує дослідник. Визначення має відповідати двом найважливішим вимогам:

- вказувати на найближче родове поняття, наприклад, *речення* — це синтаксична одиниця; *модальність* — це категорія; *слово* — це одиниця лексикології тощо;
- називати його найголовніші, найсуттєвіші ознаки, які відрізняють це поняття від інших. Наприклад, *речення*, на відміну від інших одиниць мови, зокрема слова та словосполучення, є комунікативною одиницею (одиницею спілкування), має модально-часовий план (*предикативність*), характеризується змістовою й інтонаційною завершеністю.

Визначення має бути чітким та однозначним. Якщо для визначення поняття недостатньо однієї ознаки, називають декілька ознак, які виявляють його обсяг і зміст.

Сукупність основних понять певної галузі науки називають її *поняттєвим апаратом*.

1.2. Особливості наукового пізнання

Процес пізнання

Знання, які лежать в основі різних наук, виникали поступово. Цьому сприяла не лише звичайна цікавість людини. Важливим стимулом отримання нових знань було усвідомлення людиною свого незнання навколишнього світу й необхідності пізнати його.

Психологи кажуть: немає такої людської риси, як лінь, а є поняття «відсутність мотивації». І якщо людина не хоче щось робити, це означає: вона не розуміє, для чого це їй потрібно, у неї немає серйозної мотивації такої діяльності.

Мотивацією називають *усвідомлену необхідність* зробити щось. Усвідомлена необхідність пізнання світу була зумовлена незахищеністю людини перед природними стихіями та диким звіром, прагненням уберегти себе та своїх дітей від хвороб, природного й суспільного лиха, а також бажанням дізнатися про історію свого роду та країни й усвідомити свою роль в історії. І, нарешті, поштовхом до нового знання стало бажання людини поліпшити якість життя, знайти способи передбачати події, планувати та впливати на всі процеси, що відбуваються у світі.

Знання з'являлося не одразу, а внаслідок тривалого *процесу пізнання* об'єкта зацікавленості. Спочатку це були поодинокі факти, виявлені людиною в ході спостереження. Далі внаслідок осмислення та аналізу отриманої інформації відбирали найсуттєвіше, систематизували розрізнені відомості і встановлювали причинно-наслідкові зв'язки між ними.

Але на цьому процес пізнання не завершується. Знання застосовують у практичній діяльності, і це спричинює нові запитання та потребу в подальшому пізнанні, стимулює безперервний рух до нового знання.

За філософським законом, до наукового пізнання людей завжди штовхатиме постійна суперечність між безмежною складністю об'єктивної дійсності й обмеженістю наших знань про неї.

Наукове пізнання — це процес руху людської думки від незнання до знання про предмети та явища навколишнього світу, який характеризується науковими метою, завданнями й методами, що забезпечують отримання достовірних знань.

У процесі наукового пізнання людина розкриває сутність явищ, закони їх існування та розвитку, відзначає можливість їх практичного застосування, а також способи прогнозування та впливу на них.

Процес наукового пізнання — це постійна взаємодія дослідника та об'єкта його наукового зацікавлення: явища природи, суспільства або мислення. Унаслідок такої взаємодії виникає нове знання про світ.

Особливості процесу пізнання вивчає галузь філософської науки, яку називають по-різному: *гносеологія* (від гр. *gnōsis* — «знання» і *logos* — «вчення, наука»), *епістемологія* (від гр. *epistēmologia* — «уміння, знання» й «учення, наука»), *теорія пізнання*. Вона досліджує механізми, форми і методи пізнання, різновиди наукового знання та умови його достовірності.

Наукове знання

Знання, отримані людиною, не одразу стають *науковими*. Вони виникають як розрізнені уявлення про властивості предметів та явищ і не завжди бувають об'єктивними та достовірними. Рух до наукового знання відбувається через осмислення, аналіз, систематизацію виявлених фактів. Набуті знання неодноразово перевіряють у практичній діяльності, доповнюють, переосмислюють, і лише після того вони стають достовірним науковим знанням. Але на цьому процес пізнання не завершується, рух до нових наукових знань триває безперервно.

Наукове знання — це перевірені практикою узагальнені уявлення про закономірні зв'язки між явищами світу, адекватне відбиття їх у свідомості та в мові людини.

Систематизовані наукові знання утворюють науку — упорядковану сукупність взаємопов'язаних об'єктивних відомостей про природу, суспільство й мислення.

Проте не всі знання можуть стати *науковими*. Частина з них людина отримує через випадкові, епізодичні, хаотичні спостереження, які не дають змоги з'ясувати сутність явищ, взаємозв'язки між ними, причини виникнення та перспективи розвитку. Лише серйозне дослідження з використанням наукових методів і перевіркою на практиці забезпечує науковий характер знання. Подальші дослідження дають змогу уточнити, доповнити, узагальнити або й переосмислити набуті знання.

Відносне та абсолютне знання

У межах наукових знань розрізняють *відносне* та *абсолютне* знання.

Відносне знання загалом є правильним відображенням дійсності, але характеризується неповним збігом досліджуваного об'єкта та його образу у свідомості людини. Відносне знання може бути й цілком адекватним, але лише за певних умов.

У пізнанні світу вчені прагнуть до *абсолютного знання*, тобто повного, вичерпного, адекватного, яке не може бути запереченим навіть у далекому майбутньому. Воно забезпечує абсолютний збіг образу з реальним об'єктом.

За філософським ученням, абсолютну істину пізнають через низку відносних. Але безперервний розвиток практичної діяльності людей унеможливорює перетворення відносного знання на абсолютне. Абсолютна істина неможлива. До абсолютного знання люди завжди прагнуть, проте досягти його повною мірою ніколи не зможуть.

Науковий підхід до пізнання навколишнього світу дає змогу відрізнити істинні знання від помилкових поглядів і отримати саме наукові знання. Завданням науки є отримання істинних, достовірних знань.

Достовірне наукове знання — це цілком об'єктивне знання, незалежне від індивідуальних особливостей сприйняття дослідника. Воно є повним адекватним відображенням об'єктивної реальності у вигляді системи теорій, законів, понять, наукових фактів, теоретичних положень, наукових висновків.

Наукова діяльність

Виникнення наукової діяльності пов'язують із новим етапом в еволюції людського суспільства — відокремлення розумової праці від фізичної та розвитку абстрактного мислення. Тоді щоденна пізнавальна діяльність людей перетворилася на особливу галузь занять — наукову.

Метою наукової діяльності стало глибоке проникнення в сутність процесів, які відбувалися в навколишньому світі та в самій людині — у її організмі, у мисленні та мовленні. Це давало змогу з'ясувати їхні визначальні риси, властивості й закономірності розвитку з метою впливу на них та прогнозування.

У *науковій діяльності* описують, тлумачать, систематизують і прогнозують явища об'єктивної реальності, визначають напрями та способи впливу на них для досягнення результатів, необхідних людині. Так, вивчення процесів життєдіяльності людського організму, глибоке проникнення в їх сутність, з'ясування зв'язків та закономірностей біологічних процесів уможливило вироблення механізмів виправлення серйозних відхилень, поліпшення здоров'я, тривалості та якості життя людини. А вивчення мовних явищ дає змогу не лише встановити закони будови, виникнення та розвитку мов, а й виробити чіткі рекомендації щодо навчання та використання мови в різних сферах життя суспільства, удосконалення

її суспільних функцій — мислеоформлювальної, виражальної, естетичної тощо.

Отже, *мета наукової діяльності* — пізнання законів розвитку явищ природи, суспільства й мислення для використання отриманих знань в інтересах суспільства.

Уміння аналізувати явища навколишнього світу, робити узагальнення та наукові прогнози з'являється не одразу. Щоб здобути навички наукової діяльності, потрібно вчитися. Ще в середній школі дітей навчають елементів науково-дослідницької діяльності, пропонуючи різні вправи пошукового характеру: порівняти, проаналізувати, зобразити схематично, визначити характерні ознаки, класифікувати тощо.

Поняття «науково-дослідницька діяльність учнів» охоплює два взаємопов'язані компоненти: 1) навчання елементів і організації дослідницької діяльності та 2) виконання самого дослідження під керівництвом учителя, викладача вищої школи чи науковця дослідного інституту.

У Малій академії наук України учні мають можливість усвідомити свої наукові інтереси, розвинути наукове мислення та спробувати себе в науковій діяльності.

Форми наукової діяльності учнів: реферат, стаття, тези, анотація

Учнів залучають до наукової діяльності з лінгвістики в навчальному процесі середньої школи або в позакласний та позашкільний час.

Навчально-дослідницька діяльність учня має такі різновиди:

- виконання *завдань і вправ пошукового характеру* на уроках української мови;
- написання *наукових рефератів*;
- підготовка та захист *науково-дослідницьких робіт*;
- підготовка *наукової доповіді (наукового повідомлення)*;
- написання *статей, тез і анотацій*.

Найпоширенішою формою наукової роботи учня в середній школі є написання наукового реферату.

Науковий реферат — це письмовий виклад основних положень однієї або кількох наукових праць із обраної теми. Він складається з таких частин: титульної сторінки, тексту зі вступом та висновками, списку літератури.

Титульна сторінка в рефераті, як і в інших наукових роботах, слугує для першого ознайомлення з роботою та її виконавцем. Вона містить: назву відомства (міністерства), назву реферату (без лапок і без слів *Реферат*

на тему:), відомості про виконавця та наукового керівника, місце і рік написання (див. Додаток А).

Текст реферату має такі частини:

- вступ з обґрунтуванням актуальності теми, визначенням мети роботи, зазначенням ініціалів та прізвищ дослідників проблеми;
- основну частину з рубрикацією і дотриманням абзаців;
- чіткі висновки, які логічно випливають з тексту роботи й не повторюють положення вступу.

У тексті наукового реферату обов'язково вживають наукову термінологію, подають чіткі визначення понять, викладають думки в певній логічній послідовності, дотримуючись наукового стилю та норм української літературної мови. Особливістю реферату є те, що він не має наукової новизни.

Реферат має містити список використаної літератури.

Наукові джерела в рефераті використовують у різний спосіб: викладають їх зміст конспективно; здійснюють аналітичний огляд, відзначаючи спільне й відмінне, головне й другорядне; наводять пряме та непряме цитування.

Переповідаючи в скороченому вигляді оригінальний текст із реферованої літератури, потрібно бути уважним і подбати про те, щоб не спотворити думку автора. І пряме, і непряме цитування має супроводжуватися покликанням, яке подають у квадратних дужках, зазначаючи номер джерела у списку літератури та сторінку, наприклад: [5, 74].

Наукова етика вимагає не критикувати й не заперечувати погляди вчених, можна лише зазначити переваги однієї теорії над іншою. Молодому дослідникові потрібно пам'ятати, що зазвичай існує кілька наукових поглядів на ту саму проблему, часом суперечливих. Проте кожен з них має право на існування і може домінувати в різні часи й періоди розвитку наукової думки.

Список використаної в рефераті літератури найзручніше складати в абетковій послідовності прізвищ перших авторів або заголовків та обов'язково подавати з нумерацією.

Окрім реферату, учні, які вже розпочали своє дослідження, можуть написати й опублікувати статтю за темою наукової роботи, якщо на той час уже зібрано та описано значний мовний матеріал, отримано певні наукові результати.

Наукова стаття — це невеликий за обсягом науковий твір, надрукований у збірнику, журналі або газеті. У статті розглядають одне питання досліджуваної проблеми. Загалом же, до структури та змісту статті висувають ті самі вимоги, що й до всієї наукової роботи.

Наукова стаття є результатом тривалого мисленнєвого процесу, який має ще й підготовчий етап: вибір одного з питань загальної проблеми, з'ясування мети, предмета й об'єкта опису, опрацювання наукової літератури, збирання матеріалу та його систематизація, визначення структури статті.

На початку статті викладають суть проблеми, обґрунтовують її актуальність, формулюють кінцеву мету дослідження. Основу статті становить аналіз та опис мовних явищ, їх класифікація, подання самостійно зібраного мовного матеріалу у вигляді ілюстрацій до теоретичних положень. У тексті статті використовують цитати для підтвердження викладених думок. Завершують її висновком, який відповідає меті дослідження. Списки використаної наукової літератури та використаних джерел подають у кінці статті.

Вимоги до оформлення результатів науково-дослідницької діяльності є спільними для всіх її форм (наукових рефератів, статей, учнівських і студентських наукових робіт) і відповідають чинним стандартам. Їх докладно описано в третьому розділі посібника — «Академічне дослідження».

Поширеними формами фіксації наукових знань є *анотація й тези*.

Анотація — це стисла характеристика змісту статті, книжки, наукової роботи. Її мета — допомогти читачам у виборі літератури, а тому в анотації подають коротку характеристику художнього чи наукового твору та зазначають його призначення й користувачів.

В анотації до статті, крім стислої характеристики, подають перелік ключових слів (для електронного пошуку). Анотацію зазвичай друкують двома мовами: українською та англійською (*див. Додаток Б*).

Тези — це науково-інформаційний документ, у якому лаконічно й чітко відображено гіпотезу, матеріал та результати дослідження.

Учні складають тези для участі в науковій конференції або додають їх до учнівських науково-дослідницьких робіт, які надсилають на конкурс-захист Малої академії наук України.

Тези мають чітко визначену структуру й містять такі інформаційні блоки: обґрунтування актуальності теми; стислий огляд поглядів на проблему; основну гіпотезу; застосовані методи; характеристику мовного матеріалу, обраного для дослідження; лаконічний і чіткий виклад результатів; висновки. Обсяг тез — 1–2 сторінки.

Складаючи тези, потрібно пам'ятати, що ця форма не передбачає реферування наукової роботи, її широкий опис і характеристику. Водночас тези не можуть повторювати план, зміст роботи або її висновки. Тези — це самостійний науковий жанр, який має особливу структуру та призначення.

Найповніше результати наукової діяльності фіксує *науково-дослідницька робота* учня, студента, магістранта, дисертанта. Її зміст, структура, оформлення і загалом уся процедура написання потребують особливої уваги, а тому ці питання розглянуто у спеціальному розділі посібника — «Академічне дослідження».

Методологічна основа дослідження

Кожна наукова робота має *методологічну основу*, тобто найзагальніші вихідні положення, на яких ґрунтується дослідження.

Методологічні основи певної науки завжди перебувають за межами цієї науки й не впливають із самого дослідження. Вони існують у суспільній свідомості та є відносно стабільними, тобто можуть не змінюватися протягом століть. Проте за деякий час розвиток науки, зокрема філософської думки, все ж призводить до змін суспільної свідомості, отже, й до змін у науковій методології.

Методологія (від гр. *methodos* — «спосіб, шлях», *logos* — «наука, вчення») — учення про спосіб, шлях наукового пізнання, про правила наукового мислення в дослідженні. Це теорія принципів і наукових методів дослідження.

Методологією називають і саму систему наукових принципів, методів і методик дослідження, яка визначає логіку дій ученого.

У складі методології розрізняють:

- загальний *філософський підхід* (діалектичний);
- фундаментальні *загальнонаукові принципи*;
- *загальнонаукові методи*;
- методи та прийоми певної наукової галузі (зокрема *лінгвістичні методи та прийоми*).

Дослідникам-початківцям важливо мати уявлення про методологію наукової творчості, оскільки саме на початковому її етапі виникає найбільше запитань методологічного характеру, бракує досвіду застосування методів наукового пізнання.

Діалектичний підхід у пізнанні

Філософський підхід, як найвищий рівень методології науки, визначає загальну стратегію пізнання явищ.

В історії пізнання відомі два основні загальнофілософські підходи — діалектичний і метафізичний. Основою сучасної науки став *діалектичний підхід*, який передбачає зв'язок теорії та практики; взаємодію зовнішнього

та внутрішнього, об'єктивного й суб'єктивного; постійний рух, зміну і розвиток явищ тощо.

Елементи діалектики з'явилися ще в античній філософії. Давньогрецькі філософи звернули увагу на те, що *все в природі перебуває в русі, змінюється, що у світі все існує у зв'язках та відношеннях*. Проте пізніше панівним стало метафізичне уявлення про світ з постулатами про незмінність і сталість усього.

Діалектичний підхід відродився в новій філософії Декарта, Спінози та ін. Так, Спіноза стверджував, що *природа є першопричиною самої себе*, а зовнішньої причини не існує. Французькі матеріалісти назвали *рух внутрішньою властивістю будь-якої матерії*. А у філософії кінця XVIII — початку XIX століття з *теорією діалектичного розвитку* виступив Гегель. За цією теорією, весь історичний і духовний світ перебуває в безперервному русі, розвитку, змінах, а джерелом розвитку є внутрішні суперечності. Вважають, що ідеалісти І. Кант та Г.В.Ф. Гегель дали новий поштовх розвитку діалектики, яка стала основним підходом у сучасному науковому пізнанні.

Діалектичний підхід передбачає пізнання дійсності в її суперечностях, цілісності та розвитку, у взаємозв'язку та взаємозумовленості предметів і явищ. Кожен об'єкт варто розглядати як ланку в безмежному ланцюгу зв'язків, у процесі постійного розвитку, а не як щось стале та незмінне; вивчати взаємозумовленість явищ, їх залежність одне від одного. За законами діалектики, у самій сутності явищ закладено суперечність, а єдність та боротьба протиріч є рушійною силою розвитку природи, суспільства й мислення.

Діалектична логіка пізнання стала універсальним інструментом пізнання для всіх наук. У мовознавстві вона дає змогу обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки явищ, процеси диференціації та інтеграції, постійну суперечність між змістом і формою тощо. Однак діалектика як найзагальніший підхід до пізнання явищ природи, суспільства й мислення не замінює методи різних наук, а виявляється в них.

Загальнонаукові методологічні принципи

До основних *загальнонаукових принципів*, що впливають із діалектичного методу пізнання й визначають найзагальнішу логіку дій ученого, належать принципи *об'єктивності, науковості, системності, цілісності, структурності, взаємозв'язку із зовнішнім середовищем, практичного використання, а також історичний та інформаційний*.

Сучасне науково-теоретичне мислення прагне заглибитися в сутність явищ, виявити внутрішні та зовнішні зв'язки, причини та умови їх існування. Таку можливість дає застосування *історичного* принципу, відповідно до якого будь-яке явище розглядають у процесі його виникнення та формування, з'ясовуючи в такі загальні закономірності його розвитку.

За принципом *об'єктивності* предмети та явища розглядають такими, якими вони є, неупереджено, незалежно від поглядів, бажань і уподобань дослідника.

Принцип *науковості* вимагає не лише описувати, а й пояснювати явища, аргументувати, виявляти внутрішні зв'язки та передбачати наслідки.

Сутність *принципу системності* полягає в комплексному дослідженні складних об'єктів як цілісної структури, у якій узгоджено функціонують усі елементи та частини. Системою називають сукупність закономірно розташованих, упорядкованих і взаємопов'язаних елементів. Системність притаманна складним явищам. Це означає, що вони утворені із взаємопов'язаних компонентів (підсистем), кожен з яких має своє місце в системі, зв'язки та функції. Їх з'ясовують та характеризують у процесі наукового аналізу, керуючись принципом системності.

Із системним підходом тісно пов'язані принципи цілісності та структурності. Згідно з принципом *цілісності* кожен об'єкт варто досліджувати як нерозчленовану єдність компонентів. Він, хоч і поділений на окремі частини, проте є цілісним.

Принцип *структурності* ґрунтується на існуванні закономірних зв'язків між частинами об'єкта. Структуризація об'єкта дає змогу виокремити, а потім описати його складники, зв'язки, властивості. Аналіз структури об'єкта полягає в поділі його на частини та встановленні характеру їхніх взаємозв'язків.

Відповідно до принципу *взаємозв'язку із зовнішнім середовищем* кожен об'єкт зазнає зовнішніх впливів, він не може бути самодостатнім, ізольованим. Предмети, явища, процеси змінюються під впливом та відповідно до змін зовнішнього середовища.

Принцип *практичного використання* орієнтує дослідника на з'ясування практичної цінності результатів дослідження, можливості їх застосування в інтересах суспільства.

Порівняно новим та перспективним є *інформаційний* принцип, за яким інформація — це мета і зміст усіх процесів, що відбуваються в природі та суспільстві. Тому, досліджуючи будь-який об'єкт, варто передусім виявити в ньому найхарактерніші інформаційні носії.

Інформаційний принцип ґрунтується на представленні Всесвіту як широкого інформаційного простору. Весь сучасний світ — це складна багаторівнева інформаційна система, яку утворюють три взаємопов'язані підсистеми: «Природа», «Людина», «Суспільство». Система «Людина» посідає центральне місце в інформаційній моделі сучасного світу, адже саме завдяки їй взаємодіють інші системи. За цією теорією, всі об'єкти світу інформаційні, оскільки пов'язані зі створенням, накопиченням, обміном або використанням інформації, а тому виникає потреба інформаційного підходу до їх аналізу.

Запитання для самоконтролю

1. Поясніть визначення: «Наука — це система знань».
2. У чому особливість наукового мислення?
3. Чому так важливо для сучасної людини розвивати наукове мислення?
4. Що вивчає наукознавство? Які завдання різних галузей наукознавства?
5. На які групи поділяють усі науки?
6. Які етапи пройшла у своєму розвитку наука?
7. Чим наукова ідея відрізняється від гіпотези?
8. Як можуть розвиватися гіпотези? Чи всі гіпотези перетворюються на теорії?
9. Які елементи науки поєднує в собі теорія?
10. Що виявляють лінгвістичні закони? Чому дослідникові так важливо знати наукові закони в галузі його дослідження?
11. Що таке поняття?
12. Поясніть, чому спілкування людей було б неможливим, якби словом називали не поняття про предмет, а кожен окремий предмет.
13. Як потрібно формулювати визначення понять? Що повинно містити визначення?
14. Яка особливість наукового знання?
15. Чи може людина мати абсолютні знання?
16. Чим процес наукового пізнання відрізняється від звичайного спостереження за явищами навколишнього світу?
17. Яка мета наукової діяльності?
18. Які вимоги висувають до тексту й оформлення реферату?

19. Що таке наукова стаття? Які етапи її підготовки до друку?
20. З чого потрібно починати написання статті?
21. З якою метою оформлюють анотацію? Як написати анотацію?
22. Що таке тези? У чому їхня особливість? Яке їх призначення?
23. Що вкладають у зміст поняття методологія дослідження?
24. У чому сутність діалектичного підходу до пізнання явищ навколишнього світу?
25. Що таке загальнонауковий принцип? Яких основних наукових принципів потрібно дотримуватися в дослідженні?

Практичні завдання

Завдання 1. Користуючись словниками та енциклопедією «Українська мова», з'ясуйте сутність поданих лінгвістичних понять, які є частовживаними в сучасних лінгвістичних дослідженнях. Запишіть і запам'ятайте терміни та їх значення.

Антропоцентризм, афіксоїд, валентність, вербалізація, дериватологія, деривація, дискурс, експліцитний, імпліцитний, комунікативний синтаксис, концепт, кореляція, модальність, модель речення, ономазіологія, період, полісемія, предикат, сема, семантика, транспозиція.

Завдання 2. Поміркуйте, які ознаки наведених понять є для них визначальними, диференційними. З огляду на це допишіть визначення понять. Використовуючи підручники з української мови та словник мовознавчих термінів, перевірте, чи всі основні ознаки враховано у вашому визначенні.

Склад — це частина слова...

Омонімами називають слова, які...

Закінчення — це...

Дієсловом називають...

Перехідними називають такі дієслова, які...

Прислівник — це... частина мови, яка...

Означення — це...

Безособовим називають речення...

Речення — це...

Складним є речення, яке...

МОВНОКОМУНІКАТИВНА КОМПЕТЕНЦІЯ

2.1. Складники мовнокомунікативної компетенції молодого дослідника

Мовна культура особистості та її мовнокомунікативна компетенція формуються поступово внаслідок тривалого процесу мовної освіти. У своєму розвитку мовна особистість проходить етапи оволодіння нормами літературної мови, різними формами усного й писемного спілкування, мовними стилями та жанрами.

На заняттях з української мови учні та студенти засвоюють орфоепічні, орфографічні, словотвірні, морфологічні, синтаксичні, пунктуаційні, стилістичні норми, розглядаючи особливості утворення нових слів та їх граматичних форм, вивчаючи правила вимови, наголошування та правопису слів. На основі набутих знань поступово виробляються навички їх застосування.

На наступному етапі людина намагається ефективно реалізовувати себе засобами мови, виражати думки, почуття, волю й досягати своєї мети у спілкуванні. Вона вчиться на папері та в усному мовленні викладати свої міркування, створювати описи, розповіді. Так, опановуючи норми літературної мови та виробляючи мовленнєві уміння, людина поступово набуває мовної компетенції.

Мовна компетенція — це знання норм сучасної літературної мови та уміння застосовувати їх у висловлюванні. Відповідно до типів мовних норм розрізняють такі *різновиди мовної компетенції*:

- орфоепічну (правильна вимова та наголошування слів);
- лексичну (доцільне використання різноманітної мовної лексики);
- граматичну (правильне утворення та використання відмінкових, родових, особових та інших форм слів, синтаксичних побудов);
- орфографічну (грамотне написання слів);
- пунктуаційну (правильне вживання розділових знаків).

Мовна компетенція належить до складу *комунікативної компетенції*. Часто їх об'єднують в одне поняття *мовнокомунікативної компетенції*.

Мовнокомунікативна компетенція — це сукупність знань про спілкування в різних умовах та уміння їх застосовувати. Крім мовних знань, вона охоплює усвідомлення етичних норм та основних психологічних засад спілкування, здатність правильно обирати або змінювати тактику спілкування для досягнення результату, вміння прогнозувати та контролювати комунікативні наслідки (посткомунікативні ефекти).

На наступних етапах формування мовної культури людина оволодіває фаховим мовленням та навичками обирати стильовий різновид мови відповідно до галузі спілкування, набуває професійної мовнокомунікативної компетенції та мовного іміджу певної соціальної ролі.

У галузі науки мовнокомунікативна компетенція молодого вченого забезпечує йому ефективність отримання, фіксації та повідомлення результатів дослідження. Проте мовнокомунікативна компетенція формується поступово та потребує значних зусиль в оволодінні літературними нормами, законами письмового викладу матеріалу, технікою усного мовлення та етикою наукового спілкування.

Мовнокомунікативна компетенція має у своїй основі володіння літературною мовою.

Літературна мова — це унормована форма загальнонародної мови, яка має усний і писемний варіанти, розвинуті функціональні стилі. Вона обслуговує всі сфери діяльності суспільства.

Писемна форма мови — це мова, зафіксована на папері за допомогою графічних знаків. Вона забезпечує послідовне дотримання усіх мовних норм.

Усна форма мови — це звукова мова, сприймана на слух. Вона виникла набагато раніше, ніж писемна мова, і характеризується більшою довільністю в дотриманні мовних норм, особливою побудовою речень та широким застосуванням різних виражальних засобів.

2.2. Культура писемного наукового мовлення

Ознаки наукового стилю

В оформленні результатів науково-дослідницької діяльності використовують науковий стиль української літературної мови, або мову науки.

Стиль — давнє поняття в науці, і протягом тривалої історії в нього вкладали різний зміст: «уміння користуватися мовленням», «манера висловлюватися», «манера письма», а також «особливість певної суспільної діяльності або поведінки» (стиль керівництва, стиль поведінки, стиль одягу та ін.).

Мовний стиль (функціональний стиль) — це різновид літературної мови, який обслуговує комунікативні потреби людей у певній суспільній діяльності.

Кожен мовний стиль має свої призначення і сферу застосування, що й зумовлює його характерні ознаки та набір мовних одиниць. З-поміж інших стильових різновидів у складі літературної мови виокремлюють і науковий стиль, який функціонує в галузі наукового знання.

Науковий стиль — це функціональний різновид літературної мови, який застосовують у науці та освіті для передавання, накопичення та збереження знань. У межах наукового стилю розвинулися різні підстили: власне науковий, науково-популярний, науково-навчальний. Крім того, різняться між собою і стилі різних наук — гуманітарних, природничих, точних.

Науково-популярний стиль використовують у викладі результатів досліджень для нефахівців з метою популяризації наукових знань. Тексти містять достовірні наукові відомості, які подано цікаво й доступно, не переобтяжені спеціальною термінологією, а синтаксис мовлення простий і зрозумілий.

Науково-навчальний стиль поширений у підручниках і посібниках, у лекціях, у навчальному процесі закладів середньої та вищої освіти. Найвиразніша його риса — роз'яснювальний виклад і відповідні йому мовні засоби: повтори; вставні та вставлені конструкції; питальні речення з відповідями на них; складні речення, у яких друга частина розкриває чи пояснює зміст попередньої тощо. Для того, щоб полегшити сприймання тексту, здійснюють його чітку рубрикацію та акцентують інформативно важливі частини.

В учнівській науковій роботі (як і в інших наукових текстах — монографіях, дисертаціях, наукових статтях) застосовують власне науковий стиль. Його мета — систематизація отриманих наукових знань і повідомлення про результати досліджень науковцям відповідної галузі.

Власне науковий стиль призначений для представлення наукових понять та умовиводів, формулювання ідей, створення теорій, доведення законів, обґрунтування гіпотез, загалом — відображення процесу та результатів дослідження.

Призначення наукового стилю зумовлює його основні риси: точність та однозначність висловлень; загальний нейтральний тон викладу (відсутність емоційності та образності); узагальненість та об'єктивність; інформативність та аргументованість; пояснення причинно-наслідкових зв'язків; логічна послідовність у викладі думок.

Точність та однозначність висловлень. Наукова термінологія

Точність та однозначність висловлювань надзвичайно важливі в науці з огляду на необхідність отримання об'єктивних і достовірних відомостей. Кожне слово в науковому тексті має велику вагу, і формулювання повинні бути винятково точними. Основна мета точного формулювання — унеможливити неоднозначне тлумачення змісту.

Точність та однозначність формулювань у науковому стилі забезпечена насамперед уживанням слів у прямому значенні. У складі загальноновживаної української лексики переважають багатозначні слова, а деякі з них (*чорний, світлий, зелений* та ін.) можуть мати навіть 15–20 значень. Проте в науковому стилі можливе їх уживання лише в прямому значенні.

Для називання наукових понять широко застосовують спеціальні *наукові терміни*. Якщо на певному етапі розвитку мовознавчої теорії існує кілька термінів на позначення того самого явища, дослідник мусить обрати найбільш доцільний з-поміж них і на початку роботи або розділу подати його чітко визначення. Варто наголосити, що термінологічна визначеність і виразність наукової позиції дослідника — обов'язкова вимога наукового стилю, яка забезпечує адекватне сприйняття наукового тексту читачем.

Кожна галузь науки має свою термінологію, об'єднану в *терміносистему*. Деякі терміни можуть належати до терміносистем різних галузей, наприклад, термін *валентність* уживається в хімії, математиці, лінгвістиці, проте в кожній із них він позначає відповідне поняття. Процес перенесення терміна з однієї галузі в іншу називається *ретермінологізацією*.

За походженням розрізняють іншомовні (*каузативність, акціональність, омонімія*) та питома українські (*означення, рід, вид, особа*) терміни.

Крім спеціальної термінології, у науковому стилі мовознавчих робіт використовують і загальнонаукові терміни, значення яких загальновідоме: *функція, властивість, ознака, значення, компонент, процес, умова, причина, наслідок, результат, взаємозв'язок, відношення, аналіз*. Вони також закріплені за певними поняттями в лінгвістиці.

За багатозначними загальноновживаними словами української мови, які переходять до терміносистеми лінгвістичної науки, зазвичай закріплюється одне значення, наприклад, *рід, вид, закінчення, означення, додаток* та ін. Якщо зміст терміна розширюється, для забезпечення точності й однозначності в називанні мовного явища утворюють термінологічну сполуку: *лексичне значення, граматичне значення, синтаксичне значення, стилістичне значення*.

У науковому стилі вживають і стійкі сполуки слів, які тут мають свої особливості. Це термінологічні стійкі сполуки, які позбавлені образності та емоційності: *дзвінкий приголосний, способи дієслівної дії, прямий додаток, неузгоджене означення* та ін.

У виборі терміна орієнтуються на його частотність, традиційність, однозначність.

Термінологічна насиченість і чіткість висловлень у науковому тексті органічно пов'язані з їхнім *загальним нейтральним тоном*, який характеризує всі частини наукового тексту й усі його жанри. У науковому стилі відсутні емоційно забарвлені суфікси (*-еньк-, -оньк-, -есеньк-, -юсіньк-, -ищ(е), -юг(а)* тощо), емоційно-експресивні слова та речення (*Чудовий приклад...; Прекрасним доказом цієї думки є...; Викликає обурення вислів...*), вигуки, модальні слова та частки, які виражають емоції, суб'єктивні оцінки, невпевненість (*начебто, неначеб, буцімби, буцімто, немовбито, може, либонь, на жаль, на щастя*).

Лексика наукового тексту — книжна, вона позбавлена просторіччя, діалектизмів, жаргонізмів, історизмів та архаїзмів.

Узагальненість та об'єктивність наукового тексту

Узагальненість та *об'єктивність* вирізняють науковий текст з-поміж інших видів текстів. Вони виявляють себе як зосередженість уваги на змісті інформації, її доказовості. Водночас мовець і адресат не мають мовного вираження, на них не акцентують. На перший план завжди висувають саму наукову інформацію, адресовану широкому колу читачів.

Узагальненості й абстрагованості вислову сприяють насамперед іменники з абстрактним значенням, які переважають у науковому тексті: *зміст, семантика, синтаксис, функція, категорія, організація, аспект, підхід, парадигма, сполучуваність, адвербіалізація, синкретизм, процес, пропозиція, модальність, стилістика, єдність, взаємозумовленість* тощо.

Абстрагованість, відстороненість від конкретних умов — часу, місця, особи — у науковому тексті забезпечується особливим уживанням часових та особових чи безособових дієслівних форм.

У науковому стилі більшість часових форм дієслова має переносне, позачасове вживання. Переважають дієслова у формі теперішнього часу. Зазвичай вони вказують на те, що дія відбувається в момент мовлення про неї, але в науковому тексті вони означають узагальнено-невизначений, безмежно тривалий час констатації наукового факту, наприклад: *Паронімами називають слова, схожі за звучанням та написанням, але різні*

за значенням; *Роль модусних предикатів виконують дієслова різних лексико-семантичних груп.*

Найбільш узагальнене, неозначено-особове значення мають дієслівні форми 3-ї особи множини, які в односкладному реченні означають не певного автора, а широкий колектив науковців та їх загальний традиційний підхід до явища: *(Це явище розглядають...; Його визначають...; У визначенні класифікаційних критеріїв дотримуються принципу... тощо).*

У науковому стилі не вживають форми 2-ї особи дійсного та наказового способу, які чітко вказують на адресата, а також форму 1-ї особи однини, що представляє мовця *(Я проаналізував...; Я відзначив...; Я зробив висновки).*

Не рекомендують уживати форми 1-ї особи множини *(Ми дослідили...; Ми з'ясували...; Ми використали класифікацію...)*. Натомість поширені сполуки слів *можна, варто, необхідно* з інфінітивом та безособово-предикативні форми на *но-, то-: З'ясовано, що...; Виокремлено такі групи дієслів...; Визначено критерії класифікації речень...; Можна припустити, що...; Можна дійти висновку...; Основну увагу було зосереджено на...; Варто відзначити... та ін.*

Уживання зазначених дієслівних форм пов'язане з відповідними типами речень. Тому в науковому стилі поширені односкладні безособові та неозначено-особові речення, якими замінюють двоскладні конструкції, наприклад: *Такі дієслова іноді називають адвербіальними; Поняття таксису трактують по-різному; У сучасному мовознавстві на сьогодні докладно проаналізовано сполучувальні властивості предиката; У синтаксичних розвідках зосереджено увагу передусім на диктумі висловлення.*

Узагальненому та абстрагованому представленню дійсності сприяють речення зі складеними іменними присудками на зразок: *Вставні модусні дієслова є суперечливим явищем синтаксису; Інкorporація залежного компонента може бути семантично прозорою і семантично непрозорою; Частки слугують засобом вираження гіпотетичної модальності; Часова категорія є необхідним компонентом предикативності.*

Питальні, спонукальні, окличні речення та речення зі звертаннями не вживають у власне науковому стилі.

Інформативність та аргументованість

Науковому тексту притаманна передусім *інформаційна насиченість*, тобто значний обсяг інформації. Водночас її надмірність перешкоджає ефективній репрезентації та сприйманню нових наукових фактів, і тоді автору наукової роботи висловлюють зауваження про надлишковість інформації, яка безпосередньо не пов'язана з темою роботи.

Молодому дослідникові варто усвідомлювати відмінність між *інформаційною насиченістю* та *інформативністю* тексту. *Інформативність* наукового тексту — це ступінь його змістової новизни в межах обраної проблеми. Закономірно, що ступінь інформативності безпосередньо пов'язаний із такою характеристикою роботи, як наукова новизна.

Інформативність наукового тексту забезпечують уведення нових понять, термінів, класифікацій, самостійний аналіз зібраного мовного матеріалу, а також нові наукові ідеї, гіпотези, узагальнення.

Синтаксичними засобами посилення інформативності висловлення слугують ускладнені речення з однорідними та відокремленими членами, що реалізують закон мовної економії. Водночас невиправдано складна будова конструкцій, розлогі висловлення та надмірна деталізація змісту погіршують сприймання наукової інформації тексту.

Як засіб компактного введення додаткової інформації до основного змісту речення використовують вставлені конструкції, що мають функції розширення інформації, додаткового повідомлення, уточнення, пояснення, побіжного коментування, ілюстрації, репрезентації термінологічної варіантності. Вони забезпечують адекватне сприйняття наукових відомостей. Завдяки їм можна доцільно корегувати зміст висловлення, збільшуючи його інформативність. Наприклад: *Семантична валентність у цьому випадку не потребує формального (синтаксичного) вираження; Суб'єктивне ставлення мовця до змісту повідомлення виявляється передусім як модальна (раціональна) оцінка; За валентною характеристикою модусні предикати поділено на двовалентні (дієслова мислення та сприймання) і тривалентні (дієслова мовлення).*

Але молодому науковцеві, який тільки-но починає оволодівати науковим стилем, необхідно звернути увагу й на негативні наслідки цього синтаксичного явища. Вставлені одиниці часом ускладнюють сприйняття основного змісту, порушують логічну послідовність викладу думок, а тому не варто зловживати ними в науковому тексті.

Аргументація та пояснення причинно-наслідкових зв'язків характеризують основний спосіб репрезентації змісту в науковому тексті, який побудовано на поступовому логічному розгортанні думки від тези до її аргументації, від аргументації до висновку. Це виявляється в його своєрідній композиції, що має три основні компоненти: вступ, основну частину, висновок.

Доказовість пронизує весь текст, особливо гіпотетичні висловлення (тобто ті, що містять гіпотезу, припущення), які супроводжуються поясненнями та аргументами. Саму гіпотезу формулюють з використанням

слів і словосполучень на позначення високого ступеня достовірності: *очевидно, можна припустити, можна вважати, можна стверджувати*.

Логічного доведення думки, її аргументації в мові досягають за допомогою використання складнопідрядних речень з умовно-наслідковими та причинно-наслідковими відношеннями; складних безсполучникових речень, у яких друга частина пояснює зміст попередньої; простих ускладнених речень зі вставними та вставленими одиницями.

Логічна послідовність викладу думок

Логічну послідовність викладу думок забезпечує чітка структуризація тексту: поділ на розділи, підрозділи, пункти, підпункти, матеріал яких об'єднаний спільною мікротемою. Виклад думок у писемному мовленні відображає логічність мислення дослідника, уміння формувати думки, спираючись на попередні етапи мислення, та встановлювати зв'язки між ними, пояснювати, аргументувати, знаходити причини та передбачати наслідок.

У написанні наукового тексту прагнуть до змістової зв'язності, логічної послідовності та несуперечливості висловлень. З цією метою використовують відповідні мовні засоби: сполучники, вставні слова, складнопідрядні речення.

У логічному зв'язку частин тексту важлива роль належить службовим словам та сполукам слів. Тому в українському науковому тексті широко вживають такі похідні сполучники та сполучникові поєднання, утворені з повнозначних та неповнозначних частин мови: *а також, з огляду на те що..., залежно від того як..., зважаючи на те що..., не лише... а й..., не тільки... а й..., незважаючи на те що..., подібно до того як..., попри те що..., приміром, причому, унаслідок того що..., хоч і... але..., зокрема, як-от, зате, проте, однак тощо*.

Частовживаними є похідні прийменники та прийменникові конструкції: *внаслідок, з приводу, за допомогою, на основі, залежно від, за умови, відповідно до, згідно з, на відміну від, стосовно до, щодо, слідом за та ін*. Похідні прийменники та сполучники, на відміну від непохідних, точніше виражають логічні зв'язки та відношення в реченні, сприяють увиразненню відтінків значення.

Зв'язок думок у науковому тексті забезпечують і вставні слова та словосполучення, які вказують на способи оформлення та послідовність викладу думок: *отже, загалом, власне, відповідно, з одного боку, з іншого боку, по-перше, по-друге, по-третє, нарешті, зокрема, наприклад, крім того, проте, однак тощо*.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке літературна мова і чим вона відрізняється від інших форм загальнонародної мови?
2. Дайте визначення поняття функціональний стиль.
3. Назвіть основні функціональні стилі сучасної української літературної мови.
4. Назвіть різновиди та галузі застосування наукового стилю.
5. Де використовують власне науковий стиль та які його основні ознаки?
6. Як досягти точності, однозначності висловлення?
7. Яких рекомендацій варто дотримуватися, вживаючи терміни?
8. Які дієслівні форми не рекомендують вживати, щоб забезпечити об'єктивність наукового тексту?
9. У чому відмінність між поняттями інформаційної насиченості та інформативності наукового тексту?
10. Яка роль вставлених конструкцій у науковому тексті?
11. Які слова та сполуки слів використовують для логічного зв'язку частин наукового тексту?

Практичні завдання

Завдання 1. Проаналізуйте подані тексти та визначте, до якого стилю мовлення вони належать. Знайдіть текст власне наукового стилю, з'ясуйте його характерні риси. Випишіть 5–6 притаманних тільки йому мовних засобів: термінів, форм слів, мовних зворотів тощо.

Текст 1. *В Україні щодня тисячі мешканців регіонів їдуть у пошуках кращої долі до столиці та інших міст-мегаполісів. Втікаючи від нестерпних, образливих для розумної істоти XXI століття умов життя, прагнучи знайти бодай якусь роботу чи й оселитися в омріяному місті, що так принадно сяє вогнями через морок їх несусвітнього існування... Лише потім з'ясується, що тут ніхто не чекає змучених виснажливою дорогою пілігримів, які так наївно рушили на підкорення свого Вавилону, самовпевнено розраховуючи, що той впаде до ніг... Небагато хто досягає задовільних результатів — це неспростовний закон життя, проте повсякчас з'являються охочі випробувати долю — і цей закон теж «залізобетонний».*

Цей приклад легко застосувати й в умовах більших величин, коли людей вабить стара матінка-Європа, де, на їхню думку, і блакитне небо всипане

діамантами завбільшки із страусяче яйце, і бруківку вкриває товстелезний шар євро й доларів. Не знайшовши цих казкових скарбів, прибульці іноді пускаються берега, суттєво знижуючи реноме рідної країни в свідомості євроаборигенів. Адже не секрет: відбувається не лише еміграція інтелекту з України за кордон, частіше виїжджають чорнороби, зневажливо звані там «остарбайтерами». Тому максимум, що «світить» їм на чужині, — вакансії у сфері некваліфікованого обслуговування. Рідкісні винятки, не стаючи правилами, на цьому сумному фоні надто помітні, аби вселяти оптимізм...

Текст 2. Сьогодні в лісі справжній жовтневий листопад. Клені обсіпаються від найменшого подиху вітерця. Гаснуть осінні барви. На восковому листі з'являються брудні плями, і вони здаються Улянці відбитком чіхось чорних пальців. Деякі листки, засихаючи, скручуються в дудочку, і коли обережно розгорнути такий листок, всередині тремтить кришталева росинка.

Як же поріділи дерева! Наче довго хтось брів по коліна в опалому листі, в золотому шумі, прийшов і навстіж розчинив у лісі тисячу синіх віконць. У кожне з них, як у дзеркало, по черзі зазирає Улянка, і на тихих галявинах тільки шипшина сміється червоними губами та глід чваниться разками коралів.

Дівчинка йшла навпростець лісом, без стежок. Тільки в одному місці вона за звичкою далеко обійшла старого ясена з дуплом, у якому, знала, було гніздо шершнів. Ці велетенські жовті оси викликали в Улянки страх і огиду, хоч тепер вони, мабуть, уже поснули на зиму (За О. Донченком).

Текст 3. Вставний компонент, як головний засіб вираження суб'єктивного ставлення до повідомлення, є характерною формальною ознакою більшості речень з модальними значеннями гіпотетичності та переповідності.

З погляду структури речення суб'єктивної модальності — це базова конструкція та модальний вставний компонент, який іноді приєднується до певного члена речення. Семантико-синтаксична структура суб'єктивно-модального висловлення, зокрема гіпотетичного, має виразний дворівневий характер. Перший рівень утворюється з основного речення, що є знаком предметної ситуації, а другий, крім усіх інших суперсинтаксичних модифікаторів, репрезентовано модальним вставним компонентом, у якому відображено елементи мовленнєвої ситуації, зокрема раціональну та емоційну оцінку мовця.

Вставний компонент — це другий структурно-семантичний план, який указує на суб'єкта сприймання, констатації та оцінки явищ дійсності, його ставлення до них, а також на характер сприймання чи джерело

інформації. Фрагмент мовленнєвої ситуації може експлікуватися в другому ярусі по-різному — стисло або ж у розгорнутому, повному вигляді.

Різноплановість структури речення з суб'єктивним гіпотетичним значенням зумовлена різнорідністю відображених у ньому ситуацій. Дворівневий, різноплановий характер має, відповідно, і власне синтаксична структура речення. Його спричинює явище вставлення гіпотетичного компонента в основне речення, з яким він пов'язується особливим зв'язком. Суб'єктивно-модальну модифікацію предикативного змісту в конструктивно-синтаксичному плані в мовознавчій літературі витлумачують як різновид синтаксичного процесу поширення базового речення модальним компонентом, способами якого є вставлення та приєднання.

Текст 4. Які функції вуглеводів у живих організмах? Основні функції вуглеводів у живих організмах — енергетична та будівельна.

Енергетична функція вуглеводів полягає в здатності розщеплюватися з виділенням енергії. За повного розщеплення 1 кілограма цих сполук вивільняється 17,2 кДж енергії. Важлива роль вуглеводів у енергетичному балансі живих істот пов'язана із здатністю розщеплюватися за участі кисню або без нього. Це має особливе значення для організмів, які мешкають в умовах нестачі кисню (наприклад, тих, які паразитують у кишечнику тварини або людини).

Полісахариди можуть відкладатися в клітинах у вигляді зерен. Вони є резервом основної енергетичної сполуки живих істот — глюкози. У членистоногих енергетичну функцію виконує дисахарид трегалоза.

Будівельна, або структурна, функція вуглеводів полягає в тому, що ці сполуки належать до складу опорних елементів клітин організмів. Як ми вже згадували, хітин є компонентом зовнішнього скелета членистоногих та клітинних стінок деяких грибів і водоростей. Клітинні стінки рослин, які містять целюлозу, захищають вміст клітин і підтримують їхню форму.

Завдання 2. З'ясуйте значення слів за тлумачним словником. Відзначте, яке з цих значень є прямим, а які — переносними. Запишіть ті значення, з якими подані слова вживають у мовознавчій науці як терміни.

Мова, мовлення, мислення, свідомість, висловлення, речення, слово, корінь, вигук, означення, стан, вид.

Порівняйте відповідні статті лінгвістичного (тлумачного) та енциклопедичного словників. З'ясуйте, у чому полягає відмінність.

Завдання 3. Користуючись словником, поясніть значення іншомовних слів. Замініть їх, якщо це можливо, українськими синонімами. Запишіть утворені синонімічні ряди.

Деривація, дериватологія, дериват, асиміляція, дисиміляція, адвербі-альний, ад'єктивний, лінгвістика, номінація, парентетичний, варіювати-ся, лояльний, дефект, інновація, локалізація, інтеграція.

Завдання 4. Розгляньте подані іншомовні *пароніми* (слова, які схожі за звучанням та написанням, але різні за значенням). Запам'ятайте їх значення. Наведіть 10 прикладів уживання їх у реченнях наукового мовлення.

Автонім (справжнє ім'я того, хто пише під псевдонімом) — *анонім* (автор, який приховує своє ім'я).

Авторитарний (владний) — *авторитетний* (той, хто має авторитет).

Адресат (той, хто отримує лист, інформацію; отримувач) — *адресант* (той, хто надсилає лист, передає інформацію; відправник).

Змістовний (який має глибокий зміст) — *змістовий* (який стосується змісту).

Економний (який ощадливо витрачає щось) — *економічний* (який стосується сукупності суспільно-виробничих відносин).

Об'єктний (пов'язаний з об'єктом) — *об'єктивний* (який існує поза людською свідомістю і незалежний від неї; незалежний від волі, бажань людини).

Суб'єктний (пов'язаний із суб'єктом) — *суб'єктивний* (який стосується суб'єктивізму; особистий, індивідуальний, який відображає думки й бажання певної людини).

Категоріальний (який стосується категорії) — *категорійний* (який належить до певної категорії, розряду; якому присвоєно категорію, розряд).

Завдання 5. З'ясуйте значення паронімів. Поясніть різницю у вживанні поданих слів. Уведіть у контекст мовознавчого дослідження ті слова, які можуть уживатися як лінгвістичні терміни:

Відносини — *відношення*, *показчик* — *показник*, *октант* — *актант*, *займенник* — *знаменник*, *числівник* — *чисельник*, *предикат* — *предикатив*, *ознака* — *відзнака*.

2.3. Порушення мовних норм у науковому тексті

У своїх наукових роботах учні припускаються типових *помилко* різного характеру, зокрема:

- застосування науково-популярного або науково-навчального стилю замість власне наукового;
- констатація наукових фактів без доказовості та пояснення;
- термінологічна невизначеність, що виявляється в застосуванні кількох термінів на позначення того самого мовного явища;
- невиправдане вживання значної кількості іншомовних слів;

- невиразність наукової позиції дослідника: у висвітленні різних поглядів на проблему не зазначено, який з них став теоретичною основою дослідження;
- уживання дієслівних форм першої особи однини та множини: я дослідив..., я проаналізував..., ми вважаємо... тощо;
- багатослів'я, тавтологія;
- неточність і двозначність формулювань;
- суб'єктивність викладу (уживання риторичних запитань, спонукальних речень), надмірна образність, емоційність, експресивність, залучення розмовного стилю.

Зважаючи на типові випадки порушення учнями орфографічних, лексичних, граматичних, пунктуаційних і стилістичних норм української мови, наведемо деякі рекомендації й коментарі щодо правильного вживання слів, їх форм та сполучень.

2.3.1. Особливості слововживання

1. У вживанні *іменних частин мови* потрібно уникати калькування з російської мови:

Неправильно:	Правильно:
<i>виключення</i>	<i>виняток</i>
<i>виписка (з протоколу)</i>	<i>витяг (з протоколу)</i>
<i>висока ступінь</i>	<i>високий ступінь</i>
<i>вірна (відповідь, думка)</i>	<i>правильна (відповідь, думка)</i>
<i>даний (випадок)</i>	<i>цей (випадок)</i>
<i>другий (у значенні займенника)</i>	<i>інший</i>
<i>значимий</i>	<i>значущий</i>
<i>любий</i>	<i>будь-який</i>
<i>обвинувачення</i>	<i>звинувачення</i>
<i>окремі (явища)</i>	<i>деякі, певні (явища)</i>
<i>посилання</i>	<i>покликання</i>
<i>приналежність</i>	<i>належність</i>
<i>смисл</i>	<i>зміст, значення, семантика, сенс</i>
<i>смисловий</i>	<i>значеннєвий</i>

2. У вживанні дієслів потрібно дотримуватися таких рекомендацій:

Неправильно:	Правильно:
<i>виділятися (з-поміж інших)</i>	<i>вирізнятися (з-поміж інших)</i>
<i>вимагає (перегляду)</i>	<i>потребує (перегляду)</i>
<i>вирішувати (завдання, питання, проблему)</i>	<i>виконувати (завдання) розв'язувати (завдання, питання, проблему)</i>
<i>вияснити</i>	<i>з'ясувати</i>
<i>відмітити (особливість)</i>	<i>відзначити (особливість)</i>
<i>відноситися (до групи)</i>	<i>належати (до групи)</i>
<i>включає (різновиди)</i>	<i>охоплює, об'єднує, зараховує (різновиди)</i>
<i>дозволяє (визначити)</i>	<i>дає змогу (визначити)</i>
<i>задавати питання</i>	<i>ставити запитання</i>
<i>знаходиться (десь, у чомусь)</i>	<i>перебувати, розташовуватися, міститися (десь, у чомусь)</i>
<i>зустрічаються (в тексті)</i>	<i>трапляються, фіксуються (в тексті)</i>
<i>настоювати/настояти</i>	<i>наполягати/наполягати</i>
<i>(об'єктивно) відноситися (до висловленого)</i>	<i>(об'єктивно) ставитися (до висловленого)</i>
<i>обумовити</i>	<i>зумовити</i>
<i>підняти (проблему, питання)</i>	<i>порушити (проблему, питання)</i>
<i>(під цим) розуміють</i>	<i>(це) витлумачують, кваліфікують, трактують</i>
<i>посилатися (на статтю)</i>	<i>покликатися (на статтю)</i>
<i>поступити (вірно)</i>	<i>вчинити (правильно)</i>
<i>привести (приклад, висловлення, цитату)</i>	<i>навести (приклад, висловлення, цитату)</i>
<i>призупинити</i>	<i>тимчасово припинити</i>
<i>прийняти/приймати участь</i>	<i>взяти/брати участь</i>
<i>прийти до висновку</i>	<i>дійти висновку</i>
<i>притримуватися (думки)</i>	<i>дотримуватися (думки)</i>
<i>прослідкувати (вияв)</i>	<i>простежити (вияв)</i>
<i>розкрити (роль, значення)</i>	<i>визначити (роль, значення)</i>
<i>розписатися</i>	<i>поставити підпис</i>

Неправильно:	Правильно:
<i>складати (групу, категорію)</i>	<i>становити, утворювати (групу, категорію)</i>
<i>служити (матеріалом, доказом)</i>	<i>слугувати (матеріалом, доказом)</i>
<i>співпадають (думки)</i>	<i>збігаються (думки)</i>
<i>співставляти явища</i>	<i>зіставляти явища</i>
<i>являтися (являється)</i>	<i>бути (є)</i>

3. У науковому мовленні варто взяти до уваги й поради щодо вживання дієслівних форм.

Для вираження результативної дії вживають безособово-предикативні форми на *но-*, *то-*: *розроблено систему вправ, визначено критерії, з'ясовано причини, сформульовано висновки* тощо. Але ці дієслівні форми не варто вживати, якщо вказують виконавця дії. У такому випадку їх потрібно замінювати на інфінітивні, особові, дієприкметникові форми: *замість думку висловлено вченим — висловлено думку або учений висловив думку; замість нами проведено досліді — ми провели досліді або проведено досліді; замість рецензентом прорецензовано роботу — рецензент прорецензував роботу або роботу прорецензовано.*

Потрібно надавати перевагу активним конструкціям, а не співвідносним з ними пасивним конструкціям з дієсловами на *-ся*, особливо коли зазначають виконавця. Так, *замість питання розглядається нами — ми розглядаємо питання; замість проблема досліджується — проблему досліджують.*

Уживання дієприкметників має такі особливості:

- сучасній українській мові майже не властиві дієприкметники активного стану минулого часу із суфіксами *-ви(ий)*, *-ш(ий)* (*зробивший, перемігший*);
- уживаються активні дієприкметники із суфіксом *-л(ий)*: *зітлілий, опаллий, зомлілий, почорнілий, посивілий, пожовклий*;
- дуже поширені групи пасивних дієприкметників із суфіксами *-н(ий)*, *-ен(ий)*, *-т(ий)*: *організований, відзначений, подвоєний, забезпечений, дозволений, стертий, відкритий*;
- пасивних дієприкметників теперішнього часу в українській мові немає. Замість них можна вживати пасивні дієприкметники, утворені від дієслів недоконаного виду (*відображуваний, продовжуваний, досліджуваний, розгляданий*);

- у літературному мовленні рекомендують уникати дієприкметників активного стану теперішнього часу із суфіксами *-уч(ий), -юч(ий), -ач(ий), -яч(ий)* (діючий, існуючий, домінуючий, завідуючий, виконуючий, пануючий, мотивуючий, знаючий, керуючий, головуючий, узагальнюючий, організуючий та ін.) Відповідно до контексту їх потрібно замінювати на: а) підрядні речення, наприклад, *працюючий* — який працює, *виконуючий* — який виконує, *виступаючий* — який виступає; б) спільнокореневі прикметники: *мотивуючий* — мотивувальний, мотиваційний; *узагальнюючий* — узагальнювальний; *визначаючий* — визначальний; в) іменники: *завідуючий* — завідувач, *виконуючий* — виконувач, *практикуючий* — практик, *початкуючий* — початківець, *виступаючий* — промовець; г) прикметникові синоніми: *існуючий* — наявний, теперішній, сучасний; *діючий* — чинний, активний тощо.

Розгляньте таблицю можливих заміन активних і деяких пасивних дієприкметників та запам'ятайте нормативне літературне слововживання.

Неправильно:	Правильно:
<i>біжучий (рядок)</i>	<i>рухомий (рядок)</i>
<i>виконуючий</i>	<i>виконувач (обов'язків), виконавець (пісні)</i>
<i>виступаючий</i>	<i>промовець, ... який виступає</i>
<i>відстаючий (учень)</i>	<i>слабкий (учень)</i>
<i>віруючий</i>	<i>вірник, вірянин</i>
<i>всеохоплюючий</i>	<i>всеосяжний, всеохопний</i>
<i>головуючий</i>	<i>голова (голова зборів)</i>
<i>діючий</i>	<i>чинний, активний, дійовий, впливовий, регулярний, (чинний правопис, активна речовина, дійова особа, регулярна армія, активний вулкан)</i>
<i>домінуючий</i>	<i>визначальний, основний, провідний, домінантний, переважний (основний чинник, визначальний напрям, провідна теорія, переважне використання, домінантна позиція)</i>
<i>завідуючий</i>	<i>завідувач (кафедри, відділу)</i>
<i>зв'язуюча (ланка)</i>	<i>сполучна (ланка)</i>
<i>знаючий</i>	<i>знавець</i>
<i>існуючий</i>	<i>наявний, заведений, відомий, сучасний, теперішній (заведений порядок, наявні ознаки, сучасні країни)</i>
<i>керуючий</i>	<i>керівний, керівник (відділу)</i>

Неправильно:	Правильно:
<i>командуючий</i>	<i>командувач</i>
<i>координуючий</i>	<i>координаційний (центр)</i>
<i>мотивуюча (основа)</i>	<i>мотивувальна (основа)</i>
<i>наступаючий</i>	<i>прийдешній (прийдешне свято)</i>
<i>організуючий (центр)</i>	<i>організаційний (центр)</i>
<i>оточуючий світ</i>	<i>навколишній світ, довкілля</i>
<i>пануючий</i>	<i>панівний (панівна тенденція)</i>
<i>початкуючий</i>	<i>початківець (дослідник-початківець)</i>
<i>практикуючий (психолог)</i>	<i>практик (психолог-практик)</i>
<i>працюючий</i>	<i>працездатний (працездатне населення), працівник</i>
<i>приведені</i>	<i>наведені (аргументи)</i>
<i>приналежний</i>	<i>належний (до групи)</i>
<i>розповсюджена (теорія)</i>	<i>поширена (теорія)</i>
<i>розрахований</i>	<i>призначений (для студентів)</i>
<i>руйнуючий</i>	<i>руйнівний</i>
<i>слідуючий</i>	<i>наступний (наступне питання)</i>
<i>узагальнюючий</i>	<i>узагальнювальний (узагальнювальне слово, узагальнювальне речення)</i>
<i>уточнюючий (член речення)</i>	<i>уточнювальний (член речення)</i>

4. Варто запам'ятати іменниково-прийменникові форми та похідні прийменники, у вживанні яких виникають труднощі.

Неправильно	Правильно
<i>великий по розміру (текст)</i>	<i>великий за обсягом (текст)</i>
<i>відповідно з вимогами</i>	<i>відповідно до вимог</i>
<i>дивлячись на</i>	<i>зважаючи на, з огляду на</i>
<i>згідно теорії</i>	<i>згідно з теорією</i>
<i>з умовою</i>	<i>за умови</i>
<i>класифікація по ознаці</i>	<i>класифікація за ознакою</i>
<i>на протязі</i>	<i>упродовж, протягом</i>
<i>не дивлячись на (широку сполучуваність)</i>	<i>попри, незважаючи на (широку сполучуваність)</i>
<i>писати по плану</i>	<i>писати за планом</i>

Неправильно	Правильно
<i>підручник по українській мові</i>	<i>підручник з української мови</i>
<i>по вимогам</i>	<i>за вимогами</i>
<i>по відношенню</i>	<i>щодо, стосовно</i>
<i>по всім (всіх) правилам (правилах)</i>	<i>за всіма правилами</i>
<i>по цьому питанню</i>	<i>з цього питання</i>
<i>при дослідженні</i>	<i>у процесі, у ході, під час дослідження, досліджуючи, у дослідженні</i>
<i>при необхідності</i>	<i>за необхідності</i>
<i>при певних обставинах</i>	<i>за певних обставин</i>
<i>при потребі</i>	<i>за потреби</i>
<i>при участі (кого, чого)</i>	<i>за участю (кого, чого)</i>
<i>п'ятий по списку</i>	<i>п'ятий за списком</i>
<i>у випадку спеціалізації</i>	<i>у разі спеціалізації</i>
<i>(ужито) в значенні</i>	<i>(ужито) зі значенням</i>
<i>цікавий по змісту</i>	<i>цікавий за змістом</i>
<i>шляхом поєднання</i>	<i>за допомогою поєднання</i>

Запам'ятайте також частовживані конструкції з прийменниками: *пропустити через неувважність (через недогляд), до цього часу, згідно з теорією, попри всі недоліки, за посередництвом (кого), за умови, залучити до роботи, після закінчення терміну, з цього приводу, з цього питання, звернутися за адресою, за всіма правилами, відповідно до вимог, зробити на вимогу, називати на ім'я, на чиясь користь, за тих обставин, прийти на десяту годину, з приводу пропозиції, написати твір за романом, за нашим звичаєм, за бажанням, оцінка з літератури, екзамен з історії, тестування з математики, лабораторна робота з фонетики, прийти у справі тощо.*

5. Розгляньте таблицю і запам'ятайте правильне вживання стійких сполук слів у науковому мовленні:

Неправильно:	Правильно:
<i>відзив на роботу</i>	<i>відгук про роботу</i>
<i>в (у) конкретній ситуації</i>	<i>у певній ситуації</i>
<i>в (у) повній мірі</i>	<i>повною мірою, значною мірою</i>

Неправильно:	Правильно:
<i>в основному</i>	<i>у цілому, загалом, переважно</i>
<i>в (у) результаті цього</i>	<i>унаслідок цього</i>
<i>в (у) той же час, разом з тим</i>	<i>водночас</i>
<i>в (у) тому числі</i>	<i>зокрема</i>
<i>головним чином, як правило</i>	<i>здебільшого, переважно</i>
<i>звертаючи увагу на</i>	<i>зважаючи на, беручи до уваги</i>
<i>з точки зору</i>	<i>з погляду, на (чийсь) погляд, на думку</i>
<i>певним чином</i>	<i>так</i>
<i>перш за все, у першу чергу</i>	<i>передусім, насамперед</i>
<i>по крайній мірі</i>	<i>принаймні, щонайменше</i>
<i>так же</i>	<i>так само</i>
<i>таким чином</i>	<i>отже</i>
<i>там же</i>	<i>там само</i>
<i>скоріш за все, швидше за все</i>	<i>імовірніше (ймовірніше)</i>
<i>у рамках</i>	<i>у межах</i>
<i>учені рахують</i>	<i>учені вважають</i>
<i>чисто формальний</i>	<i>суто формальний</i>

Запитання для самоконтролю

1. У вживанні яких слів та їх форм ви найчастіше помилялися?
2. Яка тенденція у вживанні дієприкметників простежується в сучасній українській літературній мові?
3. Як можна замінювати активні дієприкметники теперішнього часу в науковому тексті?
4. Які особливості вживання дієслівних форм на -но, -то в сучасній українській мові?

Практичні й тестові завдання

Завдання 1. Відредагуйте речення:

1. *Виявлені в писемних пам'ятках староукраїнської мови відприкметникові деривати з суфіксом -и- утворювалися головним чином від якісних прикметників.*

2. Відприкметникові утворення зустрічаються у текстах різних жанрів і стилів староукраїнської мови.

3. Аналізовані речення відрізняються своїм атрибутивним відтінком.

4. У цілому, дослідники виділяють два типи відношень у рамках одночасності.

5. У творах М. Матіос діалектна лексика виконує роль домінуючого фактора у розкритті внутрішнього світу героїв.

6. У даному випадку прослідковується зворотний процес.

7. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова знаходиться за адресою: Київ, вул. Пирогова, 9.

8. Співставляючи ці процеси, можна прийти до слідуєчих висновків.

9. За сферою поширення у говірках Івано-Франківщини можна виділити типи лексем.

10. Обірваними реченнями називають конструкції, не завершені в силу певних ситуативних чинників.

11. У роботі описується мовностилістична організація художніх творів Богдана Лепкого, встановлюються прийоми суб'єктивації розповіді, аналізуються особливості «чужої» мови в тексті, характеризуються різні форми невласне-прямої мови.

12. Існуючі в українській мові умовно-наслідкові сполучники дозволяють чітко розрізнити потенційну й ірреальну умовність.

13. Північно-східні та північні діалекти в більшій мірі зберегли проаналізовані архаїчні форми.

14. Історія словотвору, не дивлячись на її актуальність, досі залишається недостатньо вивченою.

Завдання 2. З'ясуйте, які дієприкметники можна утворити від кожного з поданих дієслів, і поясніть чому. Утворіть і запишіть лише ті дієприкметники, які рекомендовано вживати в науковому тексті відповідно до сучасних норм української літературної мови.

Визначати, вікликати, вимірювати, відібрати, відтворити, дозволити, забезпечити, забезпечувати, записати, зібрати, знайти, належати, наслідувати, підібрати, підтримати, підтримувати, пізнавати, пізнати, подрібнити, помітити, почути, приєднати, приєднувати, проаналізувати, розглядати, розквітнути, розписати, розподілити, розташувати, утворити, утворювати.

Тести ¹

1. Помилкові сполучення слів подано в рядку
А діючий правопис, привести приклад
Б належність до класу, з таких міркувань
В з'ясувати питання, виняток із правила
Г за нашими підрахунками, наступне запитання
2. Помилкові сполучення слів подано в рядку
А відзначити найголовніше, чинні вимоги
Б виключення з правила, ознаки співпадають
В дійти висновку, класифікація за структурною ознакою
Г той самий сполучник, зіставляючи теорії
3. Помилкові сполучення слів подано в рядку
А повною мірою, відповідно до завдань
Б брати участь в обговоренні, ставити запитання
В в залежності від обставин, оточуючий світ
Г дотримуватися норми, належить до групи
4. Помилкові сполучення слів подано в рядку
А відповідно з вимогами, розповсюджена теорія
Б простежити закономірність, працювати за планом
В за всіма правилами, уникнути помилок
Г трапляються випадки, організаційний центр речення
5. Немає помилок у рядку
А відповісти правильно, належить до групи
Б зустрічаються неточності, один і той же член речення
В задавати питання, правильна відповідь
Г згідно мети, підняти проблему
6. Немає помилок у рядку
А незважаючи на аргументи, збіг обставин
Б порушити проблему, прийти до висновку
В на думку вченого, по цьому питанню
Г помилився через неуважність, узагальнююче слово
7. Позначте речення, у якому допущено лексичну помилку
А У перспективі дослідження — подальше вивчення словотвірних процесів у термінології.
Б Засоби вираження відносного часу знаходяться на периферії досліджуваної категорії.

---

¹ Відповіді до всіх тестів уміщено в Додатку В.

- В** Словотвірний тип із суфіксом **-як** належить до непродуктивних.
- Г** Частини складного речення об'єднані в одне ціле за змістом і граматично.
8. Позначте речення, у якому допущено лексичну помилку
- А** Семантичні відношення аналізуються перш за все на основі взаємодії відповідників.
- Б** Категорія часу характеризує подію щодо моменту мовлення.
- В** Статус дієприслівника в українському мовознавстві змінювався.
- Г** У деяких словах зафіксовано подвоєння літер на позначення подовження та збігу приголосних.
9. Позначте речення, у якому допущено лексичну помилку
- А** Домінуюча роль у вираженні цього значення належить прийменниково-іменниковій конструкції.
- Б** Художній текст — явище багатомірне.
- В** Лексичні інновації зазнають значенневих змін.
- Г** Уточнювальні члени речення є тими самими членами речення, що й слова, які вони уточнюють.
10. Позначте речення, у якому допущено лексичну помилку
- А** Слово стало терміном і поширилося в економічній галузі.
- Б** При аналізі лексем другої групи відмічено таку особливість.
- В** Деякі запозичені слова розвивають своє значення.
- Г** В етимологічному словнику з'ясовують походження слова.
11. Прийменник неправильно вжито в рядку
- А** по цьому питанню
- Б** тестування з української мови
- В** згідно з вимогами
- Г** відгук про роботу
12. Прийменник неправильно вжито в рядку
- А** цікавий за змістом
- Б** попри всі зауваження
- В** згідно теорії
- Г** незважаючи на огріхи
13. Прийменник неправильно вжито в рядку
- А** відповідно до концепції
- Б** по всіх правилах
- В** за визначенням ученого
- Г** за сприятливих умов

2.3.2. Типові орфографічні помилки в учнівській науковій роботі

Під час написання наукової роботи в учнів зазвичай виникають труднощі в дотриманні таких правил: правопису префіксів; чергування *о, е* з *і*; правопису слів іншомовного походження; подвоєння букв; написання частки *не* зі словами разом або окремо.

Розгляньте таблицю *правопису префіксів* і запам'ятайте правила.

	Правопис префіксів
ПРИ-	Пишуть у словах зі значенням: <ul style="list-style-type: none"> • наближення, розташування поблизу: <i>приїхати, приморський, припредикатний, прислівний, приставний</i>; • приєднання: <i>присднати, приклеїти, причепити, прищепити</i>; • неповноти дії: <i>приглушений, прикритий</i>.
ПРЕ-	Пишуть переважно в якісних прикметниках тоді, коли слово означає найвищий ступінь вияву ознаки: <i>прегарний, предобрий, прездоровий, пречудовий</i> .
ПРІ-	Пишуть тільки у словах <i>прізвисько, прізвище, прірва</i> .
С- З- ЗІ-	Пишуть перед літерами <i>к, н, т, ф, х</i> : <i>склеювання, скупчення, сприйняти, спричинити, створити, сформувати</i> ; у всіх інших випадках: <i>зсув, зіпшити, зчеплення</i> ; при збігові приголосних, важких для вимови: <i>зіштовхнути, зіставити, зітнутися</i> .
РОЗ- БЕЗ-	Незалежно від наступного приголосного пишуть завжди з літерою <i>з</i> : <i>безконтрольний, безпрефіксний, безслівний, безсполучниковий, безсуб'єктний, розпад, розпочати, розташування</i> .
ВІД- ОД- ПІД- ПЕРЕД-	Хоч префікси і змінюються у вимові, їх пишуть з літерою <i>д</i> : <i>відзвук, відповідник, відсоток, передчувати, підкріпити, підтвердження</i> .
ОБ-	Пишуть тільки з літерою <i>б</i> : <i>обґрунтування, обписати</i> .

2. З-поміж усіх чергувань голосних і приголосних поширеним в учнівському науковому тексті є неправильне написання слів, у яких відбувається чергування *о, е* з *і*.

Цього чергування немає в інших слов'янських мовах. Воно притаманне лише українській мові і пов'язане з відкритими та закритими складами: *о* або *е* у відкритому складі чергуються з *і* в закритому складі.

Таке чергування відбувається:

- у відмінюванні слів: *бік* — *боку*, *вислів* — *вислову*, *відомість* — *відомості*, *закономірність* — *закономірності*, *Київ* — *Києва*, *кількість* — *кількості*, *корінь* — *кореня*, *послідовність* — *послідовності*, *ріст* — *росту*, *сім* — *семи*, *спосіб* — *способу*, *ступінь* — *ступеня*, *твір* — *твору*, *шість* — *шести*;
- у словотворенні: *корінь* — *кореневий*, *стояти* — *стійкий*.

У словах іншомовного походження чергування *о*, *е* з *і* не відбувається, наприклад, *рибосома* — *рибосом*, *спори* — *спор*.

3. Як засвідчує практика, складною орфографічною проблемою в науковій мові школяра є *правовис слів іншомовного походження*, у якому виокремлено такі найважливіші правила:

- уживання літер *и*, *і*, *ї* (правило «дев'ятки»);
- написання подвоєних букв.

Уживання літер *и*, *і*, *ї* у словах іншомовного походження регулює так зване *правило «дев'ятки»*.

Літеру *и* пишуть:

- у загальних назвах після *д*, *т*, *з(дз)*, *с*, *ц*, *ч*, *ш*, *ж(дж)*, *р* перед буквою, що позначає приголосний: *аорист*, *артикуль*, *дериват*, *диктум*, *дисиміляція*, *дискурс*, *дистантний*, *експресив*, *партитив*, *периферія*, *риторика*, *сигніфікат*, *символ*, *синтагма*, *синтаксис*, *синтез*, *фонетика*, *характеристика*, *циркумфікс*, *цитата*, *шифр*;
- у словах, які були запозичені дуже давно: *бинт*, *вимпел*, *графин*, *імбир*, *кит*, *лимон*, *нирка*, *скипидар*, *спирт*;
- у словах східного (тюркського) походження: *гиря*, *кизил*, *кинджал*, *кипарис*, *киргиз*, *кисет*;
- у словах церковного вжитку: *єпископ*, *митра*, *митрополит*, *християнство*;
- у географічних назвах після *дж*, *ж*, *ч*, *ш*, *щ*, *ц*: *Вашингтон*, *Лейпциг*, *Чикаго*, *Чилі*, *Алжир*;
- у буквосполученнях *-ика*, *-ида* в кінці географічних назв: *Антарктида*, *Антарктика*, *Арктика*, *Балтика*, *Колхида*, *Корсика*, *Мексика*, *Флорида*;
- у географічних назвах після *р* перед літерою на позначення приголосного (крім *й*): *Британія*, *Гринвіч*, *Кембридж*, *Мадрид*, *Рига*, *Рим*, *Париж*, *Цюрих*. Але в компоненті *-стріт* треба писати *ї*: *Бейкер-стріт*, *Риджент-стріт* тощо.
- у таких географічних назвах: *Бразилія*, *Ватикан*, *Вифлеєм*, *Единбург*, *Єрусалим*, *Китай*, *Кордильєри*, *Медина*, *Пакистан*, *Палестина*, *Сардинія*, *Сиракузи*, *Сирія*, *Сицилія*, *Скандинавія*, *Тибет*, та в похідних від них: *скандинавський*, *сирієць* тощо

Літеру i пишуть:
<ul style="list-style-type: none"> • на початку слів: <i>ідеографія, індекс, ідея, ізофункційний, ієрархія, ілокуція, імплікація, імперфект, інверсія, інтелект, інтенціонал, інфінитив;</i> • у кінці невідмінюваних слів: <i>Гольджі, графіті, жури, суші;</i> • у загальних назвах після літер, які не належать до «дев'ятки»: <i>алітерація, аналіз, асиміляція, еліптичний, еквівалент, генітив, гіпонімія, гіпотеза, графік, дефініція, домінанта, лінгвістика, суфікс, фінітний, хімічний;</i> • після будь-якої літери, якщо наступна літера позначає голосний звук, а також перед є, й: <i>аксіома, аудіювання, діалект, діалог, діафрагма, дієреза, ономастологічний, семіотика;</i> • в іменниках, що закінчуються на -ія: <i>адвербіалізація, афазія, еволюція, інструкція, номінація, параномазія, партикуляція, філологія, функція;</i> • після префікса dez-: <i>дезінтеграція, дезінфекція, дезінформація.</i> • в іменах і прізвиськах після приголосного перед наступним приголосним і в кінці слова: <i>Овідій, Річард, Дідро, Грімм, Россіні.</i>
Уживання голосного и в префіксі анти- та голосного i в префіксі квазі- не підпадає під правила вживання голосних и, i в загальних назвах іншомовного походження: <i>антиаргумент, антиєвропейський, антинауковий; квазіглобальний, квазічастинка.</i>
Літеру ї пишуть:
після літери, яка позначає голосний звук: <i>афікоїд, кортикоїд, префікоїд, протеїн, суфікоїд.</i>

Подвоєні та неподвоєні букви в словах іншомовного походження

Подвоєння букв на позначення приголосних у словах іншомовного походження відбувається:
<ul style="list-style-type: none"> • у власних назвах (і похідних від них), коли подвоєння наявне в мові-першоджерелі: <i>Алла, Апенніни — апеннінський, Аполлон, Геннадій, Жанна, Калькутта — калькуттець, Ліллегаммер — ліллегаммерський, Марокко — марокканський, Шліссельбург — шліссельбурзький;</i> • унаслідок збігу однакових приголосних на межі іншомовних префікса й кореня, якщо в українській мові вживається споріднене непрефіксальне слово: <i>аппозиція, аппозиційний (позиція), апперцепція (перцепція), імміграція (міграція), інновація (новація), іррадіація (радіація), ірраціональний (раціональний), іррегулярний (регулярний), іррелевантний (релевантний), іррефлексивний (рефлексивний), контрреформація (реформація);</i> • подвоєння зберігається в таких загальних назвах: <i>аннали (літописи), білля (проект закону), бонна, брутто, булла (папська грамота), ванна, вілла, донна, дурра (рослина), мадонна, манна, мір</i>
Подвоєння немає
у всіх інших іншомовних загальних назвах: <i>акомодація, асиміляція, бароко, біомаса, грамати́ка, дисертація, дисиміляція, диференціація, ефект, комунікативний, професор, процес, хобі.</i>

4. Подвоєння букв на позначення приголосних звуків відбувається в українських словах внаслідок їх збігу на межі морфем або внаслідок подовження приголосних. Подовження приголосних в українській мові зумовлене фонетичними процесами, які діяли в минулому. У сучасній мові подовжені приголосні можуть бути лише між голосними.

Збіг приголосних звуків може відбуватися на межі морфем:
<ul style="list-style-type: none"> • префікса і кореня: <i>беззвучний, віддаль, віддати, віддієслівний, відділити, наддіалектний, наддніпрянський;</i> • двох префіксів: <i>возз'єднання;</i> • кореня і суфікса: <i>денний, докорінний, змінний, клітинний, цінний;</i> • кореня і постфікса <i>-ся</i> в дієсловах минулого часу, якщо їх основа закінчується на <i>-с-</i>: <i>піднісся, зрісся;</i> • коренів (основ) складних та складноскорочених слів: <i>заввідділу, напіввідкритий</i> • у наголошених суфіксах прикметників, дієприкметників, прислівників: <i>нездійснений, незрівнянний, священний, старанний;</i> <i>винятки: негаданий, негадано, нежданий, неждано, обітований, первозваний, печений, священник, скажений, шалений;</i> • у словах: <i>лється, лєш, наллю, лються, ссавці, ссати, бовван, бовваніти, овва, весь, ляний.</i>
Подовження приголосних між голосними відбувається:
<ul style="list-style-type: none"> • в іменниках середнього роду II відміни (крім форми родового відмінка множини): <i>висловлення, відношення, завдання, збирання, злиття, значення, існування, послаблення, речення, розчленування, уживання, уточнення;</i> • у деяких іменниках чоловічого та жіночого роду I відміни: <i>Ілля, стаття, суддя;</i> • в орудному відмінку однини іменників III відміни: <i>відповіддю, галуззю, моделлю, річчю, самоціллю;</i> • у прислівниках: <i>зарання, зрання, навмання.</i>
Подвоєння приголосних відбувається також:
<ul style="list-style-type: none"> • у наголошених суфіксах прикметників, дієприкметників, прислівників: <i>нездійснений, незрівнянний, священний, священник, старанний;</i> <i>винятки: негадано, нежданий, довгожданий, печений, скажений, шалений, навіжений;</i> • у словах: <i>лється, лєш, наллю, лються, ссавці, ссати, бовван, бовваніти, овва, весь, ляний.</i>

5. У правописі службових частин мови виникає проблема написання частки **не** з різними частинами мови. Тут варто дотримуватися таких найголовніших правил:

Разом з повнозначними словами частку не- пишемо:
<ul style="list-style-type: none"> • коли слово без не- не вживається: <i>негативний, незабаром, незчутися, необхідний, непорушно, нестача, нестямний, неук;</i> • у префіксі недо- зі значенням неповноти якості, дії: <i>недобачати, недокрів'я, недооцінювати, недописаний, недочувати;</i>

- з дієприкметником, який у реченні є означенням (а не присудком) і не має залежних слів: *незакінчена праця, нез'ясовані питання, непрочитані тексти*;
- з іменниками, прикметниками, прислівниками, які з часткою позначають одне поняття (а не заперечення) і є антонімами до спорідненого слова без частки: *активний — неактивний, відокремлений — невідокремлений, замінний — незамінний, значний — незначний, однорідний — неоднорідний, повний — неповний, повнозначний — неповнозначний, повторюваний — неповторюваний, полярний — неполярний, узгоджений — неузгоджений*;
- у безособово-предикативному слові **немає**, наприклад: *У тексті немає помилок. У роботі немає висновків.*

Окремо частку **не** потрібно писати:

- у запереченні: *Частка — це не самостійна, а службова частина мови*;
- з дієсловами, дієприслівниками та дієслівними формами на **-но, -то**: *не виконати, не відповідаючи, не перевірено, не працювати, не проаналізовано, не читаючи*;
- з дієприкметниками, прикметниками, прислівниками, якщо вони в реченні виконують роль присудка, а не означення (стоять у постпозиції): *Такі властивості й тенденції не притаманні багатьом мовам; Часто аналізовані слова не здатні виконувати модальні функції*;
- з дієприкметниками, які мають залежні (пояснювальні) слова: *не зібраний до цього часу матеріал; не досліджені в цій роботі питання; це не доведена гіпотеза; не написаний досі текст*;
- якщо слово з часткою **не** вжито разом із підсилювальним словом *зовсім, далеко* та ін.: *зовсім не великий, далеко не кожний*.

Зверніть увагу, що безособове присудкове слово **немає** треба писати разом, а частку **не** з дієсловом **мати** — окремо, наприклад: *Слово не має суфікса — У слові немає суфікса; Речення не має підмета — У реченні немає підмета.*

Слово **неможливо** пишемо разом, а **не можна** — окремо, наприклад: *Моделювати неможливо без застосування сучасної електронно-обчислювальної техніки; Без математичного моделювання не можна проаналізувати складні закономірності процесів.*

Запитання для самоконтролю

1. На межі яких морфем може відбуватися збіг приголосних звуків?
2. Між якими звуками відбувається подовження приголосних?
3. Поясніть, чому в слові *ніччю* відбувається подовження, а в слові *жовчю* — ні.

4. За якої умови в суфіксах прикметників, дієприкметників, прислівників відбувається подвоєння: *-енн(ий), -анн(ий), -янн(ий)*?
5. Назвіть слова-винятки, у яких подвоєння не відбувається.
6. Який принцип лежить в основі правопису префіксів *пре-, при-, прі-*?
7. Коли потрібно вживати префікс *при-*? А коли *пре-*?
8. Перед якими буквами треба писати префікс *с-*?
9. Що спільного в написанні всіх інших префіксів української мови?
10. Сформулюйте правило «дев'ятки».
11. У яких іншомовних словах пишеться літера *i*?
12. Коли треба писати літеру *и* в географічних назвах та у власних іменах?
13. Коли відбувається подвоєння букв на позначення приголосних у словах іншомовного походження?
14. За якої умови *о* та *е* чергуються з *i*?
15. Коли частку *не* пишемо разом з повнозначними словами?
16. Коли частку *не* потрібно писати окремо від інших частин мови?

Практичні завдання

Завдання 1. Напишіть правильно префікси в словах:

Ро...чин, ро...щеплення, пр...єднатися, ...сув, ро...ташований, ро...надатися, пр...кріпитися, пр...клеювання, ...купчення, ...кладатися, ...ливатися, ро...поділ, ...формуватися, ро...ходження, ...творювати, ...меншити, ...більшити, ро...пізнати, ...суватися, ...причинити, ...двоєний, ...тримати, ...горнути, ...пинитися, ...дійснити, ...пиратися, ...дрібнілий, ...гуцений, ...грубіти, ...твердіти, ...чеплення, ...ціплення.

Завдання 2. Запишіть правильно подані слова: з подвоєнням букв або без нього.

Багатогодин...ий, буквен...ий, бут...я, використан...ий, вставлен...я, довікл...я, жит...я, злит...я, змін...ий, значен...євий, зроцен...ий, імен...ий, калькуван...я, мислен...євий, мовлен...євий, моделюван...я, назван...ий, напружен...ий, невпин...о, об'єднан...ий, перенесен...я, подвоєн...ий, поєднан...ий, позначен...ий, почут...я, проникнен...я, розщеплен...я, тлумачен...я, цін...існий, чин...ик, упевнен...ість, уподібнен...ий, уподібнен...я.

Завдання 3. У словах іншомовного походження, застосовуючи правило «дев'ятки», вставте пропущені букви *и* або *i*.

Ас...м...ляція, дер...ват, деф...н...ція, д...с...м...ляція, дом...нанта, екс...валент, ...д...остиль, ...мл...кат...вний, ...ндукт...вний, когн...т...вний,

код...ф...кація, коеф...ц...ент, лаб...ал...зація, мод...ф...кац...я, пер...фер...я, поз...ц...я, пред...кат...вн...сть, пс...хол...нгв...ст...чний, рег...он, сем...оф...з...ка, с...гн...ф...кат, с...стемат...ка, ун...версальний.

Завдання 4. Вставте пропущені букви. Поміркуйте, чому одні абстрактні назви закінчуються буквосполученням **-іка, -ізм**, а інші — **-ика, -изм**:

- *грамат...ка, інформат...ка, лір...ка, метод...ка, ономаст...ка, ритор...ка, синтагмат...ка, фонет...ка;*
- *архітектон...ка, біон...ка, ботан...ка, лог...ка, морфем...ка, псих...ка, полем...ка;*
- *аналіт...зм, молодогограмат...зм, прагмат...зм, синтет...зм;*
- *компаратив...зм, конформ...зм, плюрал...зм, позитив...зм.*

Завдання 5. В іншомовних словах вставте, де потрібно, букви. Поясніть, у яких словах є подвоєння букв і чому.

Ап...арат, ап...ерцепція, ап...озиція, ас...иміляція, гал...іцизм, Ген...адій, гол...андський, дис...ертація, диф...еренційний, диф...узія, Ел...ада, ел...інський, ім...іграція, ін...овація, ір...еальний, Карл Лін...ей, клас..., ком...унікативний, кор...екція, кор...еляція, міс...ія, парал...ельно, пеніцил...ін, процес..., сим...етрія, хлорел...а.

Завдання 6. Напишіть частку **не** зі словами разом або окремо.

Не/виправлені до цього часу помилки, не/однорідна суміш, не/розв'язані питання, не/поширене речення, не/легка справа, план не/записаний на дошці, тему не/розкрито, не/однорідні члени речення, у слові не/має дзвінких звуків, слово не/має закінчення, не/постійні структури, не/повне речення, не/досліджена ще проблема, не/доведена і не/спростована досі гіпотеза, не/високі відсотки, не/мовби другий план, не/особова форма, не/гайний виклик, не/зважаючи на аргументацію, не/реальна подія, у роботі не/має вступу, це не/можна порівнювати, працювати не/поспішаючи, не/можливо довести, не/абиякий хист до науки, писати не/думаючи, трохи не/дописати, не/варто заперечувати, він не/має ніяких сумнівів.

2.3.3. Правопис та вживання складних слів у науковому мовленні філолога

Складні слова, які вживають у науковому тексті, різняться за своєю структурою, походженням і написанням. У кожній галузі наукового знання для творення складних слів використовують як загальнонаукові іншомовні основи, так і вузькоспеціальні питомі та іншомовні компоненти.

Складні слова, які вживають у науковому тексті, різняться за своєю структурою, походженням і написанням. У кожній галузі наукового знання

для творення складних слів використовують як загальнонаукові іншомовні основи, так і вузькоспеціальні питомі та іншомовні компоненти.

Складні слова можна утворювати з двох і більше основ за допомогою сполучних голосних або без них. Правопис складних слів регулюють правила (див. також Додаток Г Разом, окремо або з дефісом. Практичний словник).

Разом пишемо:

1. Складні слова з іншомовними загальноспеціальними основами (префіксами):

- **мікро-** (від гр. — малий): *мікродіалект, мікроелемент, мікроінформація, мікроконтекст, мікросередовище, мікросинтагматика, мікроситуація, мікроструктура*;
- **макро-** (від гр. — великий, довгий): *макроконтекст, макросегментація, макроструктура, макротекстологія, макротопонім, макротопонімія, макрофонема*;
- **міні-, міді-, максі-** (скороч. з англ.): *мінітвір, мінідиск, мініблок*;
- **супер-** (від лат. — найвища якість, посилена дія, перевищення норми): *суперлатив, суперознака, суперпозиція, суперстійкий*;
- **екстра-** (від лат. — надмірно, винятково, розташовано поза чимось): *екстраактивний, екстралінгвальний, екстралінгвальність, екстралінгвістика, екстралінгвістичний*;
- **анти-** (від гр. — проти; протилежний, ворожий): *антинауковий, антинаціональний, антисистемний, антиструктурний, антитеза, антиукраїнський*;
- **квazi-** (від лат. — несправжній, уявний): *квaziаналітичний, квaziнауковий, квaziпотенціал, квзисистема, квзисистемний, квзисуфікс, квзисуфіксальний, квзифлексія*;
- **гіпо-** (від гр. — нижче норми): *гіпосемія, гіпотаксис, гіпофункція*;
- **гіпер-** (від гр. — перевищення норми, понад норму): *гіперактивний, гіперзвук, гіперзвуковий, гіперзв'язок, гіперсема, гіпертекст*;
- **полі-** (від гр. — багато): *полівалентний, полівалентність, полівекторний, поліетнічний, поліпредикативний, полісемія, полісинкретизм, полісинтетичний, поліфтонг*;
- **моно-** (від гр. — одно): *моновербальний, монографія, монокультурний, монолінгвізм, моносемантичний, моносемія, монофтонг, монофтонгізація*;
- **інтер-** (від лат. — між, поміж, періодичність дії, скасування, зниження): *інтерконсонантний, інтеркультурний, інтерлінгвальний, інтерлінгвістика, інтерпозиція, інтерсеміотичний, інтерфаза*;
- **ідіо-** (від гр. — свій, особливий): *ідіолект, ідіостиль*;
- **ізо-** (від гр. — рівне, подібне): *ізоглоса, ізоморфний*;
- **ре-** (від лат. — поновлення, зворотна або повторна дія): *репродукція, ретермінологізація*;
- **нео-** (від гр. — новий): *неографізм, неогумбольдтіанство, неологізм*;
- **архі-** (від лат. — старший, перший): *архіважливий, архінебезпечний, архісема, архіскладний*.

<p>2. Складні слова з іншомовними вузькоспеціальними основами (лінгво-, морфо-, семасіо-, фоно- та ін.): <i>лінгводидактика, лінгвопсихологія, лінгвостилістика, морфосинтаксис, морфосинтаксичний, морфословник, морфотактика, морфофонема, семасіографія, фонотека, фонотип.</i></p>
<p>3. Слова з першою частиною напів-: <i>напівголосний, напівпорожній, напівпредикативний, напівприкритий, напівтон.</i></p>
<p>4. Складні слова, першою частиною яких є кількісний числівник: <i>двадцятип'ятивідсотковий, дванадцятикомпонентний, п'ятивалентний, чотирьохтисячний, шестиеlementний.</i></p> <p>Зверніть увагу! Складні прикметники, першою частиною яких є кількісний числівник, а другою — іменникова основа, не треба плутати із складеними порядковими числівниками, які пишуть окремо, наприклад, <i>двадцять другий, дев'яносто четвертий, сто п'ятдесят сьомий, тисяча дев'ятсот дев'яносто дев'ятий</i> тощо.</p>
<p>5. Складні прикметники, утворені від підрядного словосполучення, тобто такого, у якому одне слово залежить від іншого (між словами не можна вставити сполучник і): <i>мовнокомунікативний (мовна комунікація), мовностильовий (мовний стиль), системотвірний (утворювати систему), частиномовний (частина мови).</i></p>
<p>6. Складні іменники та прикметники, першою частиною яких є прислівникова або прикметникова основа, що з тим самим значенням уживається в групі слів, утворених за однією словотвірною моделлю. У мовознавстві такі словотвірні частини часто називають <i>префіксоїдами</i>, що означає «подібні до префіксів». До них належать такі форманти:</p> <ul style="list-style-type: none"> • з кількісним значенням (багато-, мало-, густо-, рідко-): <i>густонаселений, багатозначний, багатоциклічний, багатоцільовий, багатошаровий, малонаселений;</i> • зі значенням сторін світу (східно-, західно-, південно-, північно-): <i>західноєвропейський, південноукраїнський, північноамериканський, східнослов'янський;</i> • зі значенням часових меж, тривання (довго-, коротко-): <i>довготривалий, короткостроковий, короткотерміновий, короткотривалий, короткочасний;</i> • зі значенням просторових меж, поширення (вузько-, загально-, мало-, широко-): <i>вузьковживаний, загальнопоширений, загальноприйнятий, загальнослов'янський, загальнотеоретичний, загальноукраїнський, малодоступний, широковживаний, широковідомий, широкодіапазонний, широкодоступний;</i> • зі значенням «ступінь вияву ознаки», «частотність» (мало-, часто-): <i>малоактивний, маловживаний, маловивчений, малопереконливий, малопідготовлений, малопридатний, малоцікавий, частовживаний;</i>

<ul style="list-style-type: none"> • зі значенням місця (середньо-, передньо-, задньо-): <i>середньопіднебінний, середньоязиковий, середньоєвропейський, передньоязиковий, задньоязиковий, задньообоковий, задньопіднебінний</i>; • зі значенням якості (важко-, гостро-, легко-, глибоко-): <i>важкопрогнозований, легкодоступний, глибокозмистовний, глибокомовний, гострополітичний, гостропроблемний, легкозасвоюваний</i>. <p>Разом пишуть і повторювані в багатьох словах основи взаємо-, різно -, спільно-: <i>взаєморівноважені, взаємодоповнюватися, взаємозалежні, взаємозамінні, взаємозв'язки, взаємопов'язані, спільнокореневий, різноструктурні, різнотипні</i>.</p>
7. Складні іменники, які мають у своєму складі дієслівну основу: <i>видотворення, волевиявлення, документознавство, мовознавство, наукознавство, словотворення, формотворення</i> .
8. Складні іменники, утворені з трьох і більше основ: <i>лінгвогеографія, лінгвокраїнознавство, лінгвокультурологія</i> .
9. Складноскорочені слова (абревіатури) та похідні від них: <i>держкомісія, держфонд, музкомедія</i> .

З дефісом пишемо:
1. Слова, утворені від однакових, або синонімічних (близьких за значенням), або антонімічних (протилежних за значенням) основ: <i>більш-мени, з давніх-давен, легко-легко, тихо-тихо</i> .
2. Державні посади, вчені звання, військові звання, назви спеціальностей: <i>секретар-референт, прем'єр-міністр, член-кореспондент</i> .
3. Назви складних понять і категорій: <i>дієслово-присудок, займенники-субститути, одинина-множина, означеність-неозначеність, персональність-імперсональність, речення-висловлення</i> .
4. Складні прикметники, утворені від сурядного сполучення слів, тобто такого, у якому слова не залежать одне від одного, рівноправні (між словами можна вставити сполучник і): <i>видо-часове (значення), емоційно-оцінний, комунікативно-прагматичний, префіксально-суфіксально-постфіксальний (спосіб), просторово-часовий, семантико-граматичний, семантико-синтаксичний, суб'єктно-об'єктний</i> .
5. Складні прикметники, які означають якість з відтінком (кольоровим, смаковим): <i>гірко-солоний, густо-зелений, кисло-солодкий, світло-зелений, сріблясто-сірий, темно-шоколадний, цегляно-червоний, червоно-жовтий, яскраво-червоний</i> . Але: слова <i>жовтогарячий</i> та <i>червоногарячий</i> пишемо разом, тому що це назви не відтінків, а кольорів.

Запитання для самоконтролю

1. Які складні іменники треба писати разом?
2. Як пишуть назви складних понять?
3. Як пишуть складні прислівники?
4. Які складні прикметники пишемо з дефісом, а які — разом?
5. З якими найбільш поширеними іншомовними префіксами (префіксоїдами) утворюються складні слова з різних галузей наук? Як їх треба писати?
6. Як пишуть слова з першою частиною *напів*-?
7. З наукового тексту наведіть приклади, які ілюструють правопис складних слів з першою частиною *глибоко*-, *високо*-, *низько*-, *зовнішньо*-, *внутрішньо*-, *часто*-, *мало*-, *вузько*-, *широко*-, *загально*-.

Практичні завдання

Завдання 1. Напишіть подані слова правильно: разом, окремо або з дефісом.

Авто/семантичний, взаємо/знищення, взаємо/перетворення, високо/інформативний, внутрішньо/системний, гіпер/зв'язок, дво/валентний, довго/тривалий, екстра/темпоральний, інтер/суб'єктний, інтер/фаза, інтонаційно/виділений, контекстуально/залежний, корене/подібний, лінгво/культурологічний, логіко/філософський, мікро/контекст, мовно/стильовий, напів/афікс, напів/зрощений, напів/калькування, пів/куля, прийменниково/відмінковий, п'яти/складовий, суб/одиниця, супер/ознака, терміно/сполука, тридцяти/компонетний, формально/граматичний.

Завдання 2. Сформулюйте правила правопису складних слів і запишіть їх групами відповідно до цих правил.

Багато/аспектний, видо/творення, дієслово/присудок, екстра/лінгвістичний, жовто/синій, західно/європейський, культурно/історичний, лінгво/географія, мало/вивчений, мало/відомий, напів/закритий, народно/пісенний, національно/культурний, процес/дія, різно/бічний, світло/рожевий, середньо/вічний, соціо/лінгвістика, спів/розмовник, супер/актуальний, східно/український, семи/мільйонний, усно/розмовний, широко/відомий.

2.3.4. Труднощі у відмінюванні іменників та числівників

Особливості відмінювання іменників чоловічого роду II відміни

У правописі закінчень відмінюваних слів на значну увагу заслуговують *закінчення іменників чоловічого роду II відміни в родовому відмінку однини*. Їх правопис пов'язаний передусім із розрізненням значеннєвих груп іменників, і в цьому часто виникають труднощі.

У сучасній українській літературній мові форми іменників чоловічого роду в родовому відмінку однини можуть мати закінчення **-а(-я)** або **-у(-ю)** залежно від їхнього значення та структурно-словотвірних ознак. До значеннєвих розрізняювальних характеристик іменника належать і найбільш загальні, як-от: конкретність/абстрактність, збірність/одиночність, істота/неістота, — і особливості індивідуального лексичного значення.

Насамперед варто запам'ятати найбільш загальний принцип розрізнення закінчень родового відмінка однини іменників чоловічого роду II відміни: закінчення **-а(-я)** є характерним для іменників, що називають істот та обчислювані, конкретні предмети, а закінчення **-у(-ю)** властиве всім абстрактним та збірним назвам.

Для більш докладного опрацювання цієї правописної теми необхідно уважно розглянути подану таблицю, у якій визначено значеннєві групи іменників із закінченнями **-а(-я)** та **-у(-ю)**.

Закінчення -а(-я) мають іменники, які належать до:
<ul style="list-style-type: none">
• назв людей за різними ознаками (загальні назви, імена, прізвища, прізвиська, назви персоніфікованих предметів і явищ, дійових осіб, міфічних та казкових істот тощо): <i>відмінника, Діда Мороза, Довженка, дослідника, доцента, Івана, лінгвіста, професора, Стефаніка, учасника</i>;
• назв тварин: <i>бика, вовка, вужа, голуба, дельфіна, жука, їсакса, карася, коня, лева, метелика, сома, тюленя, хруща</i>;
• назв, які в граматиці віднесено до істот: <i>бактеріофага, ембріона, ентерофага, мерця, мікроба, паразита, плазмодія, покійника (але вірусу)</i>;
• назв частин тіла людини або тварини, органів, частин організму: <i>бронха, вуса, гіпофіза, зародка, зуба, нігтя, носа, рота, хвоста, хребта, шлунка, язика</i>;
• назв частин рослини: <i>бутона, кетяга, кореня, корінця, листка, пуп'янка, стовбура, стручка</i>;
• назв плодів: <i>апельсина, баклажана, буряка, гарбуза, кабачка, кавуна, огірка, помідора</i>;

- назв дерев: *бука, в'яза, граба, дуба, евкаліпта, каштана, клена, платана, явора*;
- назв квітів, окремих рослин: *будяка, кактуса, соняшника, тюльпана*;
- назв населених пунктів із суфіксами **-ськ-, -цьк-, -ець-**, елементами **-бург-, -град- (-город-), -іль- (-поль-), -мир-, -слав-**: *Луцька, Трускавця, Миргород, Борисполя, Тернополя, Житомира*;
- географічних назв із наголосом у родовому відмінку на кінцевому складі та із суфіксами присвійності **-ів- (-їв-), -ев- (-єв-), -ов-, -ин- (-ін-), -ач-, -ич-**: *Дніпрá, Дністрá, Тетерева, Львова, Харкова, Києва, Батурина, Святошина, Гадяча*;
- назв сайтів і служб електронної пошти: *фейсбука, ютуба, імейла*;
- назв одиниць вимірювання (довжини, площі, ваги, об'єму тощо): *відсотка, градуса, грама, кілограма, кілометра, літра, метра*;
- назв часових проміжків: *вівторка, жовтня, листопада, місяця, понеділка, тижня* (але *року, віку*);
- назв грошових одиниць: *долара, франка, фунта*;
- числових назв: *мільйона, мільярда*;
- термінів іншомовного походження, які означають елементи будови чогось, предмети, геометричні фігури та їх частини: *афікса, афіксоїда, еліпса, інтерфікса, квадрата, компонента, конституента, конфікса, префікса, ромба, сегмента, сектора, суфікса, фрагмента*;
- українських за походженням слів-термінів, що мають суфікси **-к-, -ок-, -ик-, -ник-**: *відмінка, додатка, займенника, іменника, прийменника, прислівника, сполучника, числівника*;
- лінгвістичних термінів на позначення одиниць різних рівнів мовної системи: *антоніма, звука, локатива, об'єкта, омоніма, пароніма, підмета, предиката, присудка, суб'єкта*.

Крім того, закінчення **-а (-я)** мають іменники з такими морфемно-словотвірними особливостями:

- зменшувально-пестливі назви із суфіксами **-ок- (-к-), -ик-, -чик-**: *вібалка, вибалочка, видолінка, горбика, ліска, майданчика, садка, садочка, ставка, ярка* (хоча й *лісу, майдану, саду, ставу, яру*);
- віддієслівні іменники із суфіксами **-ок- (-к-)** зі значенням предмета або однократної дії: *виразника, виростка, відбитка, відрізка, подразника, показника, складника, стрибка, уламка, чинника*.

Закінчення **-у (-ю)** властиве іменникам таких значеннєвих груп:

- назв матеріалів і речовин: *бальзаму, бензину, бетону, воску, газу, гіпсу, граніту, диму, жиру, меду, металу, попелу, пуху, сиру, соку, цукру, шовку*;
- назв страв та напоїв: *борщу, квасу, пуниу, рому, соусу*;
- назв хімічних елементів, органічних речовин та сполук, ліків: *адреналіну, азоту, алюмінію, аміаку, аспірину, валідолу, вуглеводню, вуглецю, калію, кальцію, кисню, крохмалю, магнію, оксиду, стронцію, ферменту, фосфору*;

- назв трав'янистих рослин, злаків, форма однини яких співвіднесена у своєму значенні не з одниничною рослиною, а з нерозчленованою сукупністю рослин: *айру, анісу, барвінку, вересу, гіацинту, деревію, очерету, пирію, полину, портулаку, тютюну*;
- назв кущів: *атрусу, барбарису, бузку, винограду, глоду, жасмину, кизилу, любистку, пасльону*;
- назв трав'янистих рослин, що мають дрібні плоди, та назв сукупності цих плодів: *гороху, маїсу, маку, рису, часнику, ячменю*;
- назв сукупності, зібрання чогось: *альбому, ансамблю, арсеналу, архіву, атласу, брукхту, бурелому, гурту, загону, колективу, комплексу, народу, натовту, організму, оркестру, рою, спектру, товару, хору*;
- збірних іменників, тобто таких, що мають значення нерозчленованої сукупності предметів та істот: *березняку, вербняку, верболозу, винограднику*;
- назв явищ природи: *бризу, буревію, вихору, вітру, вогню, водоспаду, граду, грому, дощу, землетрусу, інею, морозу, снігопаду, снігу, тайфуну, туману, урагану, холоду, циклону*;
- назв почуттів, психічних та фізіологічних станів, захворювань: *авітамінозу, болю, гніву, грипу, жалю, настрою, неврозу, оптимізму, синдрому, спазму, спокою, стенозу, страху, суму*;
- назв середовища, простору, місцевості, напрямку: *абзацу, вакууму, верху, горизонту, космосу, лиману, лісу, луку, майдану, небокраю, низу, океану, простору, світу, стадіону, стени, тексту*;
- назв установ, закладів, організацій: *банку, вокзалу, департаменту, інституту, комітету, парламенту, театру, університету*;
- термінів на позначення процесів: *аналізу, біогенезу, діалогу, монологу, процесу, синтезу, словотвору, фотосинтезу*;
- мовознавчих та літературознавчих термінів на позначення абстрактних понять: *виду, диктуму, діалекту, концепту, міфу, модусу, образу, роду, роману, синтаксису, способу, стану, стилю, сюжету*;
- мовознавчих термінів із суфіксом **-изм(-ізм)**: *афоризму, германізму, діалектизму, неологізму, полонізму, русизму, фразеологізму, церковнослов'янizmu*;
- назв річок (крім зазначених вище), озер, гір, островів, півостровів, країн, областей та ін.: *Бугу, Дунаю, Нілу, Ельбрусу, Уралу, Кіпру, Родосу, Ватикану, Єгипту, Ірану, Кавказу, Сибіру*.
Але закінчення **-а(-я)** та **-у(-ю)** має розрізняльну функцію в деяких іменників: *Алжира, Рима, Туніса* (місто) і *Алжиру, Риму, Тунісу* (країна).
- назв населених пунктів (крім зазначених вище): *Амстердаму, Лондону, Мадриду, Парижу, Чорнобилю*.
Але ці іменники можуть мати варіантне закінчення **-а(-я)**: *Амстердама, Лондона, Мадрида, Парижа, Чорнобиля*;
- назв абстрактних понять, властивостей: *вигляду, глузду, ідеалу, конфлікту, миру, погляду, прогресу, розуму, світогляду*;
- назв суспільно-політичних, економічних, релігійних поглядів і теорій: *буддизму, вербоцентризму, гуманізму, матеріалізму, реалізму, структуралізму, формалізму*;
- назв ігор, танців: *боксу, вальсу, волейболу, краков'яку, танцю, танку* (але *гопака*), *футболу, хокею*.

Закінчення **-у (-ю)** мають іменники з певними морфемно-словотвірними особливостями:

- більшість складних безсуфікських іменників (крім назв істот і чітко окреслених предметів на взірць *електровоза, пароплава*): *водопроводу, живопису, рукопису, стравоходу, суходолу, трубопроводу*;
- більшість безсуфікських іменників, що утворилися від дієслів способом усічення основи, тобто відкидання суфікса та закінчення, і називають дії, процеси: *вибору, вигуку, видиху, виклику, виразу, вислову, виходу, відбору, відгуку, дробу, заклику, запису, збігу, збору, перетину, переходу, поділу, поштовху, розбору, ходу*.

Деякі іменники можуть уживатися і з закінченням **-а (-я)**, і з закінченням **-у (-ю)** без зміни значення: *мостá і мóсту, плодá і плóду, плотá і плóту, столá і стóлу* тощо.

Розрізнення значень іменників чоловічого роду II відміни за допомогою закінчень у родовому відмінку однини

У багатозначних словах та словах-омонімах закінчення іменників чоловічого роду II відміни у родовому відмінку однини може слугувати засобом *розрізнення їхніх лексичних значень*. Так, за допомогою закінчень **-а(-я)** і **-у(-ю)** розмежовуються назви предметів і речовин, предметів і дій, міст і країн, одиниць виміру та абстрактних понять.

Уважно розгляньте *таблицю* і запам'ятайте основні назви, у яких закінчення родового відмінка однини залежить від їхнього лексичного значення.

Назви міст і назви країн (держав):

Алжира (місто) — Алжиру (країна);
Сингапура (місто) — Сингапуру (острів);
Рима (місто) — Риму (держава, Стародавній Рим);
Туніса (місто) — Тунісу (країна).

Назви предметів і назви речовин:

аметиста (окремий кристал) — аметисту (речовина);
алмаза (інструмент, окремих кристал) — алмазу (мінерал);
бора (свердло) — бору (хімічний елемент);
онікса (один кристал) — оніксу (матеріал, маса);
каменя (один) — каменю (матеріал, маса);
папера (документ) — паперу (матеріал);
рога (предмет, сигнальна труба) — рогу (матеріал,
зовнішній кут чогось);
чавуна (посудина) — чавуну (метал).

Назви предметів і назви дій (процесів, станів):

авторитета (про особу) — авторитету (вплив, значення);
акта (документ) — акту (дія);
відлива (для стікання води) — відливу (відплив);
дзвона (знаряддя) — дзвону (звук);
звука (у музиці, лінгвістиці) — звуку (слухове відчуття, коливання);
зна́ка (позначка, марка, зображення, сигнал) — зна́ку (слід, відбиток, прикмета);
шипa (гострий виступ на чомусь) — шипу (шипіння).

Назви одиничних предметів і назви збірних понять або сукупностей предметів:

ананаса (про плід) — ананасу (про рослину);
буряка (один корінь) — буряку (збірне);
волоса (волосина) — волосу (волосся, шерсть);
береста (дерево) — бересту (березова кора);
інструмента (окремий предмет) — інструменту (сукупність);
блока (окремий механізм) — блоку (об'єднання, сукупність людей, крайн);
лома (інструмент) — лому (брухт).

Назви одиниць виміру (або грошових одиниць) та назви неконкретних, абстрактних понять:

бала (оцінка, одиниця виміру) — балу (танцювальний вечір);
листопада (місяця) — листопаду (процес).

Назви істот і назви неконкретних, нечітко окреслених понять:

оригінала (людина-дивак) — оригіналу (першотвір);
рака (тварина) — раку (хвороба);
тенора (співак) — тенору (голос);
тура (тварина) — туру (окремий етап чогось);
титана (велетень) — титану (хімічний елемент).

Назви конкретних предметів, осіб та назви абстрактних понять, сукупностей, станів, процесів, простору:

апарата (механізм, телефонний апарат) — апарату (установа, апарат управління);
буфета (різновид меблів) — буфету (приміщення);
вихра (чуб) — вихору, вихру (вітер);
духа (у християнстві) — духу (свідомість, дихання, запах);
екіпажа (віз, карета) — екіпажу (команда літака, корабля);

*корпуса (тулуб) — корпусу (споруди; шрифт; сукупність чогось);
 малюнка (картина) — малюнку (зображення дійсності письменником);
 образа (ікона) — образу (обличчя, постать, художній засіб);
 органа (частина організму) — органу (друковане видання; установа);
 рахунка (фінансовий документ) — рахунку (дія, процес);
 сектора (у математиці) — сектору (відділ установи);
 терміна (слово) — терміну (час);
 томата (рослина) — томату (паста);
 центра (геометричне) — центру (зосередження чогось в одному місці)*

Отже, принципами розмежування закінчень **-а(-я)** та **-у(-ю)** у формі родового відмінка однини є належність іменника чоловічого роду II відміни до певної значеннєвої групи, а також його морфемно-словотвірні особливості. У розрізненні закінчень відображено поділ іменників на конкретні й абстрактні, одиничні й збірні, істоти й неістоти (за семантичною ознакою) та прості й складні, суфіксальні й безсуфіксні (за морфемно-словотвірною ознакою).

У Додатку Д подано *Словник закінчень іменників чоловічого роду II відміни в родовому відмінку однини*.

Особливості відмінювання та сполучуваності кількісних числівників

Відмінювання кількісних числівників є чи не найвразливішим місцем у професійному мовленні майбутніх філологів. Засвоїти та впорядкувати знання про типи відмінювання кількісних числівників в українській мові допоможе подана *таблиця*.

Типи відмінювання кількісних числівників:

До **першого типу** відмінювання належить числівник *один* (*одна, одне і одно*). Особливістю його є те, що він змінюється не лише за відмінками, а й за родами й числами. Крім того, у відмінюванні можуть виникати дві нормативні форми: *одно — одне, на одному — на однім* та ін.

Зразок відмінювання:

<i>Н. один одне (одно)</i>	<i>одна</i>	<i>одні</i>
<i>Р. одного о</i>	<i>дної (однієї)</i>	<i>одних</i>
<i>Д. одному</i>	<i>одній</i>	<i>одним</i>
З. як Н. або Р.	<i>одну</i>	як Н. або Р.
<i>О. одним</i>	<i>одною (однією)</i>	<i>одними</i>
<i>М. на одному (на однім)</i>	<i>на одній</i>	<i>на одних</i>

До **другого типу** відмінювання належать числівники *два, три, чотири*. Зверніть увагу на правопис форм родового та орудного відмінків.

Зразок відмінювання:

<i>Н. два</i>	<i>три</i>	<i>чотири</i>
<i>Р. двох</i>	<i>трьох</i>	<i>чотирьох</i>
<i>Д. двом</i>	<i>трьом</i>	<i>чотирьом</i>
З. як Н. або Р.	як Н. або Р.	як Н. або Р.
<i>О. двома</i>	<i>трьома</i>	<i>чотирма</i>
<i>М. на двох</i>	<i>на трьох</i>	<i>на чотирьох</i>

Третій тип відмінювання притаманний числівникам: від *п'яти* до *двадцяти, тридцять, п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят*. Особливістю відмінювання цих числівників є наявність нормативних паралельних форм, а числівників *шість, сім, вісім* — чергування голосних у коренях слів.

Зразок відмінювання:

<i>Н. шість</i>	<i>сім</i>	<i>вісім</i>
<i>Р. шести (шістьох)</i>	<i>семи (сімох)</i>	<i>восьми (вісьмох)</i>
<i>Д. шести (шістьом)</i>	<i>семи (сімом)</i>	<i>восьми (вісьмом)</i>
З. як Н. або Р.	як Н. або Р.	як Н. або Р.
<i>О. шістьма (шістьома)</i>	<i>сьома (сімома)</i>	<i>вісьма (вісьмома)</i>
<i>М. на шести (на шістьох)</i>	<i>на семи (на сімох)</i>	<i>на восьми (на вісьмох)</i>

Зверніть увагу! У числівниках на позначення десятків (*п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят*) відмінюється **лише друга частина**.

Зразок відмінювання:

<i>Н. п'ятдесят</i>	<i>вісімдесят</i>
<i>Р. п'ятдесяти (п'ятдесятьох)</i>	<i>вісімдесяти (вісімдесятьох)</i>
<i>Д. п'ятдесяти (п'ятдесятьом)</i>	<i>вісімдесяти (вісімдесятьом)</i>
<i>З. п'ятдесят (п'ятдесятьох)</i>	<i>вісімдесят (вісімдесятьох)</i>
<i>О. п'ятдесятьма (п'ятдесятьома)</i>	<i>вісімдесятьма (вісімдесятьома)</i>
<i>М. на п'ятдесяти (на п'ятдесятьох)</i>	<i>на вісімдесяти (на вісімдесятьох)</i>

Зверніть увагу! Уживаючи числівники, потрібно дотримуватися не лише граматичної, а й стилістичної норми. Це стосується передусім **складених числівників**. Для їх утворення використовують тільки першу відмінкову форму: *двохсот вісімдесяти п'яти* (а не *двохсот вісімдесятьох п'ятьох*); *п'ятьмастами шістдесятьма вісьма* (а не *п'ятьмастами шістдесятьома вісьмома*).

Четвертий тип відмінювання об'єднує числівники *сто, дев'яносто, сорок*. Вони в усіх відмінках, крім називного та знахідного, мають закінчення **-а**.

Зразок відмінювання:

<i>Н. сорок</i>	<i>дев'яносто</i>	<i>сто</i>
<i>Р. сорока</i>	<i>дев'яноста</i>	<i>ста</i>
<i>Д. сорока</i>	<i>дев'яноста</i>	<i>ста</i>
<i>З. сорок</i>	<i>дев'яносто</i>	<i>сто</i>
<i>О. сорока</i>	<i>дев'яноста</i>	<i>ста</i>
<i>М. на сорока</i>	<i>на дев'яноста</i>	<i>на ста</i>

За **п'ятим типом** відмінюються числівники на позначення сотень: *двісті, триста, чотириста, п'ятсот, шістсот, сімсот, вісімсот, дев'ятсот*. У цих складних числівниках змінюються **обидві частини**, на відміну від тих, що позначають десятки.

Зразок відмінювання:

<i>Н. двісті</i>	<i>п'ятсот</i>	<i>вісімсот</i>
<i>Р. двохсот</i>	<i>п'ятисот</i>	<i>восьмисот</i>
<i>Д. двомстам</i>	<i>п'ятистам</i>	<i>восьмистам</i>
З. як Н. або Р.	як Н. або Р.	як Н. або Р.
<i>О. двомастами</i>	<i>п'ятьмастами</i>	<i>вісьмастами</i>
<i>М. на двохстах</i>	<i>на п'ятистах</i>	<i>на восьмистах</i>

У складених числівниках на зразок *двісті п'ятдесят вісім* відмінюються всі компоненти за відповідним типом відмінювання.

Числівники *мільйон, мільярд, тисяча* відмінюються за типом іменника.

Числівники *півтори, півтора, півторасти* не змінюються.

Порядкові числівники (*перший, другий, третій* та ін.) відмінюються як прикметники.

У дробових числівниках на зразок *три сьомих* чисельник відмінюється як кількісний числівник, а знаменник — як порядковий числівник у множині.

У сучасній українській літературній мові існують певні особливості *сполучуваності числівників з іменниками*. Щоб не помилятися, їх варто запам'ятати.

Сполучуваність числівників з іменниками

З кількісними числівниками *два, три, чотири* іменники вживаються у формі називного відмінка множини: *два томи* (а не *два тома*), *три дуби* (а не *три дуба*), *два види, чотири комп'ютери, двадцять три місяці, чотири типи, два підмети*.

З числівниками *півтори, півтора, півтораста* іменники пов'язуються у родовому відмінку однини: *півтора місяця, півтора року, півтора аркуша*.

Збірні числівники вживаються переважно з іменниками четвертої відміни на позначення недорослих істот: *п'ятеро каченят, троє маллят, тринадцятеро пташенят, семеро ведмежат, п'ятнадцятеро хлоп'ят, троє лисенят*, а також з деякими іменниками першої та другої відмін на позначення істот: *двоє коней, шестеро малюків, троє гусей*.

Іменники, які вживаються лише у множині, можуть поєднуватися тільки зі збірними числівниками: *троє ножниць, двоє саней, четверо дверей*.

Збірні числівники часто вживають з іменниками чоловічого роду на позначення осіб: *троє працівників, шестеро робітників, одинадцяттеро чоловіків*.

Збірні числівники потрібно вживати і з іменниками середнього роду на позначення неістот: *троє вікон, двоє запитань, двоє речень, семеро завдань*.

Запитання для самоконтролю

1. Від чого залежить закінчення іменника чоловічого роду другої відміни у родовому відмінку однини?
2. Назвіть групи іменників, які в родовому відмінку однини мають закінчення -а(-я).
3. Назвіть групи іменників, які в родовому відмінку однини мають закінчення -у(-ю).
4. Яке закінчення в родовому відмінку однини мають назви осіб? Тварин? Частин рослини або організму людини?
5. Які мовознавчі терміни в родовому відмінку однини мають закінчення -а(-я), а які — -у, (-ю)?
6. У чому полягає особливість відмінювання числівників на позначення десятків?
7. Як відмінюються числівники на позначення сотень?
8. Яка особливість відмінювання складених кількісних числівників?
9. У якому відмінку вживаються іменники, що поєднуються з числівниками *два, три, чотири*?
10. З якими іменниками поєднуються збірні числівники?

Практичні й тестові завдання

Завдання 1. Запишіть іменники в родовому відмінку однини. Утворіть, де це можливо, дві форми родового відмінка і складіть з цими словами речення.

Зразок. *Предмет* — *предмета*. *Звук* і *звуку*.

Абзац, антонім, аспект, вибір, випадок, відгук, відмінок, відсоток, додаток, екзамен, залік, займенник, запис, знак, звук, зв'язок, іменник, конфлікт, корінь, Крим, лауреат, Львів, неологізм, об'єкт, обмін, образ, папір, погляд, предмет, принцип, розвиток, роман, синонім, синтез, сполучник, спосіб, суфікс, сюжет, текст, університет, факультет, фрагмент, фразеологізм, характер, Чернігів.

Завдання 2. Використовуючи таблицю особливостей відмінювання іменників, що закінчуються на *-р*, запишіть форми поданих слів у родовому та орудному відмінках.

Бібліотекар, ветеринар, газетяр, господар, звір, зір, Ігор, інструктор, календар, ковзаняр, комар, ледар, лікар, мур, піар, пісняр, професор, пус-тир, снігур, стовбур, футляр, шахтар, школяр, ювіляр.

	Тверда група	М'яка група	Мішана група
Суфікс	<i>-р (-ар, -ир, -яр, -ур, -ір, -ор)</i>	<i>-ар, -ир</i>	<i>-яр</i>
Характер наголошування відмінкових форм	<i>наголос не змінює свого місця</i>	<i>наголос переходить на закінчення</i>	<i>наголос переходить на закінчення</i>
Закінчення в родовому однини	<i>-а(-у)</i>	<i>-я</i>	<i>-а</i>
Закінчення в орудному однини	<i>-ом</i>	<i>-ем</i>	<i>-ем</i>
Як винятки до зазначеної групи належать слова:	<i>звір, комар, снігур (але: звірі, комарі, снігурі)</i>	<i>кучер (волосся), Ігор, лобур, якір, єгер, Лазар</i>	

Завдання 3. Провідмініайте числівники.

Дев'ятсот сорок п'ять, триста п'ятдесят сім, п'ятсот вісімдесят вісім, тисяча п'ятнадцять, двісті дев'яносто шість, чотириста шістьдесят три, тисяча дев'ятсот вісімдесят шість, сто сімдесят два.

Завдання 4. Запишіть цифри словами.

Зразок. *До п'ятисот шістдесяти чотирьох додати триста двадцять шість.*

До 564 додати 326; від 54 до 77 відсотків; з 25 студентами; не більше 180 сторінок; близько 50 років; роздати 442 учням; група у складі 68 осіб; розрахуватися з 58 клієнтами; у 57 населених пунктах мешкає близько 867500 осіб; погодити з 35 організаціями; надіслати роботу 8 рецензентам; отримати відгуки із 7 організацій; укласти угоди зі 185 школами; відповісти 64 абонентам; працювати протягом 28 років; від 275 відняти 114.

Завдання 5. Від поданих словосполучень утворіть складні прикметники.

Зразок. *Двадцятидвохповерховий.*

22 поверхи, 38 рядків, 2 валентності, 84 роки, 60 літ, 125 тисяч, 365 кілограмів, 250 днів, 45 хвилин, 4 елементи, 7 складів, 6 разів, 8 компонентів, 52 знаки, 1000 літ, 50 років, 100 відсотків.

Завдання 6. Розкрийте дужки, поставивши слова в потрібному відмінку.

Зразок. *Два документи.*

2 (документ), 44 (відсоток), 2 (зошит), півтора (місяць), 2 (словник), 23 (посібник), 4 (елемент), 22 (компонент), 3 (різновид), 2 (метод), 4 (метр), півтора (день), 3 (том), 2 (фрагмент), 4 (мільйон), 2 (абзац), 4 (текст), 3 (говор), 102 (розряд), 52 (факт), 3 (тип), 2 (клас), 24 (олівець), 2 (день), 3 (розділ), 62 (комп'ютер), 22 (аркуш), 4 (довідник).

Завдання 7. Перепишіть речення. Усі цифри запишіть словами у тій відмінковій формі, якої потребує контекст.

1. *На слова модальної семантики припадає до 80 відсотків від усього фактичного матеріалу.*

2. *Молекулярна маса білків величезна, наприклад, у білка яйця вона дорівнює (скільки?) 36000, у гемоглобіну — (скільки?) 65000, у скорочувального білка м'язів — (скільки?) 1500000. Порівняйте: у молекул глюкози вона дорівнює (скільки?) 180.*

3. *У реєстрі зафіксованих діалектних назв — близько 550 слів.*

4. *У високоактивних клітинах, наприклад, у тканинах головного мозку, вода становить близько 85 відсотків, у м'язах — понад 70 відсотків, а в мени активних клітинах, наприклад, у жировій тканині, вода становить близько 40 відсотків її маси.*

5. *Проведено наукову конференцію за участю 58 молодих учених.*

6. *Іменний покажчик «Атласу світу» налічує близько 220000 географічних назв.*

Завдання 8. Перепишіть речення. Розкриваючи дужки, поставте іменники в потрібному відмінку.

1. *Аналіз мовних одиниць мав 2 (етап).*
2. *У своєму розвитку наука пройшла 3 (основний етап).*
3. *На основі аналізу результатів тривалого дослідження вчений сформулював 3 (закон).*
4. *Складне слово може мати 2 або 3 (корінь).*
5. *Збирання діалектного матеріалу тривало півтора (місяць).*
6. *У структурі значення слова виокремлено 2 (основний компонент), які тісно пов'язані між собою.*
7. *Робота має вступ, 3 (розділ) та висновки.*
8. *Дослідження тривало 2 (рік).*
9. *Тваринний світ налічує понад півтора (мільйон) видів.*

Завдання 9. Напишіть слова правильно: разом, окремо або з дефісом.

В/друге, сто/відсотковий, у/трьох, по/перше, по/друге, двадцяти/п'яти/мільйонний, тисячо/кратний, сто/градусний, в/п'яте, сорока/метровий, сімдесяти/п'яти/грамовий, по/трійний, двадцяти/двох/компонентний, п'яти/рівневий, поділити на/трьох, скласти в/двоє, згорнути в/четверо, п'ятдесяти/семи/річний, сімдесяти/літній.

Завдання 10. Розкриваючи дужки, правильно запишіть відмінкові закінчення в словах. Вставте, якщо треба, пропущені літери. Слова, розділені рискою, напишіть разом, окремо або з дефісом.

1. *У повітря разом з промисловими викидами потрапляють домішки метан(у, а), сірководн(ю, я), аміак(у, а), оксидів сульфур(у, а), нітроген (у, а) і частинки пил(у, а), які негативно впливають на жит...єдіяльність людського організм(у, а).*

2. *Дослідження топонімів доводить, що їх виникнення не/випадкове, а історично/зумовлене; поява топонімів(с, з)причинена історичними подіями та географічним ро(з, с)ташуван...ям об'єкт(у, а), зокрема населен...ого пункт(у, а).*

3. *Знайти достовірне тлумачен...я топонім(у, а) важко, а іноді й не/можливо, але процес пошук(у, а) цікавий і потребує не/аби/яких зусил...ь.*

4. *Не/має чітко/визначеної залежності між семантикою предикат(у, а) і кількісними та якісними показниками його сполучуваності, а також способами виражен...я суб'єкт(у, а), об'єкт(у, а), адресат(у, а), локатив(у, а) тощо.*

5. *Ультрафіолетові пром(е, і)ні у великих дозах негативно впливають на живі організми,(с, з)причиняюч(и, і) не/властиві їм біо/хімічні процес...и й мутації.*

6. Поєднан...я слів у речен...і за сумісність...ю семантичних ознак зумовлене загально/категорійним значен...ям та лексичною семантикою дієслова/предиката, відповідність...ю сем у слово/значен...і предикатного та залежного компонентів.

7. Внутрішньо/видові та між/видові зв'язки, які(з, с)гладжують коливан...я чисельності окремих видів, — важливі чин...ики цього процес(у, а).

8. Структура лексичного значен...я слова/предиката і його семантико/синтаксичної валентності взаємо/пов'язані та взаємо/зумовлені.

Тести

1. Позначте рядок, у якому допущено помилку в правописі частки **не**
  - А Обов'язкові валентно зумовлені компоненти формують зміст речення, репрезентуючи ту інформацію, без якої воно існувати не може.
  - Б Факультативні поширювачі не впливають на інформативну коректність чи некоректність речення.
  - В До першої групи належать образні лексеми, але неоцінні, до другої — оцінні, але необразні.
  - Г Новим оцінно-конотативним значенням прислівників не приділено достатньої уваги.
2. Позначте рядок, у якому допущено помилку в правописі частки **не**
  - А Це — це нерозв'язане питання.
  - Б Текст не проаналізовано.
  - В Ці речення не піддаються трансформації.
  - Г Походження багатьох слів неможливо встановити без спеціального етимологічного аналізу.
3. Позначте рядок, у якому частку не зі словами потрібно писати разом
  - А не/зібраний до цього часу матеріал, не/читаючи текст
  - Б бути не/в/змові, не/відповісти на запитання
  - В не/має доказів, не/відкриті закони
  - Г відклали на не/визначений термін, гіпотеза не/має підтвердження
4. Позначте рядок, у якому всі іменники в родовому відмінку однини мають закінчення **-а**
  - А аналіз, абзац, посібник, різновид
  - Б предикат, місяць, текст, додаток
  - В рід, спосіб, звук, фразеологізм
  - Г антонім, підмет, відрізок, іменник

5. Позначте рядок, у якому іменник у формі родового відмінка записано неправильно

- А** підмета, переходу, збігу, відсотка
- Б** понеділка, перебігу, феномена, роману
- В** фразеологізму, говору, погляду, заліку
- Г** екзамена, реферату, неологізму, додатка

6. Позначте рядок, у якому всі слова в родовому відмінку однини можуть мати закінчення **-а (-я)** або **-у (-ю)** залежно від їхнього значення в контексті

- А** звук, образ, термін
- Б** префікс, корінь, документ
- В** ступінь, місяць, рід
- Г** омонім, діалект, погляд

7. Позначте рядок, у якому всі слова в родовому відмінку однини можуть мати закінчення **-а (-я)** або **-у (-ю)** залежно від їхнього значення в контексті

- А** камінь, вибір, рахунок
- Б** знак, Рим, бал
- В** акт, аркуш, тиждень
- Г** папір, блок, розподіл

8. Позначте рядок, у якому всі власні назви в родовому відмінку однини мають закінчення **-а**

- А** Пекін, Маріуполь, Амстердам, Буг
- Б** Житомир, Луцьк, Борис, Дніпро
- В** Мадрид, Тибр, Єгипет, Вашингтон
- Г** Ужгород, Мадагаскар, Бухарест, Нью-Йорк

9. Позначте рядок, у якому всі іменники в родовому відмінку однини мають закінчення **-у**

- А** суфікс, числівник, показник, метод
- Б** параграф, присудок, підпис, вступ
- В** вид, спосіб, діалектизм, запис
- Г** паронім, виступ, контекст, додаток

10. Позначте рядок, у якому допущено помилку у відмінюванні іменника

- А** коренем, болем, ступенем (орудний відмінок)
- Б** закону, відмінку, способу (родовий відмінок)
- В** сумішшю, розповіддю, роллю (орудний відмінок)
- Г** статей, відкриттів, завдань (родовий відмінок)

11. Однаковий тип відмінювання мають числівники
А *сто, двісті, вісімсот*
Б *тисяча, мільйон, тридцять*
В *п'ятдесят, вісімдесят, двадцять*
Г *один, два, три*
12. Помилку допущено в рядку
А *п'ятнадцять, одинадцять, шістсот (називний відмінок)*
Б *шістдесяти, дев'ятисот, вісімдесяти (родовий відмінок)*
В *п'ятьма, вісьмома, семидесятьма (орудний відмінок)*
Г *п'ятистам, вісімдесятьом, шістьом (давальний відмінок)*
13. Помилку допущено в рядку
А *у шести словах, у сімох реченнях*
Б *двом студентам, сімдесяти школам*
В *з сьомастами країнами, з шістьма ознаками*
Г *до восьми груп, до чотирьохста слів*
14. Форму числівника в орудному відмінку записано неправильно
А *з двадцятьма п'ятьма*
Б *з вісімнадцятьма*
В *двомастами сімдесятьма шістьма*
Г *дев'ятистами вісімдесятьма шістьма*
15. Форму числівника в родовому відмінку записано неправильно
А *трьохсот чотирнадцяти*
Б *ста шістнадцяти*
В *тисячі двохсот чотирьох*
Г *одного мільйона семиста двадцяти*
16. Форму числівника в давальному відмінку записано неправильно
А *сімом*
Б *двадцяти п'яти*
В *восьмистам восьмидесяти*
Г *трьомстам п'ятдесяти чотирьом*
17. Помилку допущено в рядку
А *два способи, чотири різновиди*
Б *три типи, чотири фразеологізми*
В *три метода, чотири афікси*
Г *сім слів, півтора року*

18. Помилку допущено в рядку
А *півтора тижня, два острови*
Б *чотири аргумента, дві книги*
В *двадцять два відсотки, чотири ряди*
Г *двадцять три дні, сім місяців*
19. Помилку допущено в рядку
А *Потреба людини у воді — два з половиною або три літри на добу.*
Б *Температура води — двадцять три градуси.*
В *У їстівних грибах міститься півтора відсотки жиру.*
Г *При схрещуванні створено рослину з п'ятдесятьма чотирма хромосомами.*
20. Помилку допущено в рядку
А *Нараховують до сімдесяти варіантів пісні.*
Б *Проаналізовано двадцять три мікроконтексти.*
В *Виокремлено чотири семантичних компонента.*
Г *До конкурсу залишилося півтора тижня.*

2.3.5. Основні пунктуаційні норми та порушення їх у науковому тексті

Серед типових випадків порушення пунктуаційних норм у науковому писемному мовленні учнів зафіксовано неправильне вживання *тире* у простому реченні; *розділових знаків* у простому ускладненому реченні; *коми, тире і двокрапки* у складному безсполучниковому реченні.

Наведемо найголовніші правила вживання цих розділових знаків.

Тире між підметом і присудком

Підмет і присудок — це головні члени двоскладного речення. **Тире** між ними ставимо тоді, коли тип присудка — складений, у реченні відсутнє дієслово-зв'язка *є*, підмет та іменна частина присудка виражені словоформами певних частин мови, а саме:

- підмет і іменна частина присудка виражені іменниками в називному відмінку: *Неповне речення — різновид простого речення з пропущеними членами, головними, другорядними чи детермінантами, які зрозумілі з контексту або ситуації (О. Селіванова). Категорія модальності — багатовекторна мовна величина;*
- підмет та іменна частина присудка або один з головних членів виражені інфінітивом: *Завдання цієї статті — наголосити на неприпустимості*

плутання фонем і звуків та уточнити тлумачення терміна «м'які приголосні» (С. Дорошенко). Знати мову — це вміти її застосовувати (Ф. Бацевич);

- підмет та іменна частина присудка виражені кількісним числівником: П'ять і два — сім;
- підмет виражено вказівним займенником **це**: *Усе це* — назви відомих нам предметів і явищ, а також виразники понять (І. Кучеренко). Це — ад'єктивні словосполучення. Це — монопредикативне речення;
- перед присудком стоїть вказівна частка (**це, то, ось**): Синтаксема — **це** мінімальна семантико-синтаксична одиниця, яка є конструктивним елементом речення і носієм певного елементарного змісту.

В усіх інших випадках **тире** між підметом і складеним присудком на місці пропущеного дієслова-зв'язки **можна ставити** або **не ставити** залежно від бажання автора та інтонації, наприклад, Вказівне значення — особливе (І. Кучеренко). У наведених реченнях усі означення — відокремлені. Виникнення топонімів не випадкове. Перетворення речовин в організмі неможливе без відповідних перетворень енергії.

Тире на місці пропущеного члена речення

Речення з пропущеним структурно необхідним членом речення називають *неповним*. Через відсутність одного з необхідних компонентів порушуються структурні зв'язки, і якщо речення вилучити з контексту, то його зміст буде незрозумілим. Пропущений член речення можна легко відновити з контексту або із ситуації.

У неповних реченнях **тире необхідно ставити** на місці пропущеного присудка, наприклад, *Номіналісти вбачали підґрунтя категорійної диференціації в наявності загального імені, а реалісти — в реальній схожості речей* (За О. Селівановою). У простому реченні визначальним є синтаксичний зв'язок між його членами, а в складному — зв'язок між його компонентами (К. Шульжук).

На місці інших пропущених членів речення **тире можна ставити** або **не ставити** залежно від бажання автора та інтонації (зокрема, паузи), наприклад: *Семантичні компоненти мовних явищ повідомляються, тобто мають стверджувальний характер; прагматичні — виражаються (як емоції, почуття, волевиявлення тощо) або мають характер пресупозиції* (Ф. Бацевич).

Засоби ускладнення простого речення в науковому тексті

Ускладнене речення — це структурний різновид простого речення. Ускладненим називають речення, яке має такі *засоби ускладнення*: *однорідні члени речення, відокремлені члени речення, пояснювально-уточнювальні члени речення, вставні та вставлені компоненти, звертання*. Ускладнене речення характеризується особливим інтонаційним контуром та розділовими знаками, які регулюються правилами пунктуації.

У науковому тексті здебільшого представлені такі засоби ускладнення простого речення:

1) однорідні члени, наприклад, *Минулий час доконаного виду означає дії, процеси та стани, які передували моменту мовлення*;

2) відокремлені члени речення (означення, прикладки, обставини), наприклад, *Непрямий додаток, виражений формою давального безпрійменникового відмінка, є типовим прикладом вираження об'єкта (К. Шульжук). Морфологічні форми відмінків, характеризуючись синтаксичною перспективою, реалізують відмінкові значення у функціональних зв'язках з іншими компонентами в словосполученні й реченні (М. Плющ)*;

3) пояснювально-уточнювальні члени речення: *У слові від природи закладено простір для поетичного образу, який проходить дві стадії втілення — власне створення й користування ним, тобто його реалізацію (В. Жайворонок). Це такі структури, у яких пропущений член визначають з контексту, переважно з попереднього речення (К. Шульжук)*;

4) вставні слова, словосполучення і речення: *Аналізовані конструкції, як відомо, можуть мати різну структуру. Отже, функціонування неповних речень зумовлене контекстом і ситуацією, а також структурою і змістом самого неповного речення (К. Шульжук). Поняття часу, як зауважує С. О. Соколова, є одним із основних філософських понять, яке ґрунтується на життєвому досвіді людини*;

5) вставлені слова, словосполучення та речення: *У синтаксемах цього типу наявний локативний (просторовий) прийменник (К. Шульжук). Традиційна семантична диференціація вичленовує згадані вище групи іменників (власні, загальні, збірні та ін.) в межах першого рівня (І. Кучеренко)*.

Кома, тире і двокрапка в реченні з однорідними членами

Однорідними називають такі члени речення, які залежать від того самого слова, відповідають на те саме запитання і виконують ту саму синтаксичну функцію. Однорідними можуть бути як головні, так і другорядні

члени речення. Засобами поєднання однорідних членів речення слугують інтонація та сурядні сполучники.

Розгляньте *таблицю*, у якій схематично зображено *пунктуацію в реченнях з однорідними членами*, з'єднаними інтонаційно (п. 1) або різними типами сполучників: єднальними (п. 2, п. 3), розділовими (п. 4, п. 5, п. 6), протиставними (п. 7), приєднувальними (п. 8) та градаційними (п. 9).

Наведена *таблиця* допоможе уточнити та упорядкувати отримані в школі знання про пунктуацію в реченні з однорідними членами.

Великою літерою **О** у таблиці позначено однорідний член речення.

	Коми ставимо	Коми не ставимо
1	О, О, О <i>Речення цієї моделі формують предикати мислення, мовлення, сприймання.</i>	<u>при неоднорідних означеннях, не з'єднаних сполучниками:</u> <i>У теорії мовленнєвої діяльності закладене підґрунтя сучасного комунікативного підходу до аналізу мовних явищ.</i>
2	і О, і О, і О (О, і О, і О) <i>І емоційні, і раціональні оцінки належать до складу модусу речення.</i>	<u>в усталених зворотах:</u> <i>і день і ніч і сміх і сльози і радість і горе і літом і зимою та ін.</i>
	О і О, О і О, О і О (О й О, О й О, О й О) О та О, О та О, О та О) <i>Склади поділяють на відкриті і закриті, прикриті і неприкриті, наголошені і ненаголошені.</i>	О і О (О й О) <i>У неповному двоскладному реченні можуть бути одночасно пропущені головні і другорядні члени речення.</i>
3	ні О, ні О, ані О, ані О <i>Головний член односкладного речення не є ні підметом, ні присудком. На жаль, ані науковий керівник, ані сам дослідник мови не зможуть точно передбачити, яка саме наукова література знадобиться протягом усього дослідження.</i>	<u>в усталених зворотах:</u> <i>ні те ні се ні риба ні м'ясо ні в тин ні в ворота</i>
4	або О, або О <i>Одна частина такого речення щодо іншої є або роз'ясненням, або уточненням, або коментарем.</i>	<u>в усталених зворотах:</u> <i>або пан або пропав</i>

	Коми ставимо	Коми не ставимо
	О або О, О або О <i>Явища об'єктивної дійсності відомі або невідомі мовцєві, згадувані або незгадувані, впізнавані або неvpізнавані ним.</i>	О або О <i>Предикативні частини складнопідрядного речення з'єднуються за допомогою сполучників або сполучних слів.</i>
5	чи О, чи О <i>Результати дослідження можуть бути корисними для лексикографічної практики: чи в укладанні словників, чи в доповненні словникових статей.</i>	
	О чи О, О чи О <i>На заняттях з української мови іноземні студенти читають тексти чи пишуть есе, слухають аудіозаписи чи створюють діалоги.</i>	О чи О <i>Будь-яке ускладнення з граматичного погляду відбувається шляхом субординації чи координації (К. Шульжук).</i>
6	то О, то О, то О <i>Відсутність точної ідентифікації предмета може бути зумовлена різними чинниками: то нестачею знань, то невпевненістю мовця, то прагненням приховати інформацію.</i>	
7	О, а О <i>Модальні слова слугують засобом вираження не об'єктивної, а суб'єктивної модальності.</i>	
	О, але О <i>Займенники <u>дехто</u> і <u>дещо</u> позначають відомий мовцєві, але не відомий слухачеві об'єкт.</i>	
	О, однак О <i>У конструкціях з приєднувальними сполучниками лексичні конкретизатори істотно не впливають на семантику відношень, однак підкреслюють змістову перевагу компонента.</i>	
	О, зате О <i>Аналізована група дієслів незначна за кількістю, зате має особливі валентнісні характеристики.</i>	

	Коми ставимо	Коми не ставимо
	О, проте О <i>Ця ознака виявляє себе як важлива, проте не обов'язкова для виокремленого типу предикатів.</i>	
	О, хоч О <i>Такі слова вказують на предмет, хоч не називають його.</i>	
	О, та О (та = але) <i>Цей префікс є поширеним, та непродуктивним у сучасній мові.</i>	
8	О, О, та ще й О <i>Учні мають упізнати, виділити, та ще й правильно записати орфограми в запропонованих словах.</i>	О та О <i>Диференціацію сполучникових речень на складносурядні та складнопідрядні теж здійснюють за формально-граматичними ознаками (К. Шульжук).</i>
	О, О, і навіть О <i>Імпліцитними можуть бути цілі судження, менші одиниці мисленнєвого змісту, і навіть міркування.</i>	
9	не так О, як О <i>Ці мовні одиниці не так характеризують, як констатують наявність позначуваних об'єктів.</i>	
	не тільки О, а й О <i>Префікс приєднується не тільки до питомих основ, а й до іншомовних.</i>	
	не лише О, а й О <i>Пізнаючи й членуючи об'єктивний світ, людина не лише називає окремі його реалії, а й осмислює їх у слові... (В. Жайворонок).</i>	
	як О, так і О <i>Однаково продуктивними є як шлях від образу до пізнаваного, так і зворотний шлях від пізнаваного до образу (В. Жайворонок).</i>	

Розгляньте таблицю *вживання розділових знаків у реченні з однорідними членами та узагальнювальними словами*.

Узагальнювальне слово — це слово, яке своїм значенням об'єднує всі однорідні члени. Воно завжди виконує роль того самого члена речення, що й однорідні члени.

Для того, щоб не помилятися у вживанні розділових знаків, варто розрізняти речення з *узагальнювальним словом* та однорідними членами і речення з *означуваним словом* та відокремленими однорідними означеннями.

За поданим визначенням узагальнювальне слово неважко відрізнити від означуваного слова в реченні з відокремленими означеннями, адже воно завжди є тим самим членом речення, що й однорідні члени. Після *узагальнювального слова* перед однорідними членами ставлять двокрапку, наприклад, *Дослідниця визначає ознаки тексту: зв'язність, інформативність, завершеність*. Натомість після *означуваного слова* перед відокремленими однорідними означеннями ставлять тире: *Унаслідок аналізу визначено групи диференційних ознак — постійних та непостійних, обов'язкових та факультативних*.

Великою літерою **О** у таблиці позначено однорідний член речення, а літерою **У (у)** — узагальнювальне слово.

Розділові знаки в реченні з узагальнювальними словами	
1	У: О, О, О. Дж. Остін розмежував такі <u>класи</u> мовних актів: <u>вердиктиви</u> , <u>екзерситиви</u> , <u>комісиви</u> та ін.
2	О, О, О — у. Лексична <u>семантика</u> мовних одиниць, <u>структура</u> речення, найближчий <u>контекст</u> — усі ці <u>чинники</u> взаємодіють з морфологічними формами в процесі формування лексико-граматичних значень.
3	У: О, О, О — речення продовжується. <u>П'ять ознак</u> предикативного зв'язку: <u>двобічність</u> , <u>закритість</u> , <u>обов'язковість</u> , <u>передбачуваність</u> , <u>координація</u> — вирізняють його з-поміж інших типів синтаксичних зв'язків.

Розділові знаки в реченні з відокремленими членами

Відокремлені члени речення — це другорядні члени речення, виділені в усному мовленні інтонаційно, а на письмі — комами або тире для надання їм особливої змістової ваги. Серед відокремлених членів речення найчастіше розрізняють: *відокремлені означення, відокремлені прикладки, відокремлені обставини та пояснювально-уточнювальні члени речення.*

Розділові знаки при відокремлених узгоджених та неузгоджених означеннях

Відокремлені *узгоджені означення* можуть бути виражені поодинокими прикметниками та дієприкметниками, а також прикметниковими та дієприкметниковими зворотами.

Відокремлені *неузгоджені означення* виражаються іменниковими, іменниково-прийменниковими формами або інфінітивом.

Означення є відокремленим і на письмі **виділяється комами** або **тире** з обох боків за таких умов:

1) якщо означення виражене прикметниковим або дієприкметниковим зворотом, який стоїть після означуваного слова, наприклад, *Слова, об'єднані іменником, неоднаково відображають предметність (І. Кучеренко). Кожна лексико-семантична група виявляє спільні для всіх її одиниць семантичні ознаки, зумовлені денотативно-сигніфікативною сферою;*

2) якщо узгоджене або неузгоджене означення має додатковий відтінок причини або умови, наприклад, *Неоднорідні за своєю семантикою, дієслова зі значенням дії об'єднуються в різні лексико-граматичні групи (дієслова зі значенням дії об'єднуються в різні лексико-граматичні групи, тому що вони неоднорідні за своєю семантикою);*

3) якщо означення виражені поодинокими прикметниками і стоять після означуваного слова, яке має препозитивне означення: *У роботі проаналізовано різні за своїм семантичним типом займенники — кванторні, дейктичні, анафоричні;*

4) якщо означення (у будь-якій позиції) стосується особового займенника, наприклад, *Вчення про диктум і модус перетворилося на струнку теорію. Уведене Ш. Баллі, воно було розвинуте багатьма вченими зарубіжного та вітчизняного мовознавства;*

5) якщо неузгоджене означення виражене інфінітивом і стосується означуваного слова, що вже має узгоджене означення. У цьому випадку ставлять тире, наприклад, *Мовна одиниця продовжує виконувати свою основну функцію — (яку?) об'єктивувати думку, актуалізувати*

її (В. Жайворонок). Вигук у мові наділений особливою функцією — (якою?) передавати емоційну реакцію мовця.

Розділові знаки при відокремлених прикладках

Прикладка — це різновид неузгодженого означення. Прикладка не лише вказує на ознаку предмета, а й дає йому другу назву та виражається іменником або іншою частиною мови в значенні іменника.

Прикладка завжди має уточнювальне значення.

У науковому тексті прикладка може бути *непоширеною* (вираженою іменником) або *поширеною* (вираженою словосполученням) і зазвичай стосується означуваного слова, вираженого загальним іменником. Відокремлені прикладки з обох боків виділяють комами або тире.

Найголовнішими обов'язковими умовами *відокремлення прикладки* в науковому тексті є такі:

1) прикладка поширена і стоїть після означуваного слова, наприклад, *З другорядних духів української міфології найбільше опоетизовані русалки — водяні красуні* (В. Жайворонок). Саме така властивість слів — творення нових похідних від нового кореня, і могла б бути основою виявлення вторинних коренів і розрізнення омонімів (Л. Полюга);

2) прикладка стосується особового займенника й займає будь-яку позицію в реченні, наприклад, *Можливо, він таки має рацію, цей молодий дослідник*;

3) прикладка виражена загальним іменником і стоїть після означуваного слова, вираженого власною назвою, наприклад, *З рецензією виступив Денисенко Григорій Іванович, директор інституту*;

4) прикладка має додатковий відтінок причини, умови і приєднується за допомогою сполучника **як** або без нього, наприклад, *Як комплекс усіх суб'єктивних значень речення, модус охоплює і суб'єктивну модальну оцінку* (модус охоплює суб'єктивну модальну оцінку, тому що він об'єднує в собі взагалі всі суб'єктивні значення речення). Якщо такий додатковий відтінок причини або умови відсутній, прикладка не відокремлюється. Порівняйте: *Присудок як найважливіший компонент речення розглядали представники психологічного і формально-граматичного напрямів* (К. Шульжук);

5) прикладка приєднується до означуваного слова за допомогою сполучників **або, чи, тобто, так званий**, наприклад, *Ці предикати відносять до класу функторів, чи супрапредикатів. Абстрактна модель словосполучення, або «каркас» синтаксичних відношень, є відображенням морфологічних ознак певної частини мови* (М. Плющ).

Розділові знаки при відокремлених обставинах

Відокремлена обставина може бути виражена дієприслівником, дієприслівниковим зворотом або іменниково-прийменниковою формою.

Відокремлюють обставину, якщо вона:

1) виражена дієприслівниковим зворотом, наприклад, *Мовознавці зазвичай розглядають вставну одиницю як особливу синтаксичну категорію, зважаючи на її функції та характер зв'язку з реченням. Посідаючи центральне місце в модусній частині висловлення, предикати мовлення, мислення та сприймання передають семантику припущення;*

2) виражена дієприслівником, який вказує на додаткову дію, час, причину, умову, наприклад, *Зрозумівши, він кивнув на знак згоди головою. Спонукаючи, суб'єкт мовлення прагне змінити дійсність відповідно до своїх потреб.*

Не відокремлюють:

1) обставини, виражені дієприслівниковими зворотами-фразеологізмами: *стояти похиливши голову, говорити не переводячи духу;*

2) обставини способу дії, виражені поодинокими дієприслівниками, які за своїми значенням та функцією наближаються до прислівників: *Він писав стоячи;*

3) обставини, виражені дієприслівниковими зворотами з частками **і, тільки, лише, навіть**, наприклад, *Цього можна досягти лише наполегливо працюючи;*

4) однорідні обставини, з'єднані сполучником **і**, незважаючи на те, що одна з них виражена дієприслівниковим зворотом, наприклад, *Вона говорила швидко і не зупиняючись.*

Розділові знаки в реченні

з пояснювально-уточнювальними членами

Крім прикладки, яка є власне-пояснювальним компонентом речення, відокремленими можуть бути й інші члени речення (головні та другорядні) з пояснювально-уточнювальною функцією. У зв'язку з цим зазвичай відокремлюють (тобто на письмі виділяють комами, а в усному мовленні інтонаційно) такі пояснювально-уточнювальні компоненти:

1) звороти зі словами **крім, окрім, окрім, за винятком, замість**, які мають значення обмеження, заміщення одного предмета іншим (традиційно їх називають відокремленими додатками): *В українській мові таксис устанавлюється переважно контекстуально, крім давноминулого часу, представленого аналітичними формами (О. Селіванова). Кожне слово, окрім фонетичних, лексичних, морфологічних, має й синтаксичні властивості, які воно в певному обсязі реалізує в реченні;*

2) звороти зі словами **попри, всупереч, завдяки, у зв'язку з, незважаючи на**, що пояснюють причину, залежність, зумовленість явищ або умову, всупереч якій відбувається явище («зворотну зумовленість»), наприклад, *Водночас, попри всі свої позитиви, така концепція потребує подальшого наукового осмислення й обґрунтування (П. Дудик). Завдяки оказіоналізмам, словник української поезії поповнюється новими кольороназвами з творів поетів-шістдесятників;*

3) пояснювально-уточнювальні звороти, які починаються словами **поряд з, на відміну від, на противагу** і реалізують значення зіставлення, протиставлення, наприклад, *На відміну від судження, речення-висловлення характеризується більшою кількістю варіацій (К. Шульжук). Сполучниками вважаємо також, на противагу деяким авторам, аналітичні одиниці, утворені з традиційного сполучника та частки... (К. Городенська);*

4) пояснювально-уточнювальні звороти зі словами **тобто, або, чи, зокрема, переважно, передусім, особливо**, які в реченні можуть виконувати синтаксичну роль не лише прикладки, а й інших членів речення, наприклад, *Уникнути цього можна, застосовуючи біологічні методи боротьби, тобто регулюючи чисельність шкідливих для людини видів за допомогою їхніх природних ворогів. Експліцитний модус становить характерну особливість різних модальних типів речень, зокрема речень суб'єктивної гіпотетичної модальності. Із первинних, або етимологічних, коренів та суфіксів утворюються вторинні (Л. Полюга);*

5) власне-уточнювальні члени речення, які конкретизують, пояснюють значення другорядних і головних членів і характеризуються особливою уточнювальною інтонацією, наприклад, *Непряма мова може описати чужий вислів іншими словами, перифрастично, узагальнено (О. Селіванова). Жодна одиниця модусу мови не може бути осмислена і практично засвоєна поза контекстом, без урахування мовного оточення (за Ф. Бацевичем). Тут приділена належна увага останній, символьній, частині обрядодії... (В. Ужченко).*

Зерніть увагу! Відповідно до чинного «Українського правопису», більшість зворотів 1–3-ї груп можуть і не бути відокремленими: *На противагу пресупозиції початкове передбачення запитання може з'явитися без продовження комунікативних девіацій (Ф. Бацевич)*. Проте в науковому тексті пояснювально-уточнювальні члени речення бажано виділяти на письмі комами, а в усному мовленні інтонаційно для підкреслення їхньої змістової ваги, увиразнення вислову та з метою уникнення різночитань.

Розділові знаки в реченнях зі вставними та вставленими компонентами

Вставні та вставлені слова, словосполучення й речення подають раціональні або емоційні оцінки висловленого, розширюють інформацію про повідомлюваний факт, містять коментарі, уточнення, виражають авторські асоціації та уявлення. При цьому вони роблять повідомлення більш стислим та лаконічним.

Структура речення зі вставними та вставленими конструкціями має виражений дворівневий характер: перший рівень утворюється основним реченням, яке передає повідомлення, а вставний або вставлений компонент є другим структурно-значеннєвим планом, що містить оцінку повідомлюваного мовцем або додаткову інформацію.

Вставний або вставлений компонент не пов'язується з членами цього речення синтаксично: він не виконує роль члена речення, не є синтаксично залежним від якого-небудь члена речення та конструктивно обов'язковим компонентом цього речення.

Вставні слова називають «чужими» в реченні і традиційно їм відводять місце поза його структурою, хоча вони й мають певну значеннєву та позиційну віднесеність, «прив'язку», до якогось члена основного речення, наприклад, до підмета: *З норду в спину нам дме вітер: ото він, мабуть, і жене кригу (М. Трублаїні)*; до присудка: *Промова, здається, удалась йому (М. Коцюбинський)*; до обставини: *Такий був день, а не втопився, мабуть, через напруження (Вас. Шевчук)* тощо.

Щодо місця в реченні, то вставні компоненти не мають фіксованої позиції, а вставлені можуть перебувати лише в середині та в кінці речення, наприклад, *Сурядні сполучники передають шість (а не три, як визначали в традиційній граматиці) основних типів семантико-синтаксичних відношень (К. Городенська)*. Репрезентація якоїсь ментальної структури не є постійною й не записана в мережі пам'яті, а виникає завдяки активації та збудженню взаємно пов'язаних елементів (асоціативності) (О. Селіванова).

Речення зі вставними словами і словосполученнями

Вставні слова і словосполучення виражають ставлення мовця до змісту повідомлення, оцінку висловленого, спосіб і послідовність оформлення думок.

Вставні слова та словосполучення називають модальними за назвою категорії модальності, яка виражає ставлення мовця до висловленого, його раціональну оцінку. Ця група слів виокремилася внаслідок

постійного вживання різних частин мови або їх форм у вставній функції для вираження модальних оцінок: часток (*мабуть, отже*), сполучників (*проте, однак*), дієслівних форм (*здається, сподіваюсь, гадаю, вважаю, може*), прислівників (*очевидно, безперечно, певно, звичайно, нарешті*), іменників (*правда, шкода*) та ін. Частина вставних слів та словосполучень — це залишки речень або відокремлених членів (*судячи з усього, судячи зі слів, як на моє розуміння*).

За функцією вставні слова і словосполучення зазвичай поділяють на такі групи:

1) слова та словосполучення, які виражають упевненість: *безперечно, безсумнівно, без сумніву, звичайно, звісно, певна річ, справді*, наприклад, *Певна річ, не кожне підрядне речення можна замінити мовним зворотом* (П. Дудик). *Звісно, за наявності в синтаксично членованому реченні вставного речення будь-якої структури на останньому сконцентровано більшу увагу* (П. Дудик);

2) слова та словосполучення, які виражають припущення: *вважаємо, здається, мабуть, можливо, напевно, очевидно, певно, схоже*, наприклад, *Очевидно, з розселенням сербів на Поліссі пов'язане виникнення на Житомирищині таких назв населених пунктів: Серби, Сербинівка, Сербо-Слобідка* (В. Жайворонок);

3) слова, які виражають почуття та емоції мовця стосовно висловленого: *на щастя, на жаль, дивна річ, шкода*, наприклад, *На жаль, точно невідомо, хто саме увів це поняття в лінгвістику*;

4) слова, що вказують на джерело повідомлення: *за визначенням..., за висловом..., за словами..., на думку..., на наш погляд, за повідомленням..., як відомо* тощо, наприклад, *На думку А. Загнітка, розглядати односкладні речення слід з урахуванням нерівнорядності формально-граматичної і семантико-синтаксичної площин* (К. Шульжук). *За висловом Н. Д. Арутюнової, семантичний синтаксис і лінгвістика взагалі зробили значний ухил у бік прагматики*;

5) слова та словосполучення, які вказують на зв'язок думок та послідовність їх викладу: *зрештою, наприклад, проте, однак, отже, навпаки, зокрема, до речі, між іншим, з одного боку, з другого боку, крім того, між іншим, по-перше, по-друге, нарешті* (при переліку), наприклад, *Найбільш суттєве й виразне явище в теорії стилістики відокремлених членів речення стосується дієприкметникових, прикметникових та дієприслівникових зворотів, з одного боку, і відповідних, співвідносних з ними підрядних речень, з другого* (за П. Дудиком). *Отже, основною*

диференційною ознакою простого й складного речень є характер синтаксичних зв'язків (К. Шульжук);

б) слова та словосполучення, які вказують на спосіб оформлення думок, на характер висловлювання: **словом, взагалі, скажімо, щоправда, власне кажучи, інакше кажучи, одним словом, так би мовити, точніше, можна сказати** та ін.: Загалом кажучи, чим ерудованіша людина, тим частіше вона вдається до речень з відокремленими зворотами (П. Дудик). Щоправда, в деяких авторів, скажімо, у В. Винниченка, різною за обсягом і структурою вставленістю розпочинається текст синтаксично основної частини речення (П. Дудик). Іншими словами, час концептуалізується не безпосередньо, а опосередковано в термінах подій, простору і руху.

Вставні слова та словосполучення в усному мовленні **виділяють** інтонаційно, а на письмі — **комами**. При цьому необхідно пам'ятати:

1. Деякі слова залежно від контексту живаються і як вставні, і як не вставні: **безперечно, звичайно, здається, може, навпаки, напевно, нарешті, передусім, справді**, наприклад, **Напевно** не знаю, але так мені здається і **Напевно**, зіставний аналіз дасть змогу виявити й інші характерні ознаки аналізованого явища; Відокремлені члени на письмі **звичайно** виділяються комами (тобто зазвичай) і **Звичайно**, ми надішлемо вам усі документи (безперечно).

2. Слова **однак, проте** можуть бути або вставними словами, або сполучниками. Розпізнати це легко за їх місцем у реченні: вставне слово стоїть у середині простого речення: *В означено-особовій модифікації, однак, не заповнена позиція суб'єкта*. А сполучник уживають між реченнями для їх з'єднання, наприклад, *Відомо, що існує значна кількість дефініцій слова, однак немає сенсу подавати весь перелік* (С. Дорошенко).

3. Не є вставними, а тому не виділяються комами слова **здебільшого, між тим, мовби, мовбито, навіть, насамперед, наче, начебто, немовби, неначе, ніби, нібито, передусім, приблизно, принаймні, при цьому**, наприклад: *Зіставний аналіз двох мов насамперед передбачає визначення критерію зіставлення* (О. Селіванова). *Їхнє значення є ніби схемою предметності* (І. Кучеренко).

4. Вставні слова, які стоять на початку або в кінці відокремленого звороту, виділяють комою разом з усім зворотом.

Вставні речення

Вставні речення виконують ту саму функцію, що й вставні слова та словосполучення: виражають припущення, упевненість, вказують на джерело повідомлення, — проте відрізняються від них своєю структурою:

як гадає..., як писав..., як він вважає, як стверджує..., як зазначає..., як нам здається, наскільки мені відомо та ін.

Вставні речення зазвичай виділяють з обох боків комами, наприклад, *Нема нічого вічного, як каже нам Соломон* (Вас. Шевчук). *Периферійні семи ментальних дієслів, як стверджує мовознавець, можуть актуалізуватися в певному контексті, зумовлюючи значення припущення.*

Вставлені слова, словосполучення і речення

Вставлені конструкції, на відміну від вставних, містять не оцінку, а уточнення, коментар, пояснення змісту речення. Вони особливо поширені в наукових та науково-навчальних текстах, де сприяють лаконічності висловлення й уможливають варіювання його змістового наповнення. Проте ними не варто зловживати, щоб не порушувати логічну стрункість викладу.

У реченні вставлені слова, словосполучення та речення виділяють з обох боків за допомогою тире або беруть у дужки, наприклад, *У відокремлених членах речення — в усіх без винятку — закладені неабиякі, достатньо значні та індивідуалізовані стилістичні якості, часто й художні (звісно, в художньому мовленні)* (П. Дудик). *Залежні від окремого слова підрядні частини поділено на валентно зумовлені з'ясувальні з об'єктною семантикою (які залежать від опорного дієслова або модального предикатива) та валентно не зумовлені означальні (які залежать від субстантива з конкретно-предметним значенням)* (К. Городенська).

Розділові знаки в безсполучниковому реченні

Безсполучникове речення — це складне речення, частини якого поєднані за змістом та інтонацією без допомоги сполучників чи сполучних слів. Між частинами безсполучникового речення може стояти *кома, крапка з комою, двокрапка або тире*. Розділові знаки в безсполучниковому реченні залежать від значенневих відношень між його частинами і відповідної їм інтонації — протиставної, приєднувальної, попереджувальної, з'ясувальної, умовно-наслідкової. Саме вони є визначальними в пунктуації безсполучникового речення.

Кому вживають між відносно рівноправними частинами безсполучникового речення, які виражають відношення послідовності, одночасності та є неширокими за змістом і будовою: *Валентна структура дієслів однієї лексико-семантичної групи неоднакова, навіть у межах синонімічного ряду дієслова можуть мати різну за якісними або кількісними показниками сполучуваність.*

Крапку з комою вживають, якщо частини безсполучникового речення дуже поширені й містять інші розділові знаки (у такому випадку крапка з комою дає змогу уникнути двозначності, різночитання) або далекі за змістом одна від одної, наприклад, *О. О. Шахматов, описуючи явище вставності, зробив висновок: вставне слово — це внесений у речення його свосерідний елемент, редуковане за змістом колишнє речення; це не головний і не другорядний член речення; вставне слово можна усунути з речення, не порушуючи його змісту.*

Двокрапку вживають, якщо друга частина безсполучникового речення:

1) пояснює зміст першої частини: *Найбільшою мірою валентність пов'язана з лексичною семантикою: дослідження слова як компонента речення виявили залежність його сполучуваності від структури значення слова. Протягом останніх десятиліть відбулася зміна дослідницьких пріоритетів: в аналізі речення акцент з розгляду відношень «пропозиція — реальний світ» змістився в бік відношення «суб'єкт — пропозиція»;*

2) доповнює або розкриває зміст першої частини: *Викладене вище підтверджує тезу: контекстну зумовленість реалізації семантики займенників можна пояснити високим ступенем узагальненості та абстрактності їх значень. Залишається актуальною теза: мовознавство ще не вичерпало себе в розв'язанні питань структури й системи мови (С. Дорошенко);*

3) виражає причину того, про що йдеться в першій частині: *Структури з однорідними присудками в мовознавстві вважають перехідними: за семантико-синтаксичними ознаками вони є складними, а за формально-граматичними — ускладненими.*

Тире вживають, якщо частини безсполучникового речення:

1) передають умовно-наслідкові відношення: *Зникає мова — зникає нація (О. Гончар);*

2) протиставляються або зіставляються: *Семантична валентність предиката є певною мірою спільною для всіх мов — синтаксична валентність виявляє особливості кожної мови.*

Проте в науковому стилі в таких випадках частіше вживають сполучникові речення (складносурядні та складнопідрядні) з огляду на те, що сполучники сурядності та підрядності більш точно та однозначно передають значеннєві відношення між частинами речень.

Запитання для самоконтролю

1. На місці яких пропущених членів речення можна ставити тире у простому реченні?
2. У яких випадках потрібно обов'язково ставити тире між підметом і присудком на місці пропущеного дієслова-зв'язки?
3. Коли між підметом і присудком тире можна ставити залежно від бажання автора або від інтонації?
4. Чи завжди треба ставити кому перед протиставним сполучником, який з'єднує однорідні члени речення?
5. У яких випадках потрібно ставити коми перед розділовими сполучниками?
6. Коли перед єднальними сполучниками потрібно ставити коми?
7. Які розділові знаки вживають у реченні з узагальнювальними словами та однорідними членами речення?
8. Які члени речення можуть бути відокремленими?
9. Чи є додатковий відтінок причини необхідною умовою для відокремлення означення або прикладки?
10. За якої умови відокремлюється означення, виражене прикметниковим або дієприкметниковим зворотом?
11. За яких умов відокремлюються означення, виражені поодинокими прикметниками?
12. Чи завжди потрібно виділяти комами означення та прикладки, які стосуються особових займенників?
13. Коли відокремлюють прикладку?
14. Коли потрібно ставити тире в реченні з відокремленою прикладкою?
15. Які обставини є відокремленими?
16. Що таке пояснювально-уточнювальні члени речення?
17. Чи всі члени речення (підмет, присудок, додаток, обставина, означення) можуть бути власне-уточнювальними?
18. Чим вставні компоненти речення відрізняються від вставлених?
19. Якими розділовими знаками на письмі виділяють вставні речення, а якими — вставлені?
20. Назвіть основні функційні групи вставних слів.
21. Які розділові знаки можуть уживатися в безсполучниковому реченні?
22. Коли в безсполучниковому реченні ставлять тире, а коли – двокрапку?
23. За якої умови в безсполучниковому реченні вживають крапку з комою?

Практичні й тестові завдання

Завдання 1. Прочитайте науковий текст. Поясніть уживання розділових знаків. Сформулюйте й запишіть правила.

1. Засоби вираження означеності-неозначеності в українській мові функціонують не ізольовано, а, навпаки, в тісній взаємодії, перебуваючи у відношеннях взаємозалежності та утворюючи певну ієрархію. Тому означеність-неозначеність доцільно описувати як функціонально-семантичне поле, або функціонально-семантичну категорію.

Сучасні слов'янські мови, зокрема українська мова, характеризуються розвиненою системою неозначених прономінативів, які вказують на невизначеність особи, предмета, ознаки, якості чи кількісного вияву, тобто виражають невідоме, точно не визначене уявлення про особу, предмет, якість, властивість, належність, кількість, порядкове місце якогось предмета (істоти) в ряді інших тощо.

2. Багатовекторність підходів до вивчення мовних явищ, зокрема граматичного характеру, пов'язана значною мірою зі зміною наукової парадигми, сутність якої — об'єднання різних наук: лінгвістики, психолінгвістики, соціолінгвістики — спільним когнітивним підходом до мови.

Центральність категорії в когнітивній лінгвістиці часто пов'язують з прототиповою структурою: центральні члени категорії є прототипами для інших членів; оскільки вони мають найбільший набір ознак, значущих для категорії, за ними усвідомлюється категорія в цілому.

Завдання 2. Поставте розділові знаки в наведеному науковому тексті. Лінгвістичний аналіз літописів здійснений С. П. Бевзенком був першою спробою дослідження синтаксичних явищ не лише літописів XVII ст. а й узагалі історичних пам'яток. Через відсутність праць з історичного синтаксису української мови учений не мав можливості зіставляти результати власного дослідження з фактами інших пам'яток і робити висновки про перебіг певного явища в історії української мови. Проте цінний дослідний матеріал результати зіставлення з явищами сучасної української мови зокрема діалектної та наукові висновки ученого мали незаперечну цінність для подальших досліджень історичного й сучасного синтаксису.

Багато місця в дослідженні відведено ретельному обстеженню ускладнених і складних речень аналізу їх структурних особливостей і семантики сполучних засобів і лексичних компонентів нових та архаїчних морфологічних форм пов'язаних з формуванням синтаксичних структур

і вираженням синтаксичних значень а також зіставленню їх з фактами сучасної літературної і діалектної мови.

У дослідженні синтаксису як і будь-якої іншої мовознавчої проблеми необхідною умовою справді наукового глибокого проникнення в сутність явища є залучення до аналізу діалектного матеріалу поряд з фактами літературної мови. Докладний уважний синтаксичний аналіз літописів дав змогу ученому зробити висновки щодо будови та вживання різних типів речень. Крім двоскладних речень як найбільш поширеного у літописах типу речень відзначено й значну частотність односкладних структур.

Тести

1. Кому не потрібно ставити

- А** між двома однорідними членами, з'єднаними протиставним сполучником
- Б** між однорідними членами, з'єднаними повторюваними єдналими сполучниками
- В** між двома однорідними членами, з'єднаними розділовим сполучником
- Г** між однорідними членами, не з'єднаними сполучниками

2. Перед розділовими сполучниками

- А** потрібно ставити кому
- Б** не потрібно ставити кому
- В** потрібно ставити коми, якщо сполучники є повторюваними
- Г** потрібно ставити тире

3. Неправильно поставлено розділові знаки між однорідними членами в рядку

- А** Регістрові характеристики притаманні всім типам дискурсів (текстів) і мовленнєвих жанрів, комунікації загалом (Ф. Бацевич).
- Б** Чимало проблем породило словотвірне освоєння нових слів, основ, абревіатур та афіксів... (К. Городенська).
- В** Дієслова ставлення є передусім суб'єктно-об'єктними і виражають спрямованість ставлення від активного учасника ситуації до пасивного об'єкта.
- Г** Нові значення постають унаслідок «згушення» чуттєвого поняттєвого образу в слові, або внаслідок узагальнення мовного досвіду (В. Жайворонок).

4. Коми потрібно поставити між однорідними означеннями в рядку
- А** Знаходимо у щоденнику і принагідно зафіксовані неповторні крилаті народні вислови, перлини народної мудрості з живих вуст, начерки десь побачених цікавих життєвих ситуацій (за В. Панченком).
  - Б** У центрі уваги сучасних лінгвістів перебувають когнітивні прагматичні соціокультурні аспекти мови.
  - В** Граматичне заповнення у реченні обов'язкових та факультативних валентних позицій дієслова-предиката пов'язане з особливостями формально-синтаксичної структури речення.
  - Г** У роботі здійснено комплексний семантико-граматичний аналіз дієслів ставлення.
5. Неправильно поставлено розділові знаки в реченні з відокремленими членами в рядку
- А** Оказіональній лексичі протиставляють узуальну, або узус.
  - Б** Лівобічний аргумент, представлений іменниками — найменуваннями людей, переміщається з первинної для нього позиції підмета в позицію приприсудкового другорядного члена — додатка, вираженого здебільшого давальним безприймениковим відмінком (Я. Степаненко).
  - В** Суб'єкт дії, виражений називним відмінком і суб'єкт дії, репрезентований давальним відмінком протиставляються за ознакою «актив-пасив».
  - Г** Правобічні аргументи неоднорідні за своєю значеннєвою природою, їх можна диференціювати на два типи.
6. Оберіть рядок, у якому потрібно виділити комами відокремлене означення (усі розділові знаки пропущено)
- А** Деякі лексеми характерні для цього типу мовлення вживаються лише в сакральному значенні (В. Жайворонок).
  - Б** Ключові моральні ознаки в системі духовної народної культури зазвичай корелюються вступаючи в бінарні опозиції... (В. Жайворонок).
  - В** У живому спілкуванні людей дейктичні засоби можуть бути носіями різноманітних прагматичних комунікативних смислів (Ф. Бацевич).
  - Г** Історія іноді буває несправедливою до людини зафіксувавши для нащадків неістотні епізоди її життя (М. Слабошпицький).

7. Оберіть рядок, у якому є речення з відокремленою обставиною (усі розділові знаки пропущено)

А Аналізуючи склад похідних одиниць у словотвірних гніздах визначають переважно за словником хронологію їх появи (К. Горденська).

Б Він зібрав у єдине ціле розрізнені козацькі ватаги і спорудив на острові Хортиці великий замок (М. Слабошпицький).

В Ми повинні щиро визнати що наука дає літературі більше ніж може їй дати література (П. Загребельний).

Г Основною ознакою релятивних дієслів є обов'язковість прислівного вживання поширювачів пов'язана з поняттям "сильний тип зв'язку".

8. Оберіть рядок, у якому потрібно виділити комами відокремлену обставину (усі розділові знаки пропущено)

А Погляди вчених як уже було зазначено не збігаються стосовно кількості рівнів речення.

Б Дієслова ставлення вжиті у формі незалежного інфінітива утворюють односкладні інфінітивні речення.

В Відповідно до сформульованих у роботі мети та завдань зроблено висновки.

Г Семантика предиката програмує набір аргументів визначаючи їхню рольову специфікацію.

9. Означення завжди є відокремленим і виділяється з обох боків комами, якщо воно

А виражене дієприкметниками або прикметниками і стоїть після означуваного слова

Б виражене прикметниковим або дієприкметниковим зворотом

В виражене дієприкметниковим зворотом і стоїть перед означуваним словом

Г стосується особового займенника

10. Обставина є відокремленою і виділяється з обох боків комами, якщо вона

А виражена фразеологізмом

Б виражена прийменниково-іменниковою формою

В стоїть після присудка

Г виражена дієприслівниковим зворотом

11. Оберіть рядок, у якому неправильно вжито розділові знаки в реченні з пояснювально-уточнювальним членом

А Підмет і присудок однаковою мірою передбачають один одного, утворюють предикативну пару головних членів або предикативну основу речення.

Б Уже сама структурна схема речення містить декілька ієрархічно пов'язаних мовних значень, передусім значення предикативності... (К. Шульжук).

В Крім синоніма русавка, слово має пестливі форми русалонька і русалочка (В. Жайворонок).

Г Ще й досі не з'ясовано походження найменування літописного Вручин, тобто сучасного Овруча на Житомирщині (В. Жайворонок).

12. Вставними в реченні можуть бути слова

А зазвичай, переважно, напевно, можливо

Б по-друге, очевидно, мабуть, звісно

В наприклад, певно, начебто, навіть

Г по-українськи, здебільшого, звичайно, однак

13. Оберіть рядок, у якому допущено пунктуаційну помилку в реченні зі вставним компонентом

А Активному фразеотворенню в межах цієї теми, можливо, сприяють також архаїчні уявлення про рослинний світ... (В. Ужченко).

Б Як відомо, модусними називають предикати, які в складі модусної частини речення виражають позицію суб'єкта мовлення.

В Питома вага означального компонента та іменника в загальній семантичній структурі АФО, отже, неоднакова (В. Ужченко).

Г Категорія узуальності/оказіональності є складною діалектичною композицією, оскільки узуальне тяжіє до сталого, загально-вживаного, традиційного, а okazіональне навпаки пов'язане з нетрадиційним та індивідуальним.

14. Слово **однак**

А завжди є вставним у реченні й виділяється з обох боків комами

Б є сполучником, перед ним потрібно ставити кому

В є часткою і комами не виділяється

Г може бути і вставним словом, і сполучником

15. Оберіть рядок, у якому помилково виділено комами компонент, що не є вставним

- А** Ці нотатки, звісно, не призначалися для друку (В. Панченко).
- Б** Вибір концепту «лівий» тут, очевидно, перебуває в згоді із загальною індоєвропейською тенденцією пов'язувати з лівим усе негативне (В. Ужченко).
- В** Ці значення створюються, здебільшого, лексичною семантикою слів.
- Г** За визначенням Теньєра, основу речення утворює дієслівний вузол.

16. Оберіть рядок, у якому потрібно виділити комами вставне слово

- А** З концептуальними структурами насамперед пов'язують осмислення семантики мовного знака.
- Б** Семантико-граматична композиція паремійних експлікаторів концепту корелює переважно з моделями складного речення.
- В** Створено навіть методичку комплексного аналізу таких речень.
- Г** Трапляються однак випадки, коли об'єктне й адресатне значення чітко не протиставлені.

17. Оберіть рядок, у якому помилково виділене комами слово не є вставним

- А** Предикати процесуального стану, приміром, логічно інтегруються з предикатами психічного стану і предикатами емоційного впливу.
- Б** З іншого боку, ці семантичні типи можна об'єднати в один тип на основі ідентифікувальної семи.
- В** Класифікацію можна доповнити, наприклад, групою модальних дієслів.
- Г** Його, зазвичай, потрактовують як конститутивний компонент семантично елементарного речення.

18. Оберіть рядок, у якому неправильно поставлено розділові знаки

- А** Речення як основну одиницю синтаксису і комунікативну одиницю мови формують лексико-граматичні одиниці: слова.
- Б** Крім поняття суб'єкта та об'єкта, існують поняття суб'єктності та об'єктності.
- В** Категорію об'єкта в сучасній науковій літературі витлумачують неоднозначно: є підстави говорити про її ширшу і вузьку інтерпретації.
- Г** Існують різні принципи групувань фразеологізмів: за ключовим словом, за компонентним складом, за ступенем зв'язності значень компонентів тощо.

2.4. Культура усного мовлення в науковій галузі

2.4.1. Ефективність усної публічної мови

Кажуть: хто вміє добре говорити, той легше вирішує свої проблеми в будь-якій галузі суспільної діяльності. Наука та освіта — не виняток.

Для спілкування з колективним слухачем, з аудиторією використовують усну публічну мову, яка є різновидом усної форми літературної мови. Вона характеризується специфічними засобами впливу на слухача й має такі жанри: промова, публічний виступ, освітня лекція, церемоніальний виступ, судова промова, дискусійно-ділове спілкування, наукова доповідь, наукове повідомлення та ін.

Щоб публічне мовлення було виразним та ефективним і мовець досяг своєї мети у спілкуванні, варто знати основні прийоми техніки мовлення, головні психологічні засади стосунків між людьми, закони побудови фраз і текстів, засоби виразності мовлення. Проте замало мати лише теоретичні знання, потрібно ще оволодіти технікою мовлення, набути навичок виразного читання текстів.

Парадоксально, але етика розмови вимагає передусім не зловживати часом та умінням говорити, не хизуватися влучними висловами. Зайвою буде й епічна розлогість доповіді, надлишковість інформації, насиченість подробицями. Отже, доречність і лаконічність висловлення як найважливіші засади мовного етикету є обов'язковими й для усного наукового мовлення.

На прилюдному та попередньому захисті або на науковій конференції молодий дослідник використовує такий жанр усної публічної мови як *наукове повідомлення про результати дослідження*. Усне повідомлення молодого дослідника буде ефективним, якщо врахувати загальні вимоги, що висувають до наукового стилю (про них уже йшлося в попередньому розділі): інформаційна насиченість, однозначність, логічна послідовність у викладі думок, — та вимоги до усної публічної мови:

- точність формулювань і доступність викладу;
- чітке структурування усного тексту з виокремленням вступу, основної частини, висновків;
- чіткість артикуляції, дикції;
- чисте, виразне, естетичне мовлення;
- відповідна інтонація мовлення (певний темп, звукова сила, паузація);

- логічне наголошування важливих з погляду змісту слів та частин висловлення;
- повне дотримання орфоепічних, акцентуаційних та інших норм української літературної мови.

Техніка мовлення

Не менш важливим, ніж зміст доповіді та етика дискусії, є вміння мовця ефективно використовувати свої мовні ресурси. Щоб свідомо оволодіти технікою мовлення, навчитися керувати своїм голосом та розвинути фонетичний слух, треба розуміти, як відбувається процес творення звуків, як працює апарат мовлення людини.

Апарат мовлення складається з трьох основних частин: *дихальних органів, голосових зв'язок та органів звукоутворення* — і кожна група органів виконує свою функцію. З дихальних органів виходить струмінь повітря, який спричинює вібрацію голосових зв'язок. Внаслідок коливання голосових зв'язок утворюється голос, а в резонаторах (порожнинах носа, рота, глотки) оформлюються різні звуки мови.

Неправильне дихання може бути серйозною перешкодою для мовлення. Якщо у спокійному стані співвідношення між видихом і вдихом становить 3:2, то під час мовлення — 7:1 і більше. Витрати повітря при вимовлянні звуків різні. Найбільших витрат потребують звуки *г* і *х*. Коли вони часто трапляються на невеликому відрізку тексту, мовець відчуває нестачу повітря. Щоб пересвідчитися в цьому, вимовляйте, наприклад, *Стигле гроно винограду* або таку чистомовку: *Говірка та горда Ганна — господиня бездоганна*. Витрати повітря зростають і при збільшенні сили голосу. А уривчастим дихання та мовлення стає в знервованому стані або після фізичних навантажень.

Незнання техніки дихання і невміння розрахувати об'єм повітря призводить до уривчастого мовлення, ковтання складів, голосного вдихання повітря.

Від стану голосових зв'язок залежить *сила, висота, забарвлення голосу*. Перенапруження голосових зв'язок, захворювання, паління негативно впливають на їхній стан і можуть призвести до тяжких наслідків.

Сила голосу має відповідати ситуації мовлення і змінюється в певних частинах висловлення відповідно до логічного наголошування.

Забарвлення (тембр) голосу може викликати симпатію чи антипатію до мовця. Хоча тембр — це вроджена властивість і часто відповідає характеру людини (холодний, монотонний, байдужий), все ж його можна змінити, удосконалити. До того ж, він залежить і від настрою мовця.

Дуже важливою є нормальна робота органів артикуляції, тобто тих органів людини, які беруть безпосередню участь в оформленні певних звуків мови. Це язик, зуби, губи, ясна, альвеоли, тверде і м'яке піднебіння, зів, порожнина глотки, носова порожнина.

Мова деяких людей незрозуміла через те, що вони недбало вимовляють звуки, змішують їх, ковтають склади. Нечіткості мовлення допомагають уникнути тренування перед виступом — виразне читання вголос або вимовляння чистомовок, наприклад, *Чи то лис, чи то ліс, чи то кінь, чи то кінь, чи то кит, чи то кіт* — звуки плутати не слід. *Обережний хитрий лис до нори вечерю ніс, біг додому лісом лис, шелестів над лісом ліс.*

Увиразнення наукового мовлення

Виразність публічного мовлення значною мірою залежить від інформативності й естетичності тексту. Насичений цікавими і важливими фактами та естетично оформлений текст привертає й утримує увагу аудиторії протягом тривалого часу. Але не менш важливим є його інтонаційне оформлення.

У виголошенні наукового тексту недоречним буде широке використання звичних мовних засобів виразності: різноманітної лексики й фразеології, різних комунікативних типів речень тощо. Уживання лексики повинно відповідати ситуації спілкування. Водночас одноманітне, невиразне мовлення не справить враження на аудиторію.

Синтаксис усного мовлення тяжіє до коротких, неускладнених, однокладних та неповних речень. Не варто захоплюватися складними синтаксичними побудовами, навіть якщо вони вишукані, змістовні, оригінальні: довгі речення в усному мовленні важко сприймати. А вставні та вставлені слова і сполуки слів, навпаки, хоча й порушують подеколи стрункність висловлювання, проте увиразнюють його.

Ускладнює розуміння висловленого і вживання кількох однотипних форм, наприклад, *З метою удосконалення навчання та виховання свідомого ставлення до використання...*

Публічне мовлення буде виразним, отже, й ефективним, якщо поєднувати в ньому виразне *логічне наголошування* та оптимальний *інтонаційний контур* висловлення.

Значну роль у виразному мовленні відіграють логічні наголоси. *Наголосом* називають виділення слова або його частини в потоці мовлення за допомогою певних фонетичних (інтонаційних) засобів, властивих мові: посилення голосу, підвищення тону, збільшення тривалості вимовляння та ін. З-поміж інших різновидів наголосу виокремлюють *логічний*

наголос — особливе виділення, підкреслення у фразі слова, важливого з погляду змісту.

Місце логічних наголосів у фразі та мовленнєвому такті визначає мовець. *Фрази і мовленнєві такти* — це частини усного мовлення, відділені одна від одної паузами. *Мовленнєвий такт* — відрізок потоку мовлення між будь-якими паузами, а *фраза* — між великими паузами, які зазвичай бувають між реченнями.

Фрази та мовленнєві такти мають свої наголоси, які полягають у виділенні їх останнього слова. Простіше кажучи, фразові й тактові наголоси, на відміну від логічних, падають на кожне останнє слово перед паузою. Спробуйте прочитати текст, дотримуючись лише такого наголошування, — і ви зрозумієте, що таке монотонне читання.

Перенесення фразового і тактового наголосів з останнього на інформативно важливе слово призводить до логічного наголошування. Воно залежить від змісту, який мовець вкладає у своє повідомлення. Мовець сам визначає важливі з погляду змісту слова і здійснює логічні наголоси, посилюючи на них голос.

Окрім зміни сили голосу, в українській мові існують інші інтонаційні засоби вираження усного мовлення. *Інтонація* — це ритміко-мелодійна характеристика мовлення, яку утворюють такі елементи:

- тональні засоби, або мелодика, що виявляється в підвищенні та зниженні тону, адже в кожній людині існує свій «середній» тон вимовляння;
- ритм — співвідношення сильніших та слабших, довших та коротших складів;
- темп — швидкість мовлення;
- інтенсивність — сила вимовляння, яка збільшується в місцях логічного наголошування;
- паузи: коротші (в межах фрази) та довші (міжфразові);
- тембр — забарвленість голосу.

Синтаксичні конструкції української мови мають свої інтонаційні особливості. Так, вставні та вставлені речення характеризуються зниженим тоном і більш швидким темпом вимовляння порівняно із загальним інтонаційним контуром усього речення.

Підготовка тексту до читання

Для того, щоб виразно прочитати текст, необхідно попрацювати з ним і не лише визначити місця логічного наголосу, а й зробити його спрощену *партитуру* з відображенням певних елементів інтонації.

Партитура тексту — це графічне відтворення особливостей його звучання. Партитура художнього тексту доволі складна, її виконують артисти, ведучі, викладачі та вчителі літератури. У підготовці тексту до читання партитурними знаками позначають паузи, наголоси, підвищення і зниження тону, посилення голосу, інтонаційні переломи тощо.

Партитуру наукового тексту можна спростити. Достатньо розставити паузи (/ — це мала пауза між мовленнєвими тактами, // — велика пауза між фразами), визначити місця логічного наголошування, звернути увагу на складні випадки вимовляння слів, розмістити словесні наголоси відповідно до літературної норми. Слова, на які падає логічний наголос, підкреслюють знизу суцільною лінією. Спрощена партитура тексту може мати такий вигляд:

Теорія валентності, / підтримана багатьма вченими, / набула значного поширення та розвитку, / який виявився / в доповненні її багатьма важливими положеннями. // Так, / було встановлено, / що валентність — / це міжривнева категорія, / яка поєднує лексико-семантичний, / морфологічний та синтаксичний аспекти; // вона виявляє себе і як потенційна здатність слів / у мові), / і як певна реалізація в умовах контексту / (в мовленні); // має якісний і кількісний вияв, / які пов'язані передусім з особливостями лексичної семантики/та зі ступенем семантичного наповнення слова; // валентності слова/можуть бути упорядковані / за принципом облігаторності залежних компонентів, / причому обов'язковими, / крім аргументів, / у багатьох випадках є обставини/зі значенням місця, / мети, / часу/дії. // Відповідно до валентних властивостей/побудовано класифікації дієслів, / а на цій основі — / класифікації елементарних речень.

Якщо доповідачу-початківцю цього недостатньо, можна докладніше розібрати особливості вимовляння тексту, застосувавши й інші партитурні знаки: стрілочками показати зниження та підвищення тону в кінці та в середині фрази; пунктирною рисою підкреслити частину висловлення, де треба розтягти, уповільнити вимову; дужкою з'єднати слова для вимовляння їх на одному диханні, зв'язаними в одне змістове ціле.

Така партитура відображає основні інтонаційні засоби, які увиразнюють читання тексту і створюють особливий інтонаційний контур кожного висловлення.

2.4.2. Повідомлення про результати дослідження на захисті

Для того, щоб доповідач досяг своєї комунікативної мети і аудиторія адекватно сприйняла результати дослідження, наукове повідомлення на прилюдному захисті роботи має відповідати багатьом вимогам.

Точність висловлювань відіграє надзвичайно велику роль і в писемному, і в усному науковому мовленні, оскільки забезпечує сприйняття та розуміння слухачами наукових відомостей. Її досягають попереднім уважним розбором письмового тексту виступу, записуванням різних варіантів формулювань, їх зіставленням та вибором найкращого.

Крім того, треба пам'ятати, що той матеріал, яким так добре володієте ви, зазвичай є певною мірою новим або й зовсім невідомим для аудиторії. А тому, щоб виклад був доступним, необхідна попередня підготовка слухача до сприймання, так би мовити, «уведення його в тему», визначення її ключових моментів. Пояснення складніших питань і дещо уповільнений, роз'яснювальний темп мовлення сприятимуть усвідомленню аудиторією результатів дослідження.

Викладаючи науковий текст в усній формі, як і в письмовій, необхідно його чітко структурувати: виокремити вступ, основну частину та висновки. Застосовуючи відповідні вислови та інтонацію, варто звернути увагу на найбільш важливі частини виступу: особливо наголошують на актуальності, обґрунтовують її, пояснюють новизну, визначають напрями та способи практичного застосування, констатують висновки.

Результати дослідження, що в науковій роботі подано як загальні висновки, на прилюдному захисті мають статус положень, які дослідник висуває на захист. Тому варто подбати, щоб вони прозвучали особливо чітко та виразно, адже це та частина роботи, заради якої і було виконано дослідження.

Важливо оптимально розподілити час між різними частинами доповіді відповідно до їхньої ролі у представленні роботи, адже виступ на прилюдному захисті має регламент (для учнівської роботи зазвичай до 10 хвилин). Тут можна порадити найбільше часу приділити виголошенню результатів дослідження, тобто загальних висновків. На жаль, дуже часто трапляється так, що учень-доповідач зачитує їх поспіхом, у скороченому вигляді, оскільки час доповіді було витрачено на розлогу розповідь про структуру розділів роботи або на надлишкову інформацію, яка не стосується теми лінгвістичного дослідження: виразне читання віршів, розповідь про історію рідного краю, презентацію немовознавчої тематики.

Презентація роботи під час виступу

Одним із важливих фахових умінь є уміння презентувати себе і результати своєї діяльності, свою концепцію чи ідею. Проте вдало це зробити може лише той, хто навчився систематизувати й узагальнювати інформацію, чітко й логічно формулювати свої думки, володіє літературною мовою, а також сучасними технічними й програмними засобами для підготовки й проведення презентацій. Створення презентацій потребує спеціальних знань, достатньо високого рівня компетентності в галузі інформаційних технологій (мультимедійних, інтернет-технологій тощо).

Для найефективнішого представлення результатів своїх наукових пошуків, унаочнення аналізованого матеріалу на захисті учні використовують наукові електронні презентації.

Електронна, або комп'ютерна, презентація (від лат. *praesento* — передаю) — це спосіб подання інформації за допомогою мультимедійних технологій (зображень, звуку, відео), які впливають на зорове, слухове та кінестетичне сприйняття інформації. Завдяки такій презентації слухач може, наприклад, прочитати запропонований на мультимедійній дошці електронний текст, у разі потреби прослухати звуковий супровід (звукові або відеофайли).

Застосування таких технологій передбачає:

- інформування, повідомлення результатів дослідження за допомогою впливу на зорові та слухові канали сприйняття;
- активізацію уваги, її концентрацію на важливих аспектах;
- унаочнення, візуалізацію важкого для сприйняття матеріалу;
- вплив на емоції слухачів з метою викликати певні реакції, сформувати позитивне враження і ставлення до повідомлюваного.

Презентація покликана поглибити сприйняття наукової інформації.

Варто пам'ятати, що організація презентації має бути на високому рівні, адже краще відсутність презентації, ніж її недоцільність і недосконалість.

В організації презентації важливими є такі етапи: визначення її концепції; підготовка сценарію; написання конспекту виступу; підбір демонстраційних матеріалів, проєктування презентації; підготовка технічних засобів; реалізація й аналіз результатів.

Автор презентації повинен врахувати особливості презентованої лінгвістичної теми, оптимальний обсяг і рівень складності матеріалу, науковість і достовірність пропонованої інформації, вікові особливості й прогнозований рівень підготовленості аудиторії.

Наукову учнівську презентацію зазвичай створюють за допомогою комп'ютерної програми PowerPoint.

Розробляючи презентацію, автор має взяти до уваги такі поради:

- Кольорова гама має не перешкоджати, а сприяти засвоєнню матеріалу.
- Структурні компоненти потрібно викладати в чіткій логічній послідовності.
- Текстовий матеріал має добре читатися на відстані, бути компактним, лаконічним.
- Слайди чи відеофрагменти потрібно коментувати.
- Звукові файли мусять мати мотивацію застосування, аби не відволікати увагу від головного.
- Презентація має бути естетично оформленою.

Докладніше про презентацію учні зможуть прочитати у спеціальних посібниках, зазначених у списку рекомендованої літератури.

Після повідомлення про результати дослідження за допомогою презентації (або без неї) розпочинають наукову дискусію.

Етика наукової дискусії

Ділове спілкування в процесі дослідження та прилюдного його захисту може мати *інформаційний* або *дискусійний* характер.

Інформаційний характер притаманний, зокрема, повідомленню про науковий результат на захисті роботи.

У дискусійному спілкуванні від дослідника вимагають аргументованості висловлених думок, послідовності у відстоюванні поглядів, неупередженого ставлення до зауважень опонентів, толерантності та делікатності.

Наукова дискусія — це обговорення проблемного наукового питання.

На конкурс-захисті в Малій академії наук відбувається обговорення проблемних питань тих робіт, які учні подають до захисту. За участь у дискусії учасники отримують додаткові бали, а тому іноді трапляється так, що деякі з них ставлять собі за мету озвучити якомога більше запитань, не замислюючись над їхнім змістом і доцільністю. Тут варто пам'ятати, що журі оцінює додатковим балом не кількість запитань, а кваліфіковану участь у веденні дискусії. Це означає, що запитання повинне насамперед виявляти обізнаність з чужою темою та зацікавленість проблемою, бути лаконічним, чітким, зрозумілим і безпосередньо стосуватися теми наукової роботи. Його ставлять з метою з'ясувати, уточнити або й заперечити певні положення роботи.

Проте не можна перетворювати наукову дискусію на засіб усунення конкурента на конкурсі. Іноді молодим дослідникам дуже важко визнати чийсь перевагу і зрозуміти, що безцінний досвід, отриманий на таких конкурсах, потім виявляється значно важливішим за одну перемогу. Крім

того, учасників оцінює тільки журі, і ця оцінка на момент дискусії вже майже сформувалася на основі заочного рецензування роботи, проведених кваліфікаційних контрольних робіт і самого захисту. Інші учасники конкурсу не можуть вплинути на неї.

На жаль, прилюдний захист роботи завжди пов'язаний із нервовим напруженням, і від учасників чекають витримки, зважених слів і дій, а головне — загального позитивного настрою. Мудрі люди кажуть: як тільки песимізм, відчай та інші негативні емоції охоплюють людину, вона втрачає силу і перевагу над конкурентом. Тому завдання й самих конкурсантів, і журі — бути мудрими і зберегти доброзичливу атмосферу.

Розкриємо секрет: члени журі, маючи досвід роботи з учнями, магістрантами й аспірантами, добре усвідомлюють, що на захисті наукової роботи головне — не критикувати молодого дослідника, а підказати, порадити, правильно спрямувати його подальшу роботу. Не дозволяйте і ви негативним емоціям зруйнувати загальний гарний настрій, намагайтеся, щоб ваші слова мали позитивний заряд. Тому недоречними в дискусії будуть зневажливо-іронічний тон або недбало сформульовані запитання, зміст яких важко зрозуміти. Точність та однозначність формулювань, щира, непідробна зацікавленість темою чужого дослідження, лінгвістична ерудиція в поєднанні з доброзичливим тоном засвідчать ваше уміння брати участь у дискусії.

Як ставити запитання

Зазвичай, даючи поради щодо ведення наукової дискусії, намагаються допомогти пошукачеві підготуватися до відповідей неофіційним опонентам. Але у Малої академії значно ширші завдання — навчити не лише захищати свої погляди, а й опонувати, дискутувати, ставити коректні запитання. Тому з'ясуємо спочатку, про що не можна запитувати доповідача на захисті наукової роботи.

Насамперед про все, що не стосується теми роботи. Дослідник не може, стоячи за кафедрою, швидко розв'язувати нові наукові проблеми, робити висновки та узагальнення. Так само він не може й не повинен відповідати на запитання, які стосуються інших аспектів розгляданої проблеми або проблем, дотичних до основної. Межі учнівського дослідження неширокі, у ньому неможливо охопити багато питань або здійснити зіставний чи статистичний аналіз, якщо це, звичайно, не було передбачено завданнями та метою роботи. Можна лише уточнити, чи було виконано статистичні підрахунки, зіставлення, порівняння, структурний і трансформаційний аналіз тощо, а не запитувати одразу про їх результати. Тому некоректними

будуть запитання на вірєць: *Чи існує таке ж явище в російській (англійській, німецькій) мові? Як часто трапляються іншомовні префіксоїди в науковому тексті?*

Не потрібно екзамєнувати колегу, вимагаючи дати визначення основних понять і термінів лінгвістики.

Не варто розпочинати й термінологічну дискусію, якщо у своєму повідомленні дослідник дав чіткі визначення термінів, якими оперує в роботі.

Загалом же, брати участь у дискусії варто тоді, коли обговорювана тема для вас не зовсім нова, ви можете кваліфіковано ствердити або заперечити щось у її межах. Запитання буде коректним, науковим і доречним, якщо ви уважно послухаєте повідомлення про результати дослідження, усвідомите мету, завдання та аспекти аналізу, зафіксуєте основні висновки.

Але якщо, зваживши все це, ви вагаєтесь, ставити чи не ставити запитання, відповідає чи не відповідає воно всім вимогам, порада одна: запитання треба ставити. Ви тільки вчитеся брати участь у дискусії, а Мала академія наук — це саме те місце, де можна і треба спробувати себе в усіх різновидах і формах наукової діяльності.

Як відповідати на запитання

Готуючись до захисту наукової роботи й дискусії, дослідник повинен усвідомлювати, що в нього немає підстав хвилюватися, адже свою роботу й досліджувану в ній проблему він знає краще, ніж колеги-опоненти. Робота над темою протягом кількох років дає можливість оволодіти значним обсягом знань у цій галузі й досить вільно орієнтуватися в матеріалі. А на запитання, які безпосередньо не стосуються теми, дослідник не повинен відповідати. Намагання відповісти на всі поставлені запитання — це типова помилка молодого доповідача на захисті роботи в Малій академії наук.

Є два різновиди запитань, на які не варто відповідати на захисті: якщо вони безпосередньо не стосуються теми і якщо ви не змогли глибоко вивчити окреме питання теми через об'єктивні причини — його другорядність і обмеженість обсягу учнівської наукової роботи.

Перед тим, як відповісти на запитання, намагайтеся швидко визначити, якою мірою воно стосується вашої вузької теми, об'єкта, предмета й напрямку дослідження, і відмежувати ті з них, на які ви об'єктивно не можете дати компетентну відповідь. Іноді краще зразу тактовно нагадати, що тема (мета, напрям) дослідження була іншою. А якщо ви з об'єктивних причин ще не приділили належної уваги одному з важливих питань теми, варто подякувати за підказку й висловити невідому готовність

продовжити дослідження в цьому напрямку. В обох випадках не потрібно обговорювати те, чого ви ще не досліджували, отже, й не маєте достовірних результатів.

Відповідаючи на запитання, не виходьте за його межі, не намагайтеся в цей момент справити враження всезнаючої людини. У потоці широкої інформації загубиться конкретика вашої відповіді. Це має бути саме чітка, лаконічна відповідь, а не широка розповідь на запропоновану опонентом тему.

Не використовуйте поставлене запитання як привід або нагоду прочитати лекцію на тему, у якій ви так добре орієнтуєтесь, або сказати все, що не встигли подати у виступі. Роз'яснювально-повчальний тон та епічна широчінь відповіді тут будуть недоречними.

Але попри всю спонтанність та непередбачуваність дискусії до неї можна частково підготуватися, якщо знати найбільш поширені різновиди запитань на захисті:

1. Праці яких відомих мовознавців утворюють теоретичну основу вашого дослідження?
2. На яку наукову теорію у цій галузі ви спиралися в роботі?
3. Що нового в цьому напрямку зробили ви?
4. У чому практична цінність результатів дослідження? Де їх можна застосувати?
5. Які наукові методи було застосовано в роботі?
6. Назвіть основні принципи класифікації досліджуваних мовних явищ.
7. Чи використано в роботі мовний матеріал різних функціональних стилів?
8. Чи були матеріалом для дослідження діалекти, розмовне мовлення?
9. Чи плануєте ви продовжити наукову роботу в цьому напрямку? Які перспективи вашого дослідження?

І остання порада: будьте чемними, тактовними, доброзичливими за будь-яких умов, виявляйте готовність сприйняти конструктивну критику як допомогу у вашій роботі.

Наприкінці дискусії подякуйте за увагу. Не дякуйте за кожне запитання, однак це не стосується тих випадків, коли в запитанні міститься підказка щодо напрямку подальшого дослідження або способу розв'язання проблеми.

2.4.3. Особливості української орфоєпії

Основні норми вимовляння звуків та їх сполук

Орфоєпічні норми сучасної української літературної мови регулюють вимовляння звуків та їх сполук.

Сукупність літературних норм вимовляння звуків та наголошування слів називається *орфоєпією*. Вона охоплює правила вимови голосних та приголосних звуків, їх сполук, а також основні тенденції та норми наголошування слів. Ці норми відображено в орфоєпічних словниках української мови та в словниках наголосів.

Для передавання звукової мови та особливостей вимови слів і фраз застосовують фонетичну *транскрипцію*. Щоб користуватися орфоєпічним словником, треба знати і розуміти знаки транскрипції, уміти «прочитати» її.

У транскрибуванні слів української мови в орфоєпічних словниках застосовують такі позначення:

[e^h], [и^с], [o^y] — позначення голосних [e], [и], [o] в деяких ненаголошених позиціях; зверху позначено голосний, до якого наближаються у вимові голосні [e], [и], [o];

[ʲ] [і́] — позначення нескладових звуків, які з'являються в позиціях після голосного перед приголосним на місці приголосних [в], [й];

[н́], [с́], [л́] — скісна риска вгорі праворуч указує на м'якість приголосних;

[б́], [ж́], [ќ] — така позначка вгорі праворуч вказує на пом'якшення приголосних;

[н:], [с:], [ж:] — двокрапка вказує на довготу приголосного;

[j] — позначення приголосного [й], яке використовують з метою уникнення двозначності надбуквеного знака;

[á] — риска вгорі над буквою є знаком словесного наголосу;

/ — позначення паузи в межах фрази;

// — позначення міжфразової паузи.

В українській літературній мові існують такі вимоги до *вимови голосних звуків*:

- усі голосні звуки під наголосом вимовляють чітко: [ві́д], [проце́с], [ро́зб'і́р], [фа́кт];
- у ненаголошеній позиції вимова голосного [e] наближається до [и] і звучить як [e^h]: [пе^h ре^hв'і́рка], [пе^h ре́л'і́к];
- у ненаголошеній позиції голосний [и] у вимові наближається до [e] і вимовляється як [и^с]: [ли^ссто́к], [пи^стан' : а];
- звук [o] у позиції перед складом з наголошеним звуком [y] або [і́] вимовляється з наближенням до [y] як [o^y]: [по^yруши^сти^с].

У вимові *приголосних звуків* варто дотримуватися таких основних вимог:

- вимовляти твердо непом'якшені звуки [б], [п], [в], [м], [ф] (губні), [ж], [ч], [ш], [(дж)] (шиплячі) та [р]: [поча́ток], [кл'учови́й], [вим'і́р];
- вимовляти дзвінки приголосні, які стоять у кінці слова або кореня, чітко, без оглушення, навіть перед глухими приголосними: [обс'аг], [р'ід], [синте^нз];
- приголосні складного творення (африкати) [(дз)], [(дз)'] і [(дж)] вимовляти як один звук;
- розрізняти вимову глоткового щілинного звука [г], позначеного літерою г, та проривного задньоязикового звука [ґ], позначеного літерою ґ, наприклад, у словах *гудзик*, *гечно*, *грати*, *грунт*, *грунтовний*, *обґрунтування*, *ганок*, *гратка*, *гатунок* та ін.;
- приголосний [в] після голосного звука перед приголосним, або на початку слова перед приголосним, або в кінці слова після голосного вимовляти з наближенням до [у], як [ў] ([у]-нескладовий): *мовчати* — [моўчати^е], *навпаки* — [наўпаки];
- приголосний [й] у тих самих фонетичних умовах (після голосного звука перед приголосним, або на початку слова перед приголосним, або в кінці слова після голосного) вимовляти з наближенням до [і], як [ї] ([ї]-нескладовий): [кате^нгор'іни^е], [д'існи^е].

Приголосні звуки, потрапляючи в оточення інших звуків у мовленні, можуть зазнавати змін під впливом сусідніх приголосних звуків. З цими змінами пов'язані такі орфоепічні норми *вимови сполук приголосних*:

- кінцеві сусідні приголосні [т'] і [с'] у дієслівних формах на зразок *розбиваються*, *поділяються* зазнають змін і вимовляються як [ц':] (довгий м'який звук): [розби^евайуц': а] [под'іл'айуц': а];
- у прикметниках на зразок *хорватський*, *братський*, *піратський* сусідні приголосні [т'] і [с'] на межі кореня і суфікса вимовляються як [ц'] внаслідок уподібнення та спрощення звуків: [хорвац'ки^е], [п'ірац'ки^е];
- звукосполучення [шс'] у потоці мовлення змінюється на [с':]: [зби^ерай^ес': а], [поми^л'ай^ес': а];
- шиплячі звуки під впливом свистячого [ц'] вимовляються як свистячі, а тому звукосполучення [жц'] вимовляйте як [з'ц'], звукосполучення [шц'] — як [с'ц'], а звукосполучення [чц'] — як [ц:'], наприклад, у *книжці* — [у книз'ц'і], *на полиці* — [на полиц':і];
- глухі приголосні перед дзвінками вимовляються як дзвінки, наприклад, замість [к] вимовляємо [ґ], замість [с] — [з], замість [т] — [д]: *екзамен* — [е^нґза^еме^н], *отже* — [одже^н] та ін.

Труднощі в наголошуванні слів

Акцентуаційні норми, або норми наголошування слів, в українській мові загалом є усталеними, і лише невелика кількість слів може вживатися з подвійним наголосом: *відповісти́, до́гові́р, допові́сті, допомі́жний, за́вжди, за́голо́вок, зо́крема́, ма́буть, на́дво́с, пе́рві́сний, по́мілка, по́серед, слі́дом, та́кож, чимáлий, щі́ліна та ін.*

Проте літературна норма прагне закріпити за кожним словом по одному наголосу. Акцентуаційні норми існують у сучасній українській мові поряд з іншими типами літературних норм і відображені в орфоепічних, орфографічних словниках та словниках наголосів. Наприклад, у вимові дієслів української мови визначено такі норми наголосу:

у дієсловах *везти́, нести́, весті́, плести́* та їхніх формах (*веземо́, везе́тє; несемо́, несете́* тощо) наголошується останній склад;

у дієсловах теперішнього часу наголос найчастіше — на закінченні в усіх формах: *бі́жимо́, бі́житє́; ростемо́, ростете́; сидимо́, сидите́;*

у дієсловах з префіксом **по-** зі значенням короткочасної дії наголос падає на корінь: *помо́вчати, посі́дити, посто́яти* тощо.

Префіксальні віддієслівні іменники виявляють тенденцію до наголошування префікса:

за́бавка, за́гадка, за́гві́здка, за́кладка, за́купка, за́мазка, за́сипка, за́чіпка, за́ставка;

по́зичка, по́значка, по́смішка, по́хибка;

пере́біг, пере́каз, пере́кис, пере́лісок, пере́пад, пере́пис, пере́тин (а також дієприкметники з префіксом **пере-**: *пере́даний, пере́йдений*);

ро́зділ, ро́здрук, ро́злад, ро́змах, ро́зпад, ро́зпил, ро́зспів, ро́зтин, ро́зстрі́л, але *ро́збір і розбі́р*.

Зверніть увагу! Не всі префіксальні іменники мають наголос на префіксі, а тому його треба перевіряти за словником.

Особливістю українського мовлення є переміщення наголосу на закінчення у формах множини іменників першої відміни з суфіксом **-к-**, наприклад, *кни́жка — кни́жкі, ду́жка — ду́жкі, ні́зка — ні́зкі, кра́пка — кра́пкі*.

Якісні прикметники здебільшого мають наголос на закінченні: *бли́зкий, ву́зький, гро́мзідкий, дзві́нкий, ле́гкий, мі́лкий, м'я́кий, но́вий, рі́дкий, рі́зкий, сла́бий, тве́рдий, ті́сний*, але *я́сний і ясний*.

Для уникнення типових помилок в усному мовленні варто запам'ятати:

- слова, у наголошуванні яких виникають труднощі: *асиме́трі́я, афо́нія, багаторо́зовий, багатоша́ровий* (*довоша́ровий, триша́ровий*), *вида́ння, визна́ння, вимо́ва, вимо́га, водно́час, де́котрий, до́бривечі́р, експіра́торний*,

завдання, завершити, залишити, запитання, зобразити, ідучи, каталог, кілометр, котрій, мережа, об'єкт, об'єм, одноразовий, оксиморон, підлітковий, помилковий, поняття, уподобання, фаховий, феномен, числівниковий;

- слова, які по-різному наголошують в українській та російській мовах: *бесіда, верба, високо, відстояти, вітчм, дихання, дочка, злегка, кидати, кінчити, настояти, ненавидіти, обмін, обмір, одинадцять, перехідний, показ, порядковий, постфікс, проріз, простір, рукопис, середина, спина, чотирнадцять, широк* та ін.;
- частовживані словосполучення й терміни наукового фахового мовлення філолога: *асиметрія вираження, близький за значенням, відомість (документ) і відомість (звістка, дані), вузьке значення, дієслівний постфікс -ся, наукове видання, новий термін, обов'язкова вимога, одинадцять звуків, перехідне дієслово, поняття каузативності, порядковий числівник, правильна вимова, твердий приголосний, увідний курс, феномен синтаксису, числівниковий компонент, чіткий поділ, чотирнадцять слів.*

Запитання для самоконтролю

1. Що таке усна публічна мова? Де її застосовують?
2. Які загальні вимоги висувають до усної публічної мови?
3. Поясніть, чому точність та однозначність висловлення набувають великого значення в науковому спілкуванні.
4. Що таке апарат мовлення людини? З яких частин він складається?
5. Які мовні органи беруть участь у творенні звуків? Визначте їх функції.
6. Які особливості дихання людини під час мовлення?
7. Які є прийоми удосконалення техніки мовлення?
8. Від чого залежить виразність мовлення?
9. Поясніть механізм логічного наголошування.
10. Чому логічне наголошування є важливим чинником виразності мовлення?
11. Які є різновиди пауз у тексті? Де і за яким принципом їх розміщують?
12. Як виконують партитуру тексту? Які інтонаційні елементи вона відображає?
13. З яких елементів утворюється інтонація висловлення?
14. Чому мовні норми орфоєпії обов'язкові в діловому спілкуванні?
15. Розкажіть про особливості вимови українських голосних та приголосних звуків.

16. Які особливості вимови сполук приголосних в українській літературній мові?

17. Назвіть основні принципи наголошування слів в українській літературній мові.

Лабораторні, практичні й тестові завдання

Лабораторна робота «Утворення звуків української мови»

Мета — простежити роботу мовних органів в утворенні (артикуляції) голосних та приголосних звуків; виробити навички вимовляння звуків української мови відповідно до літературної норми.

План

1. Робота мовних органів в артикуляції голосних і приголосних звуків.
2. Нормативні особливості вимови українських звуків.

Хід роботи

1. Робота мовних органів в артикуляції голосних і приголосних звуків.

Завдання. Простежте артикуляцію поданих звуків.

Зверніть увагу, що під час вимови приголосних мовні органи утворюють перешкоду (у вигляді зімкнення або щілини) на шляху струменя повітря, який видихають. У вимові голосних перешкоди немає, і повітря вільно проходить через ротову порожнину.

Голосні звуки, а також сонорні та дзвінкі приголосні утворюються за участю голосових зв'язок, а під час вимови глухих приголосних голосові зв'язки пасивні.

Вимовляйте звуки за описом роботи мовних органів:

[e]: губи злегка розтягуються в сторони; спинка язика піднімається на середній рівень і просувається ближче до передньої частини ротової порожнини; голосові зв'язки вібрують; повітря легко проходить через ротову порожнину;

[i]: губи розтягнені; спинка язика піднімається високо вгору і просувається вперед, але при цьому лишається вільний прохід для видихуваного повітря; кінчик язика притискується до нижніх зубів; голосові зв'язки вібрують; м'язи ротової порожнини напружені більше, ніж у вимові інших голосних;

[а]: язик опускається до нижньої щелепи, задня частина спинки язика лише злегка піднімається до м'якого піднебіння, залишаючись у нижній частині ротової порожнини; голосові зв'язки вібрують; повітря вільно проходить через ротову порожнину;

[у]: губи витягуються вперед і заокруглюються; язик просувається вглиб ротової порожнини; задня спинка язика піднімається високо вгору до м'якого піднебіння; струмінь видихуваного повітря проходить вільно, без перешкод; голосові зв'язки вібрують;

[м]: голосові зв'язки вібрують; губи зімкнені й ненапружені; м'яке піднебіння опускається; частина повітря рівномірним струменем проходить через носову порожнину; потім губи раптово розмикаються;

[р]: кінчик язика періодично притискується до альвеол і відштовхується від них — вібрує; голосові зв'язки вібрують;

[к]: задня частина спинки язика високо піднімається вгору і змикається з м'яким піднебінням; це зімкнення раптово проривається повітряним струменем, утворюючи шум; голосові зв'язки пасивні, а тому голос не звучить;

[с]: кінчик язика притискується до зубів нижньої щелепи, а спинка язика піднімається до піднебіння; видихуване повітря проходить по жолобку язика і вдаряється об зуби, утворюючи характерний свистячий звук; голосові зв'язки не працюють;

[т]: кінчик язика та його краї притискуються до зубів верхньої щелепи, утворюючи з ними повне зімкнення; повітря під час видиху прориває зімкнення, і в цей момент утворюється шумний звук; голосові зв'язки не працюють;

[й]: середня частина спинки язика наближається до середнього піднебіння, утворюючи з ним щілину, через яку проходить струмінь повітря; голосові зв'язки вібрують; голос переважає над шумом;

[б]: губи напружені й утворюють зімкнення, яке раптово розривається під тиском струменя повітря, в цей момент утворюється звук; голосові зв'язки вібрують.

2. Нормативні особливості вимови українських звуків

Завдання 1. У поданих словах голосні **[е]** та **[и]** — наголошені. Вимовляйте їх чітко, без наближення до інших звуків. Стежте, щоб звук **[е]** був відкритим (рот потрібно доволі широко відкрити). Особливу увагу приділяйте твердій вимові шиплячих приголосних.

Вид, дихання, жити, легко, листя, межі, мир, процес, решта, сема, спирт, сфера, тип, центр, цикл, чисто, широко.

Завдання 2. Вимовляйте дзвінки приголосні, які стоять у кінці слова або кореня, чітко, без оглушення. Зверніть особливу увагу на те, що кінцеві дзвінки приголосні основи не втрачають своєї дзвінкості й перед глухими приголосними.

Аналіз, важко, вигляд, вид, доказ, доповідь, дужки, засіб, зв'язки, згадка, книжка, лад, ланцюжки, метод, низка, перебіг, переказ, п'ять гіпотез, рід, різновид, синтез, спосіб, шість фаз.

Завдання 3. Вимовляйте твердо звуки: [б], [п], [в], [м], [ф], [ж], [ч], [ш], [(дж)], [р] в кінці слова та складу, а також перед голосними [а], [о], [у], [е], [и] (за винятком слів на зразок: *свято, рясно, бюлетень*).

Бар'єр, визначати, граматичний, забезпечувати, задача, захищати, значення, зрощення, лікар, насичений, підвищення, покращувати, поруч, початок, поширювач, причина, розчинний, синтетичний, Харків, час, частотний, черга, четвертий, чинник, чорний, чотирма.

Завдання 4. Дотримуючись орфоепічних норм, правильно прочитайте слова. Зверніть увагу, що буквосполученнями дз і дж позначено один звук — відповідно [(дз)] або [(дз)'] і [(дж)].

Воджу, входження, дзвін, дзеленчати, дзеркало, дослідження, задзвеніти, породження, ходжу.

Зробіть висновки щодо артикуляції голосних і приголосних української мови відповідно до норм сучасної української літературної мови.

Лабораторна робота **«Зміни голосних і приголосних звуків** **у потоці мовлення»**

Мета — виробити навички вимовляння сполук звуків української мови відповідно до літературної норми.

План

1. Вимова ненаголошених голосних звуків [и] та [е].
2. Звуки [в] та [ў], [й] та [ї].
3. Зміни приголосних звуків внаслідок їх уподібнення.

1. Вимова ненаголошених голосних звуків [и] та [е].

Завдання. У ненаголошеній позиції вимовляйте голосний [е] з наближенням до [и], а голосний [и] з наближенням до [е], наприклад, [e^нлe^нмe^нт], [пpе^нд^нкaт].

Видоутворення, виникнення, експерт, експлікувати, елемент, енергія, значення, матеріал, механічний, перекладач, перетворення, предикат, предикативний, речовина, семантичний, синтаксичний, синтезувати, типологія.

2. Звуки [в] та [ʏ], [й] та [ї].

Завдання. Приголосний [в] після голосного звука перед приголосним, або в початку слова перед приголосним, або в кінці слова після голосного вимовляйте з наближенням до [у], як [ʏ] ([у]-нескладовий). Приголосний [й] у тих самих фонетичних умовах вимовляйте як [ї] ([ї]-нескладовий), наприклад, [моу'чати^е], [кاته'гор'їни^еї].

Висловлювання, висновки, завдання, завдяки, зумовлює, категорійний, мовознавство, мовчати, навчальний, повторювати, поздовжній, порівняти, послідовний, прийшов, умовний, функційний.

3. Зміни приголосних звуків унаслідок їх уподібнення

Завдання 1. У поданих формах слів кінцеві приголосні [т'] і [с'] зазнають змін у потоці мовлення і вимовляються як [ц':], наприклад, [зр'ошчуй-уц': а]. Вимовляйте слова за зразком відповідно до орфоепічної норми.

Відокремлюється, збільшується, змінюється, зрощуються, називається, накопичується, перетворюється, повторюється, посилюється, розщеплюється, руйнується.

Завдання 2. Звукосполучення [шс'] у потоці мовлення змінюється на [с':], наприклад, *миєшся* — [мі'єс': а]. Вимовляйте подані слова відповідно до норм літературної вимови.

Вітаєшся, навчаєшся, піклуєшся, приєднуєшся, розбираєшся, розписуєшся, учишся, хвилюєшся.

Завдання 3. Відповідно до орфоепічних норм звукосполучення [жц'] вимовляйте як [з'ц'], звукосполучення [шц'] — як [с'ц'], а звукосполучення [чц'] — як [ц':], наприклад: [у л'о́з'ц'і], [у мі'соц': і].

На доріжці, на стрічці, ручці, у дужці, у знижці, у книжці, у позначці, у таблиці.

Завдання 4. У потоці мовлення глухі приголосні перед дзвінками змінюються на дзвінки: [к] на [г], [с] на [з], [т] на [д], наприклад: *десь далеко* — [дєз' дал'єко].

Вимовляйте подані слова відповідно до орфоепічної норми, замінюючи глухі звуки (позначені виділеними буквами) відповідними дзвінками звуками.

Більш доступний, вокзал, десь далеко, екзамен, мени динамічний, навіть більше, отже, предикат-дієслово, птах-говорун, п'ять груп дієслів, світ дитинства, Тбілісі, тип дискурсу, якби, як же.

Зробіть висновки про зміни голосних і приголосних у потоці мовлення залежно від позиції та комбінації звуків.

Завдання 3

Використовуючи словник, поставте наголос у словах і запам'ятайте їх правильну вимову:

- 1) *випадо́к, ри́нковий, успі́х, ча́су (род. відм.), шля́ху (род. відм.);*
- 2) *було́, вира́зний, кінчи́ти, котри́й, ле́гкий, нести́, нови́й, об'є́кт, од-ного́, озна́ка, предме́т, роблю́, сере́дина, феноме́н;*
- 3) *бере́мо, залиши́ти, зобра́зити, одина́дцять, порядко́вий, сі́мдесят, тексто́вий, фахови́й, чотирна́дцять.*

Завдання 4

Знайдіть невеликий текст з обраної наукової теми. Попрацюйте над ним і підготуйте до читання перед аудиторією науковців: розмістіть паузи, підкресліть слова, на яких варто зробити логічний наголос, позначте складні випадки вимови звуків та наголошування слів.

Завдання 5

З усних засобів масової інформації доберіть десять прикладів порушення орфоепічних та акцентуаційних норм української літературної мови. Виправте помилки.

Завдання 6

З'ясуйте спільну особливість літературної вимови кожної групи наведених слів. Для кожної групи сформулюйте правило вимови приголосних звуків:

- *мовби, зовсім, повторення, дієслівний, мовлення, навчання;*
- *грунт, гречний, танок, тава, гуля, ґрунтовний;*
- *передбачати, мовчати, переміщення, початок, чистий;*
- *Буг, вигляд, аналіз, розпад, синтез, підхід;*
- *поразка, згадка, ланцюжки, знижка, рідкий, різкий.*

Завдання 7

Подані слова згруповано відповідно до акцентуаційних тенденцій в українській літературній мові. Визначте принцип наголошування слів кожної групи. Поставте наголоси в словах:

- *покрив, показ, попит, позов, поклик, подув, подив;*
- *їдкий, легкий, міцний, слабкий, різкий, м'який, новий;*
- *беремо, несемо, відповімо, плетемо, сидимо;*
- *розмін, розбір, розлад, роздрук, розкид, розчин, розквіт;*
- *крапки, книжки, лапки, свічки, думки, зв'язки.*

Тести

1. Усну публічну мову використовують
  - А** у всіх засобах масової інформації
  - Б** як форму спілкування мовця з колективним слухачем, з аудиторією
  - В** для спілкування в побутовій сфері та на виробництві
  - Г** для спілкування в галузі науки
2. Особливістю синтаксису усного мовлення є
  - А** неповні речення та односкладні речення, невеликі за обсягом речення
  - Б** складні синтаксичні конструкції
  - В** односкладні безособові речення
  - Г** ускладнені речення
3. Інтонацію утворюють такі елементи
  - А** тембр, лаконічність, точність, виразність мовлення
  - Б** словесний, тактовий, фразовий і логічний наголоси
  - В** паузи, сила голосу, тембр, тон, ритм, темп мовлення
  - Г** склади, слова, такти, фрази
4. Відповідно до орфоепічних норм в українській мові чітко вимовляємо
  - А** усі наголошені голосні звуки
  - Б** усі голосні звуки, крім [a] та [o]
  - В** усі голосні звуки, крім [e] та [u]
  - Г** усі голосні звуки, крім [y]
5. Відповідно до орфоепічних норм дзвінки приголосні в кінці основи слова вимовляємо
  - А** з оглушенням
  - Б** твердо
  - В** дзвінко
  - Г** з пом'якшенням
6. Оберіть правильний варіант вимови слова **дериватологія**
  - А** [дири^аватоло^г'і́йа]
  - Б** [дери^еватоло^г'і́йа]
  - В** [де^ари^еватоло^г'і́йа]
  - Г** [дереватоло^г'і́йа]

7. Оберіть правильний варіант вимови слова **пов'язаний**

А [поўй'азани^еї]

Б [повй'азаниї]

В [пов'азани^еї]

Г [пов'йазани^еї]

8. Оберіть правильний варіант вимови форми слова у **табличці**

А [у таблічч'і]

Б [у табліц': і]

В [у табліч'ц'і]

Г [у табли^ец': і]

9. Оберіть правильний варіант вимови слова **завдовжки**

А [заўдбўжки^е]

Б [заўдбўшки^е]

В [завдбвжки^е]

Г [заўдбвжки]

10. Оберіть правильний варіант наголошування слів **перепис, загадка, асиметрія, зобразити**

А перЕпис, зАгадка, аСИметрія, зобрАзити

Б пЕрепис, заГадка, асиметрІя, зобрАзити

В перЕпис, зАгадка, асиметрІя, зобразИти

Г перЕпис, заГадка, асимЕтрія, зобразИти

11. Оберіть правильний варіант наголошування слів **твердий, новий, фаховий**

А твЕрдий, новИй, фАховий

Б твердИй, новИй, фаховИй

В твердИй, нОвий, фаховИй

Г твердИй, новИй, фАховий

12. Оберіть правильний варіант наголошування слів **позначка, порядковий, чотирнадцять**

А пОзначка, порядкОвий, чотИрнадцять

Б познАчка, порядковий, чотИрнадцять

В пОзначка, порядкОвий, чотирнАдцять

Г пОзначка, порядковий, чотирнАдцять

13. Оберіть правильний варіант наголошування слів **котрий, вимова, завдання**

А кОтрий, вИмова, завданнЯ

Б кОтрий, вимОва, завданнЯ

В котрИй, вимОва, завдАння

Г котрИй, вИмова, завданнЯ

14. Правильне наголошування слів подано в рядку

А беремО, випАдок, серЕдина

Б вИмога, дзвінкИй, дОнька

В Об'єм, різкИй, бЕСіда

Г мерЕжа, завершИти, експЕрт

15. Правильне наголошування слів подано в рядку

А адже, нЕсти, льодовИй

Б кіломЕтр, живОпис, запИтання

В об'Єкт, добУток, одИнадцять

Г рАзом, отАман, каталОг

3.1. Загальні вимоги до учнівського дослідження

Організація наукової творчості

Отримання нових знань та їх фіксація в письмовій формі — це тривалий творчий процес — певна логічна послідовність дій дослідника. Він насамперед потребує відповідного творчого настрою, характеризується імпульсивністю. Наукова творчість — це особливий різновид діяльності, який буде ефективним лише за певних умов, пов'язаних із організацією роботи та якостями характеру дослідника. Найважливішими з-поміж них є:

- відповідний рівень фахової підготовки дослідника;
- зацікавленість темою та мотивація результатом дослідження;
- творчий настрій;
- планування;
- поступове входження в роботу;
- ритмічність та рівномірність роботи, чергування періодів праці й відпочинку;
- безперервність роботи над окремими логічними частинами дослідження;
- оснащення робочого місця;
- здатність до самоорганізації, самодисципліни.

Якщо ви розпочали своє перше дослідження, це означає, що ви вже давно зацікавилися мовними явищами, маєте достатні лінгвістичні знання й хоча б у загальних рисах уявляєте собі майбутній результат. Та все ж коли сідаєте за робочий стіл, натхнення, ідеї й потрібні слова чомусь з'являються не одразу...

Творчий настрій пов'язаний не тільки з науковим зацікавленням. Він значною мірою стимулюється першим успіхом, усвідомленням перспектив та можливого результату. Тому так важливо попередньо ознайомитися з науковою літературою, порадитися з науковим керівником. Це дасть можливість чіткіше уявити, чого ви хочете досягти і як це можна зробити.

Саме тоді з'являється бажання облишити всі справи й швидше взятися за ручку або сісти до комп'ютера.

На жаль, не завжди вдається писати роботу протягом тих кількох годин, які ви собі запланували на тиждень. Ще гірше виходить, коли сідаєте творити після того, як звільнилися від усіх інших справ. Виконали завдання з математики й фізики, закінчили побутові справи і з увімкненим телевізором і телефоном сіли писати наукову роботу. Ось класична ситуація, коли замість наукового результату ви отримуєте «стрес чистого аркуша». Так аспіранти називають свій стан, у якому вони не змогли написати жодного рядочка, просидівши кілька годин за комп'ютером.

Але ж наукова робота учня — це лише одна з багатьох його справ. Він не може, прокинувшись зранку, зразу йти до бібліотеки й, не відволікаючись на інші завдання й дзвінки, досліджувати, творити, писати... А якщо навіть і вийде так зробити одного разу, то наступного дня знову шкільні вимоги та щоденні обов'язки змусять забути все, що напрацьовано за день. На жаль, людина швидко забуває те, чим вона постійно не користується. Зробивши велику перерву в науковій роботі, ви можете забути і свій текст. Прочитаєте його за півроку — і не впізнаєте, навіть будете дуже здивовані, що змогли це колись написати. А причина в тому, що тоді ви були, як висловлюються науковці, «в темі», а тепер — ні.

Вихід, звичайно ж, є. Ви можете знайти його самі або ж скористатися порадами тих, хто вже має досвід. Основній частині наукової роботи варто присвятити тривалі перерви в шкільному навчанні, передусім довгі канікули, а от підготовчий період матиме місце будь-коли.

Якщо ви вже захопилися науковою творчістю, для вас це не буде виснажлива й нудна праця, чергування годин творчої праці та відпочинку на канікулах принесе значно більше задоволення від усього. Водночас це буде й добра нагода повчитися самоорганізації та ефективного розподілу свого часу. А якщо ви досі вважаєте, що літні канікули не для наукової роботи, поміркуйте над тим, яке місце посідає творчість у житті ваших дорослих знайомих. На відпочинку від основної роботи вони часто займаються художньою творчістю або наукою. Багато хто, обравши своєю професією точну науку або галузь виробництва, потім намагається спробувати себе й у творчості — художній, артистичній, науковій. Так з'явилося багато статей, книжок, сценаріїв, картин, винаходів і дизайнерських проєктів.

Коли роботу сплановано, зважте, що вам ще потрібен час на поступове «входження» в тему. Це означає, що на наукову роботу треба відповідно налаштуватися, упорядкувати думки, виокремити найважливіше,

обміркувати послідовність викладу. Іноді трапляється так, що в перші години або й у перший день ви ніяк не можете почати писати. Не засмучуйтесь і не панікуйте. У цей час мозок працює, і результат неодмінно буде, головне — не кидати роботу, не переключатися на інше. Уже за кілька годин або наступного дня з'являться перші рядки та абзаци зв'язного наукового тексту.

Час на «входження в роботу» необхідний на будь-якому етапі написання тексту, адже «стрес чистого аркуша» буває не лише в того, хто тільки-но починає писати і йому бракує думок, слів, термінів. Іноді важко викласти на папері усе те хаотичне розмаїття розрізаних ідей, які треба систематизувати й подати в певній логічній послідовності. Молодий дослідник не знає, з чого почати, як побудувати аргументацію і яку з класифікацій покласти в основу структурування роботи.

З усім цим пов'язана й наступна вимога: дослідницька робота має бути ритмічною та систематичною. Після великої перерви доведеться знову витратити час на поновлення всього, що забулося, і знову поступово входити в тему. Але це не означає, що всю роботу потрібно написати одразу. Знавці кажуть, що можна робити великі перерви між написанням розділів або інших великих, логічно завершених частин, але кожен таку частину потрібно писати так, щоб не відходити надовго від теми.

Режим роботи під час дослідження певної мірою залежить від характеру і звичок дослідника, але все ж є й певні закономірності, пов'язані з біологічними ритмами людського організму. Вважають, що найпродуктивніші такі години для творчої праці: з 10 до 12 і з 14 до 17 години, після чого працездатність різко спадає. Кожні 45 хвилин лікарі радять робити перерви на 15 хвилин. На початку кожного тижня після вихідних необхідно знову поступово входити в роботу, а в кінці його накопичується втома і працездатність зменшується.

За комп'ютером можна працювати не більше ніж 4 години на день. У цей час не варто переключатися на спілкування з друзями та ігри. А в Інтернеті є й інша загроза вашій роботі — прихована. Шукаючи джерела, літературу і матеріали, можна натрапити на величезну кількість корисної інформації, зокрема й для інших частин роботи. Не відволікайтесь від теми, опрацюуйте тільки потрібну на цей момент літературу, бо інакше ви загубитеся в широкому потоці різноманітної інформації.

Правильна організація дослідження передбачає й оптимальний вибір способів систематизації матеріалу та структурування роботи. Так, обов'язковим є ведення власного архіву, картотек мовного матеріалу та бібліографічних джерел, а також упорядкування власної невеликої бібліотеки.

Характер навчально-дослідницької роботи учня та її оцінювання

Розпочинаючи свою наукову роботу з української мови, пам'ятайте, що це академічне дослідження є першою спробою наукового аналізу самостійно зібраного мовного матеріалу, його інтерпретації, систематизації, опису та класифікації. Завершальним етапом такого дослідження мають стати самостійні висновки й узагальнення, які відповідають визначеним на початку меті та завданням.

За своїм характером робота учня МАН України — це дослідження, а не робота реферативного типу. Тому недостатньо лише опрацювати найважливіші наукові монографії та статті з обраної теми або відповідні розділи з підручників та посібників і подати це в роботі у вигляді конспекту. Не можна й наводити чужі ілюстрації до теоретичних положень — словосполучення, речення, тексти. Самостійно зібраний та описаний мовний матеріал є основою учнівської наукової роботи мовознавчого напрямку.

Водночас учнівська робота найчастіше не буває повною мірою науковою за всіма ознаками, адже молоді науковці в Малій академії наук лише вчать-ся виконувати дослідження мовних явищ та оформлювати його результати. Тому робота має не науково-дослідницький, а навчально-дослідницький характер. Це виявляється передусім у тому, що учень зазвичай не створює фундаментальних теорій і не формулює нових законів. Робота охоплює меншу кількість джерел дослідження та наукової літератури, має неширокий, але якісний фактичний матеріал і загалом є невеликою за обсягом.

У своїй науковій роботі учень має продемонструвати добрі знання з певного розділу української лінгвістичної науки, достатній обсяг термінологічного апарату, початкове володіння методикою аналізу й опису мовних явищ, уміння самостійно робити теоретичні узагальнення та висновки.

Учнівська наукова робота повинна мати чітку структуру, послідовний виклад думок, логічне завершення; бути грамотною й добре оформленою. Тому визначено такі критерії оцінки роботи учня — члена Малої академії наук України: актуальність і новизна обраної теми; науковість; самостійність дослідження; аргументоване доведення висунутих положень; якість і достатній обсяг фактичного матеріалу для дослідження; логічність, послідовність викладу думок; довершеність та вмотивованість структури роботи; самостійність висновків; стилістична вправність, грамотність і якість оформлення; практична й теоретична цінність роботи.

3.2. Підготовка до написання роботи

У Малій академії наук України учнів залучають до наукової діяльності з метою підготовки та захисту наукової (навчально-дослідницької) роботи.

У її написанні визначають три етапи: 1) підготовчий; 2) основний; 3) підсумковий.

Підготовчий етап охоплює: вибір та обґрунтування актуальності наукової проблеми; формулювання теми; вибір джерел фактичного матеріалу; початкове ознайомлення з науковою літературою з обраної проблематики; визначення мети й завдань дослідження; з'ясування об'єкта й предмета аналізу; вибір наукових методів і прийомів; планування роботи.

Основний етап полягає в роботі над створенням тексту дослідження, яку здійснюють у трьох напрямках: 1) збирання фактичного матеріалу; 2) опрацювання наукової літератури; 3) аналіз, тлумачення, систематизація й опис мовних явищ. Ці різновиди наукової діяльності не мають наперед визначеної послідовності в часі, а постійно чергуються.

На підсумковому етапі оформлюють наукову роботу, остаточно редагують її, готуються до прилюдного захисту.

Вибір та обґрунтування актуальності наукової проблеми

Початковим етапом будь-якого дослідження є вибір наукового напрямку, проблеми й теми.

Науковий напрям у лінгвістиці — це комплекс досліджень, спрямованих на розв'язання фундаментальних теоретичних і практичних завдань у певній галузі мовознавчої науки. У лінгвістиці існує багато напрямів, але досліднику-початківцю без спеціальної вищої освіти варто обирати ті, які не потребують серйозної теоретичної підготовки або фундаментальних знань зі спеціальних дисциплін — педагогіки, психології, методики викладання, філософії, соціології.

Учням середньої школи, які починають свою наукову діяльність, можна порекомендувати такі напрями: лінгвістична семантика (семасіологія та ономасіологія), словотвірна семантика, синтаксична теорія, теорія тексту (структурно-граматичний, семантичний і комунікативний напрями), стилістика, діалектологія.

Більших наукових зусиль і ґрунтовнішої підготовки потребує розробка проблем лінгвоконцептології, функційної граматики, семантичного та комунікативного синтаксису. Для тих, хто все ж прагне знати більше й виконати дослідження в контексті найсучасніших лінгвістичних напрямів

і теорій, рекомендуємо уважно почитати наступний підрозділ пропонованого посібника.

Зауважимо, що у науковій роботі учні переважно досліджують мову на сучасному етапі її функціонування, тобто у *синхронії* (від гр. *syn* — одно і *chronos* — час). Проте можна спробувати виконати дослідження й з історії мови, тобто в *діахронії* (від гр. *dia* — через і *chronos* — час). Така робота потребує знань з історичної граматики та лексикології, уміння працювати з етимологічними словниками української мови й інших слов'янських мов, словником староукраїнської мови тощо. Можна, наприклад, проаналізувати яку-небудь писемну пам'ятку й описати її мовностильові особливості.

Напрям дослідження охоплює такі структурні елементи: комплексні проблеми (які складаються з кількох взаємопов'язаних проблем), власне проблеми, теми й окремі проблемні питання тем.

Проблемою називають складне наукове завдання, яке потребує розв'язання й має значну перспективу. Це комплекс суперечливих поглядів на певне явище або недоведена гіпотеза. Обравши науковий напрям, необхідно визначити у його межах одну з актуальних проблем сучасного мовознавства. Сформулювати наукову проблему означає виокремити й розмежувати основне та несуттєве, відоме й невідоме в цій галузі. Для цього дослідник та його науковий керівник з'ясовують сучасні тенденції в мовознавстві, знайомляться з тематикою наукових робіт, здійснених за останні 5–10 років. Про актуальні проблеми сучасної вітчизняної та зарубіжної лінгвістики можна дізнатися зі спеціальних монографій і статей, наприклад, з посібника О. О. Селіванової «Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми» (Полтава, 2008). Варто проглянути тематику авторефератів захищених дисертацій та ознайомитися з назвами мовознавчих статей у наукових журналах і збірниках. «Зміст» українських і зарубіжних наукових журналів і збірників кафедр можна знайти в електронному варіанті на відповідних сайтах або в наукових бібліотеках. Зрозуміло, що це потребує певної підготовки, часу та зусиль, а тому майбутньому учасникові конкурсу Малої академії наук варто подумати про це завчасно.

Вирішальну роль у пошуку актуальної проблематики має консультація наукового керівника, адже дослідник-початківець не здатен повною мірою оцінити важливість, своєчасність, перспективність проблеми, її межі та місце в сучасній науковій парадигмі. Тому вибір проблеми й формулювання теми — це обов'язок наукового керівника. Але до консультації щодо вибору наукової теми молодому дослідникові варто підготуватися: щоб наукова діяльність була ефективною і приносила задоволення, необхідно

усвідомлювати власні мовознавчі зацікавлення, адекватно оцінювати свою теоретичну підготовку та реальні можливості у збиранні фактичного матеріалу й опрацюванні наукової літератури.

Обрану проблему оцінюють з погляду її своєчасності, важливості та необхідності розв'язання. Актуальність — це передусім *важливість проблеми, назріла необхідність її розв'язання*. А от відсутність наукових праць певної тематики не свідчить про її актуальність, адже цілком можливо, що тему не було досі розглянуто саме тому, що в цьому немає сенсу: вона не важлива й не потрібна в сучасній науці, а її результати не матимуть теоретичної та практичної цінності для суспільства.

Важливі наукові проблеми потрібно шукати серед гіпотез і нових наукових ідей. Недоведені й неспростовані гіпотези, як відомо, залишаються відкритою проблемою, і на них варто звернути увагу.

Суперечлива ситуація, яка виникає в ході досліджень науковців різного рівня і потребує розв'язання, також може стати основою для нового дослідження і дати важливий науковий результат. Тому вважають, що правильне визначення та формулювання проблеми має для науки не менш важливе значення, ніж її розв'язання. Такі суперечливі ситуації постійно з'являються, і їх відзначають дослідники, але зазвичай не можуть приділити їм належної уваги, обмежені завданнями, логікою та обсягом свого дослідження.

У пошуку актуальної наукової проблеми в пригоді стануть наукові статті молодих або досвідчених науковців. Кожна така стаття, відповідно до сучасних вимог, у вступній частині містить короткий опис стану проблеми, а у висновках — припущення про перспективи та напрями розробки проблеми. Цією підказкою можна скористатися у виборі актуальної теми дослідження, але із застереженням: нова тема не повинна повторювати основні моменти дослідження автора статті — об'єкт, мету й завдання, аспект аналізу, тип фактичного матеріалу.

І, нарешті, обираючи актуальну на сьогодні проблему, необхідно звернути увагу на те, щоб вона не втратила своєї актуальності найближчим часом і мала перспективу розвитку.

Зауважимо, що досі залишаються актуальними дослідження:

- української термінологічної лексики в наукових та науково-навчальних текстах;
- семантико-стилістичних функцій модальних часток, модальних слів і модальних сполук у різних типах текстів;
- базових концептів української фразеології;
- мікротопоніміки рідного села (міста);

- антропонімікону повістей і романів (насамперед творів кінця ХХ — початку ХХІ століття);
- переносних значень різних груп лексики на матеріалі сучасних художніх і публіцистичних текстів;
- найновіших запозичень з різних мов у сучасній українській термінології різних галузей наук (особливо нових) та сфер діяльності людей;
- сучасної суспільно-політичної, економічної, мистецької лексики у мові засобів масової інформації;
- нових компонентів у семантичному полі дієслів на позначення стосунків, фізичної дії, поведінки, емоційного стану, інтелектуальної, інформаційної діяльності тощо, а також іменників, прикметників, прислівників (на матеріалі художніх та публіцистичних текстів ХХІ століття);
- транспозиційних процесів у системі частин мови сучасної української мови (явищ переходу слів з однієї частини мови до іншої);
- засобів вираження різних членів речення в українській мові (зокрема дослідження членів речення, виражених словосполученнями);
- синтагматичних класів дієслів, тобто тих класів дієслів, які виокремлюють на основі кількісних та якісних показників їхньої сполучуваності;
- особливостей синтаксичної валентності (сполучуваності) дієслів різних лексико-семантичних груп (дієслів руху та переміщення, різних видів сприймання, інтелектуальної діяльності, фізичної дії тощо);
- критеріїв виокремлення й типології односкладних речень;
- структури та комунікативних умов функціонування двоскладних неповних речень (зокрема на матеріалі художніх, публіцистичних та епістолярних текстів);
- структури, семантики простих ускладнених речень та функцій засобів ускладнення речення — відокремлених узгоджених та неузгоджених означень, прикладок, обставин; вставних та вставлених конструкцій; пояснювально-уточнювальних головних та другорядних членів речення;
- структурно-семантичних типів складних речень (на матеріалі будь-якого прозового твору);
- мовних особливостей різних типів текстів, текстових категорій та засобів їх утілення.

Наведемо для зразка **орієнтовні теми** наукових робіт учнів:

Структура та семантика фразеологізмів на позначення емоційного стану в романі О. Чорногуза «Претенденти на папаху».

Структурно-семантичні типи фразеологізмів з опорними іменниками абстрактного значення.

Переносне вживання дієслівних форм часу у творах О. Довженка.

Структура неповних речень у поетичному мовленні Г. Чупринки. Еліптичні конструкції в публіцистичному тексті: семантика, структура і функції.

Словотвірна структура авторських неологізмів у творах І. Драча.

Семантико-синтаксичні та функціональні параметри неповних речень у творах М. Хвильового.

Семантичні та морфологічні різновиди адресата в структурі простого речення (на матеріалі творів П. Загребельного).

Лексико-семантичні групи дієслівної лексики в складі фразеологічних одиниць.

Семантика та синтаксичні функції слів просторової семантики в сучасній українській мові (на матеріалі обраного твору).

Семантико-словотвірна структура віддієслівних утворень у постмодерному поетичному тексті.

Лексичні та граматичні параметри дієслів емоційних станів (на матеріалі повісті І. С. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»).

Синтаксична сполучуваність дієслів руху й переміщення (на матеріалі обраного прозового твору).

Мовні засоби вираження інтенсивності дії в українській мові (на матеріалі обраного твору).

Основні напрями сучасної лінгвістики

Сучасне мовознавство характеризується різноманітними *принципами* у вивченні мови, серед яких визначальними є *експансіонізм* (внутрішня спеціалізація науки й водночас тісніший зв'язок з іншими науками), *експланаторність* (пояснення мовних явищ, а не лише їх констатація), *функціоналізм* (дослідження функцій одиниць мови), *когнітивізм* (дослідження мовно-мисленнєвих одиниць, пов'язаних із процесами у свідомості людини) та *антропоцентризм* (дослідження ментальної (розумової) і духовної сфери людини в їхньому зв'язку з мовою; вивчення мови з метою пізнання її носія — людини).

В історії науки про мову можна виокремити три найпоширеніші *парадигми* (від гр. *paradeigma* — приклад, зразок; загальні тенденції в стилі наукового мислення) лінгвістичних досліджень: 1) генетичну, або порівняльно-історичну (контрастивну, зіставну), парадигму, яка ґрунтується на порівняльно-історичному методі і властива лінгвістичним дослідженням XIX ст.; 2) таксономічну, або системно-структурну, парадигму, основою якої стає слово з усіма його аспектами в межах мовної системи; 3) комунікативно-функційну, або прагматичну, орієнтовану на дослідження

функціонування мовних одиниць та їх комунікативної спрямованості, виконання прагматичних завдань; 4) антропоцентричну парадигму, яка ґрунтується на дослідженні того, що відбулося й нині відбувається з мовою та інтерпретованим людиною світом з позиції самої людини.

У сучасній лінгвістиці можна виокремити такі галузі (теорії): *комунікативна лінгвістика, когнітивна лінгвістика, контрастивна лінгвістика, гендерна лінгвістика, функційна (функціональна) лінгвістика, лінгвістика тексту, дискурсивна лінгвістика, психолінгвістика, етнолінгвістика, лінгвокультурологія, соціолінгвістика* тощо.

Комунікативна лінгвістика вивчає мовне спілкування, що складається з таких компонентів: мовець, адресат, повідомлення, контекст, засоби повідомлення. Специфіка комунікації (спілкування) може залежати від різних чинників: соціальних, культурних, професійних особливостей учасників комунікативної ситуації (співбесідників), взаємодії мовних і позамовних засобів комунікації, гендерної (що базується на відмінностях між статтю — чоловік/жінка) ознаки. Комунікативна лінгвістика з'ясовує також причини комунікативних невдач, визначає особливості мовленнєвих стратегій тощо. Учням можна запропонувати проаналізувати, наприклад, мовленнєвий етикет (етикетну лексику) українців на матеріалі якого-небудь художнього твору, дослідити комунікативний аспект функціонування евфемізмів у публіцистичному тексті або проаналізувати комунікативні умови виникнення неповних речень.

Когнітивна лінгвістика розглядає функціонування мови як різновиду когнітивної, тобто пізнавальної, діяльності людини. У центрі уваги *когнітивної лінгвістики* — поняття категоризації та концептуалізації світу.

Категоризація — одна з пізнавальних форм мислення людини, що дає змогу узагальнювати її знання та досвід і здійснювати класифікацію; утворювати й виокремлювати категорії, тобто членувати зовнішній світ і мову; систематизувати значення слів у мовній свідомості людини. Розрізняють *категоризацію світу* й *категоризацію мовних явищ*. Унаслідок категоризації мови виокремлюють, наприклад, категорії слів (іменник, дієслово, прикметник та ін.), категорії форм слів (категорія роду, категорія відмінка, категорія особи, категорія часу тощо), категорії конструкцій слів (просте двоскладне речення, односкладне речення, складносурядне речення) тощо.

Концептуалізація явищ мовної дійсності означає віднесення окремих елементів до структури концептуальної системи мови на підставі узагальнення лінгвоментальних знань.

Останнім часом у Малій академії наук з'явилися роботи, у яких були спроби дослідити концепти. *Концепт* — це одиниця знання про світ, що відображає предмети реального або ідеального світу і зберігається в пам'яті носіїв мови у вигляді слова. Ці одиниці знання про предмети і явища, їхні властивості та зв'язки людина використовує в мовленні й мисленні. Концепт є своєрідним посередником між словом і дійсністю, що зберігається у семантичній пам'яті людини та формує її концептуальну картину світу.

І категорії, і концепти — це форми осмислення світу в мові.

Основним методом когнітивної лінгвістики є метод *концептуального аналізу*. Концептуальний аналіз виявляє себе і як аналіз концепту, і як спосіб аналізу за допомогою концептів. Юним дослідникам може бути цікавим проаналізувати різноманітні концепти, наприклад, «воля», «любов», «козак», «доля», «думка», «шлях», «добро» на матеріалі художніх, фольклорних текстів, в епістоляріях або присвятити дослідження концептуальній метафорі чи метонімії.

Гендерна лінгвістика покликана розв'язувати проблеми співвідношення гендеру й мови. Термін *гендер* визначають як соціальну стать, на відміну від біологічної. Гендерні дослідження в мовознавстві спрямовані на з'ясування соціальної природи мови жінок і чоловіків, виявлення мовних відмінностей і особливостей мовленнєвої поведінки статей, які можна пояснити, зокрема, особливостями перерозподілу соціальної влади в суспільстві. Особливо цікавими для молодих науковців можуть виявитися дослідження мови героїв тих чи тих творів сучасних письменників, наприклад, О. Забужко, Ю. Андруховича тощо.

У галузі *порівняльного (зіставного, контрастивного) мовознавства* здійснюють порівняння, зіставлення різних мов як у синхронії, так і в діакронії з метою визначення в них спільного й відмінного. Зіставні дослідження сприяють виявленню мовних універсалій, тобто одиниць і категорій, спільних для всіх мов. Такі дослідження потребують від школяра досконалого знання кількох мов.

Функційна (функціональна) лінгвістика зосереджує увагу на вивченні функцій мови у спілкуванні. У функціональній граматиці об'єктом дослідження є функції морфологічних, синтаксичних і лексичних одиниць. Таке дослідження може мати два напрями — від функцій до засобів їх реалізації і від засобів до їхніх функцій. Найоптимальнішим у функціональній лінгвістиці є двобічний підхід, оскільки певна функція може реалізуватися різними мовними засобами, а той самий засіб може виконувати різні функції.

Найпоширеніша теорія функціональної лінгвістики — теорія *функціонально-семантичного поля*, яке є системою різнорівневих мовних одиниць

(лексичних, морфологічних, синтаксичних), здатних виконувати спільну функцію. Наприклад, значення категорії модальності можуть виражатися синтаксично (за допомогою вставних слів і конструкцій), морфологічно (за допомогою способових форм дієслова) і лексично (за допомогою часток). Усі ці мовні засоби й утворюють функціонально-семантичне поле модальності. Учням можна порадити дослідити функціонально-семантичні поля темпоральності, модальності, оцінності, означеності, неозначеності тощо на матеріалі будь-якого художнього твору.

Об'єктом дослідження *лінгвістики тексту* є правила побудови зв'язного тексту та його категорії. Текст аналізують не лише з погляду структури, граматики та засобів зв'язності — повторів, синонімів, тематичних груп лексики, вказівних слів, сполучників, порядку слів, співвідношення часових форм дієслова тощо, а і як складну комунікативну структуру, в якій виявляють себе особистості автора та адресата з їхніми психологічними, ментальними, соціальними, культурними, етнічними властивостями. Нині з лінгвістикою тексту пов'язане *вчення про дискурс*.

Дискурс (від фр. *discours* — мовлення) — це текст у сукупності комунікативних, соціокультурних, психологічних та інших чинників. Це мовлення, «занурене в життя». До дискурсу належать не тільки мовні засоби, а й міміка, жести.

Учням буде цікаво проаналізувати, наприклад, функції займенникових слів, засоби зв'язності у структурі текстів різних функціональних стилів або дослідити різні аспекти казкового, рекламного, політичного, публіцистичного, наукового дискурсів.

Психолінгвістика — це наука про взаємозв'язок мови з психічною діяльністю людини; про закони спілкування, сприйняття та продукування мовлення; про закономірності мовленнєвого впливу й особливості опанування мови дітьми тощо.

Етнолінгвістика вивчає національну специфіку мов. Вона досліджує віддзеркалення в мові й мовленнєвій діяльності етнічної свідомості, менталітету, національного характеру, матеріальної і духовної культури народу.

Лінгвокультурологія розглядає фіксацію в мові духовної і матеріальної культури народу, культурно важливої інформації. У центрі уваги перебуває людина як носій мови й культури, її знання, норми поведінки, що визначають її як представника певної культури. Лінгвокультурологія досліджує вияви культури народу, відображені та закріплені в мові.

Соціолінгвістика — це наука про функціонування мови в суспільстві. Вона вивчає вплив суспільних явищ і процесів на виникнення, розвиток,

диференціацію (розрізнення) та функціонування мов, а також зворотний вплив мови на соціум.

Працюючи над темами з так званих міждисциплінарних наук, зазначених вище, молодому дослідникові варто пам'ятати, що він виконує мовознавче дослідження, а тому не слід захоплюватися суміжним матеріалом, необхідно чітко окреслити коло власне лінгвістичних питань, визначених для наукового аналізу.

Формулювання теми

Формулювання *теми дослідження* на основі обраної проблеми — це дуже відповідальний етап, оскільки від нього залежить успіх усього дослідження. На жаль, іноді трапляється так, що через некоректне формулювання теми робота з самого початку приречена. Тоді рецензент кваліфікує її як ненаукову, неактуальну, неважливу, несвоєчасну або й таку, що не відповідає сформульованій темі. Щоб уникнути цього, у виборі та формулюванні теми необхідно дотримуватися певних рекомендацій.

Головна вимога — відображення у формулюванні теми таких основних характеристик роботи: 1) наукової проблеми та галузі знань, до якої вона належить; 2) об'єкта й кінцевої мети дослідження; 3) фактичного мовного матеріалу, на якому буде виконано роботу, наприклад, «Семантико-стилістичні особливості лінгвокультури у романі Уласа Самчука «Марія»; «Метафоризація значень якісних прикметників у поетичних творах Грицька Чупринки»; «Структура та семантика лексики на позначення одягу і прикрас у говірці села Томашівка Уманського району Черкаської області» тощо. Так, назва останньої теми містить таку необхідну характеристику майбутньої роботи: її присвячено проблемі виявлення та систематизації діалектної лексики, яка належить до таких галузей мовознавства, як діалектологія та лексикологія; об'єктом дослідження є діалектна лексика на позначення назв одягу і прикрас, а метою — з'ясування її структурно-семантичної організації; матеріалом для наукового обстеження буде говірка села Томашівка. А от формулювання теми на взірць «Метафора у творчості Д. Павличка» або «Складне багатокomпонентне речення у творах Є. Гуцала» некоректне, оскільки немає вказівки на проблему, предмет, кінцеву мету дослідження.

Назва роботи повинна бути лаконічною, не дуже довгою, але може містити підзаголовок для конкретизації проблеми або фактичного матеріалу, наприклад: «Вербалізація концепту час у публіцистичному дискурсі (на матеріалі газетних публікацій 2005–2010 рр.)» або «Семантико-

синтаксична структура речень з допустовою семантикою (на матеріалі творів Григора Тютюнника)».

Окрім актуальності, про яку вже йшлося, критеріями вибору теми повинні бути її новизна та перспективність. Тему вважають новою, якщо в такому або схожому формулюванні її ще не було розглянуто в серйозному дослідженні. Члену Малої академії наук України та його керівникові, до того ж, потрібно поцікавитися тематикою робіт учасників Всеукраїнського конкурсу-захисту МАН України, щоб не повторювати попередні теми. Так, останнім часом було надто багато учнівських робіт, у яких розглядали жаргонізми, синоніми, антоніми, семантику кольору, метафору. Роботи частково повторювали одна одну, отже, їх самостійність та актуальність були сумнівними.

Варто, однак, зауважити, що науковий об'єкт може повторюватися в різних дослідженнях, але в такому разі обирають новий фактичний матеріал, новий аспект і, відповідно, методи дослідження. Тоді змінюються предмет, мета і завдання, і це буде відображено у формулюванні теми. Наприклад, дієслова різних лексико-семантичних груп (фізичної дії, мовлення, мислення, стану, відчуття, сприймання, руху та переміщення тощо) уже були проаналізовані в багатьох роботах науковців, які зосередили свою увагу на особливостях структури лексичного значення дієслівних лексем та поділі їх на лексико-семантичні групи. У нових дослідженнях, присвячених семантиці дієслова, дослідники обирають інші аспекти, актуальні сьогодні, — семантико-синтаксичний і функційний, коли до уваги беруть семантико-синтаксичні ролі дієслів різної семантики і залежних від них іменних компонентів. Дієслово розглядають з погляду його предикатної функції — як головного і визначального компонента в побудові речення.

Бажано, щоб тема учнівської наукової роботи не була надто вузькою і мала перспективу розвитку. Тоді молодий дослідник матиме можливість продовжувати її в університеті, а учнівська робота члена Малої академії наук України переросте в серйозну студентську наукову роботу, дасть матеріал для публікацій та участі в наукових конференціях.

Водночас важливою вимогою до формулювання теми є її конкретність та обмеженість. Надто широка тема не дає змоги чітко визначити об'єкт і предмет дослідження й докладно його розглянути. Така наукова робота є поверховою, має характер «про все потроху» і зазвичай лише повторює відомі найзагальніші положення. Так, для наукової роботи учня не підійдуть теми на взірець «Засоби вираження оцінних значень у поетичних творах», «Семантико-синтаксичні особливості складносуриядних речень», «Семантико-стилістичні функції газетних заголовків», «Стилістична роль метафори» або «Типи фразеологізмів у художньому творі».

Відповідно до своїх захоплень та уподобань дослідник може обирати наукову тему з будь-якого розділу мовознавчої науки — «Лексикології», «Словотвору», «Морфології», «Синтаксису», «Стилістики». Водночас, як уже було зазначено, учаснику конкурсу-захисту робіт Малої академії наук України необхідно з обережністю ставитися до тем, які межують із проблематикою інших галузей науки: літературознавства, фольклористики, педагогіки, методики навчання, філософії, психології. Захоплюючись нелінгвістичними аспектами, молодий дослідник часто неправильно спрямовує свій пошук, використовує термінологічний апарат і методи інших наук і, як наслідок, отримує ненауковий результат. Наприклад, у дослідженні метафори потрібно розглядати її як тип переносного значення та вживання слова в реченні, а не як троп, і зосередитися на лексико-семантичній характеристиці цього явища. А розглядаючи стилістичні функції мовних засобів, не варто подавати характеристику образів твору, літературного процесу, історію написання, біографічні факти й інші відомості, важливі для літературознавчого дослідження. Лінгвістичний аспект потребує зосередження на характеристиці функцій засобів мови. Потрібно пам'ятати, що роботи літературознавчого, методичного, етнографічного, філософського спрямування не відповідають науковому напрямку секції української мови. Залежно від обсягу нелінгвістичних наукових відомостей в роботі її або не допускають до участі в конкурсі, або оцінюють низьким балом.

Деякі мовознавчі теми не підійдуть для наукової роботи в Малій академії наук України через відсутність необхідних умов для їх виконання. Так, для дослідження проблем фонетики, фонології, орфоєпії потрібно проводити експерименти в спеціально обладнаних лабораторіях, використовувати певні технічні прилади, до яких учні зазвичай не мають доступу. А дослідження з діалектології передбачають експедиції. Тому такі теми неприйнятні для багатьох учнів. Не можна обирати й теми методичного характеру, наприклад, «Вивчення складного речення в середній школі», оскільки для їх виконання необхідно мати певну педагогічну освіту і досвід роботи вчителем.

Визначення джерел матеріалу для дослідження

Після того, як обрано мовознавчу проблему та сформульовано тему, з'ясовують, який мовний матеріал буде використано для дослідження. Звичайно для цього обирають тексти українських майстрів художнього слова — оповідання, романи, поезію. Це зазначають у самому формулюванні теми, наприклад, «Нові оцінні значення слів у романі Ліни Костенко «Записки українського самашедшого» або «Семантика та стилістичні функції лексики мистецтва в поетичних творах Л. Костенко».

У визначенні матеріалу для дослідження необхідна допомога наукового керівника, який може оцінити його адекватність обраній проблемі.

Тут варто звернути увагу на те, що вибір фактичного матеріалу має дуже важливе значення: саме він значною мірою зумовлює наукову новизну роботи. Оскільки робота учня — члена МАН України, має зазвичай навчально-дослідницький характер, то від молодого вченого, який тільки-но розпочинає свою наукову діяльність, не вимагають відкриття нових законів і формулювання теорій. Новим у роботі є передусім уведення до наукового обігу нового, самостійно зібраного мовного матеріалу, його опис, систематизація та узагальнення на основі наявних у мовознавстві теорій, законів і гіпотез, застосування найбільш доцільної методики аналізу.

Джерелом фактичного матеріалу можуть слугувати художні, наукові й публіцистичні тексти, зразки усного розмовного мовлення та офіційно-ділового спілкування. Рідше роботи виконують з використанням текстів епістолярного та конфесійного стилів.

Якщо дослідження здійснюють на основі словників — етимологічних, тлумачних, іншомовних, — то це зазначають у вступі до роботи, а для ілюстрацій використовують будь-який якісний мовний матеріал — речення з художніх, публіцистичних та наукових текстів.

Якісним прийнято називати мовний матеріал, дібраний з текстів визаних майстрів художнього слова, відомих публіцистичних видань, авторитетних професійних журналістів, солідних наукових праць. Зрозуміло, що обрані для дослідження тексти повинні відповідати всім мовним нормам літературної мови — орфографічним, пунктуаційним, стилістичним тощо.

Особливої уваги потребує діалектологічний матеріал, який відбиває специфіку політичного, економічного та культурного життя українського етносу. До збирання діалектів необхідно підготуватися: ознайомитися в загальних рисах з історією краю, з'ясувати умови підбору інформаторів, освоїти фонетичну транскрипцію та корпус літературних відповідників досліджуваних діалектних назв. Матеріали говірок збирають за самостійно розробленими питальниками й докладно записують у зошит.

Попереднє ознайомлення з науковою літературою

Опрацювання наукової літератури — це безперервний процес у дослідженні. Він починається на етапі формулювання теми і триває до прилюдного захисту роботи. На всіх етапах роботи над темою науковий керівник допомагає порадами й рекомендаціями щодо підбору літератури, укладання бібліографії, встановлення пріоритетності наукових джерел.

Як уже йшлося, для визначення актуальної проблеми та формулювання теми дослідження варто ознайомитися з науковою літературою про актуальні напрями в лінгвістиці.

Другий етап роботи з науковою літературою полягає в уважному вивченні відповідних розділів підручників та посібників, а також спеціальних монографій для ознайомлення з об'єктом дослідження в загальних рисах. Звичайно опрацювання наукових джерел починають з підручної літератури, лінгвістичних енциклопедій та словників мовознавчих термінів, щоб добре розібратися у визначенні досліджуваного явища, з'ясувати його головні ознаки та різновиди.

У пошуку монографій варто орієнтуватися передусім на прізвища відомих мовознавців, чий фундаментальні дослідження заклали основи теорій відповідної галузі лінгвістики, сприяли виробленню методик і схем аналізу, а також тих дослідників, які тривалий час працювали над розробкою проблеми. Ці прізвища підкаже науковий керівник. Їх ви знайдете й у тематичному каталозі наукової бібліотеки.

Опрацювання наукової літератури починають з укладання її робочого списку чи картотеки наукових джерел. Потім у ході роботи цей список буде розширено й доповнено. Наприкінці процесу дослідження список редагують, оформлюють відповідно до чинних вимог і подають у кінці роботи як «Список наукової літератури».

Укладання бібліографії

Для пошуку наукових джерел і укладання бібліографії використовують бібліотечні каталоги (генеральний, авторський, галузевий (мовознавства), каталог періодичних видань тощо), бібліографічні довідники та списки використаної наукової літератури, вміщені в кінці спеціальних монографій, дисертацій, наукових статей, а також електронні каталоги.

При цьому слід зважати на те, що список наукової літератури обов'язково має охоплювати основні підручники та посібники, у яких розглядається обрана тема, монографії відомих українських мовознавців, роботи зарубіжних учених, наукові статті, а також словники. Бібліографічний список поступово розширюватиметься в процесі написання роботи.

Наукові джерела спочатку систематизують за розділами — так зручніше працювати з ними. І лише після завершення роботи укладають список в алфавітній послідовності. Формою фіксації та зберігання зібраної бібліографічної інформації можна обрати картки, зошити, комп'ютер.

Щоб полегшити подальшу роботу з літературою, учень укладає бібліографічні картки літературних джерел і заносить їх у базу даних комп'ютера.

Для карток можуть бути використані спеціальні бланки (як у ручних бібліографічних каталогах — 125 × 75 (мм)) із цупкого паперу.

Існують загальноприйняті правила опису джерел з єдиною пунктуацією і скороченнями. Про кожне наукове джерело подають такі обов'язкові відомості:

- 1) прізвище та ініціали автора; якщо працю написали кілька авторів, то зазначають або всі прізвища (у тій послідовності, у якій вони зазначені на титульному аркуші), або тільки прізвище та ініціали першого автора, після чого пишуть «та ін.»;
- 2) повну й точну назву праці, яку в лапки не беруть;
- 3) підзаголовок, який уточнює назву (якщо його подано на титульному аркуші);
- 4) відомості про повторні видання;
- 5) назву міста, де працю було видано (для Києва вживають скорочення К.);
- 6) назву видавництва;
- 7) рік видання (без слова «рік» чи скорочення «р.»);
- 8) загальну кількість сторінок.

Зразок оформлення картки для книги

Русанівський В. М.
Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. — К.:
Наук. думка, 1983. — 236 с.

Якщо на титульному аркуші відсутнє прізвище автора (чи авторів), то запис даних про книгу починають з її назви, після чого називають прізвище редактора та його ініціали (які ставлять перед прізвищем), а далі всі інші елементи, як і для книги під прізвищем автора.

Зразок оформлення такої картки

Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / За заг. ред.
І. К. Білодіда. — К. : Наук. думка, 1973. — 438 с.

Відомостями про статті, опубліковані у збірниках, журналах та інших періодичних виданнях, мають бути:

- 1) прізвище та ініціали автора;
- 2) назва статті, яку відділено від назви видання спеціальним графічним знаком (//);
- 3) назва джерела (книги чи збірника), в якому надруковано статтю, а для періодичних видань — назва журналу, рік випуску, номер журналу, сторінки, на яких вміщено статтю.

Зразок оформлення картки

Слинько І. І.

Парадигматика складного речення / І. І. Слинько // Мовознавство. — 1987. — № 3. — С. 12–16.

Якщо учень використовує дисертаційні роботи й автореферати дисертацій, то їх описують так:

- 1) прізвище та ініціали автора;
- 2) назва роботи;
- 3) назва типу наукової праці із зазначенням шифру спеціальності (для дисертацій та авторефератів дисертацій);
- 4) назва місця захисту (установи);
- 5) назва міста, у якому відбувся захист роботи;
- 6) рік захисту роботи;
- 7) загальна кількість сторінок.

Зразок оформлення картки

Шехтер В. Г.

Категорія означеності-неозначеності в сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Шехтер Валерій Георгійович; Ін-т мовозн-ва імені О. О. Потебні НАН України. — К., 1995. — 25 с.

У бібліографічні картки часто записують і короткі анотації наукових джерел, у яких зазначають основні питання, розглянуті в книзі чи статті, й висновки до них.

Такі карточки утворюють бібліографічну картотеку за темою учнівської роботи.

Визначення мети й завдань

Перш ніж розпочати роботу, формулюють її кінцеву *мету* й *завдання*, які необхідно розв'язати для досягнення мети. Ці формулювання, проте, не є остаточними і в ході дослідження будуть уточнені.

Визначаючи мету й завдання, необхідно уникати загальних фраз, надто широких або неточних висловлень, а також слів *дослідження*, *аналіз*, *опис*, *вивчення*, оскільки вони зазначають спосіб, шлях досягнення мети, сам процес або етап наукової роботи, а не мету як кінцевий результат.

Мета здебільшого полягає в з'ясуванні сутності й особливостей вираження мовного явища, у визначенні його структури, різноманітних функцій,

ознак, характерних властивостей, типів, різновидів тощо. У мовознавчому дослідженні мету формулюють у такий спосіб: *з'ясувати особливості...; визначити ознаки...; виявити типологію...*, наприклад: *виявити засоби вираження каузативних відношень у науковому тексті; з'ясувати особливості структурно-семантичної організації речень з дієсловами мовлення; виявити типологію дієслівних предикатів у текстах ділової документації* тощо.

Завдання випливають з мети роботи і зорієнтовані передусім на з'ясування теоретичних питань і отримання результатів поетапного обстеження фактичного мовного матеріалу. Вони можуть також стосуватися стану дослідження проблеми в цілому або окремих її питань, методів і підходів до розв'язання проблеми, шляхів практичного застосування результатів дослідження.

У ході роботи вносять уточнення до формулювання мети й завдань. При цьому слід пам'ятати, що узагальнення та висновки, якими завершується робота, мають відповідати поставленим завданням. Звичайно визначають п'ять-шість завдань і розташовують їх у такій логічній послідовності, яка певною мірою відповідає логіці та побудові дослідження.

З'ясування об'єкта і предмета дослідження

У науковій роботі розмежовують її об'єкт і предмет, які співвіднесені між собою як загальне й часткове. Предмет дослідження міститься в межах об'єкта.

Об'єкт лінгвістичного дослідження — це мовне явище, яке породжує проблемну ситуацію і яке розглядають в одному або кількох визначених аспектах. В об'єкті виокремлюють ту його частину, яку буде науково обґрунтовано і стосовно якої будуть зроблені висновки. Ця частина об'єкта і стає *предметом* дослідження, на неї спрямовано головну увагу дослідника.

Кожне явище докільця, яке обирають для наукового обстеження, — складне й багатогранне. У мовознавчій роботі зазвичай зосереджують увагу на одній або кількох гранях, аспектах мовного явища, наприклад, на його функціях (семантичних, стилістичних, синтаксичних), особливостях формального вираження або значенневих характеристиках. Тому предмет завжди визначений обраним у роботі аспектом дослідження об'єкта. Про цей аспект, отже, й про предмет аналізу свідчить назва теми роботи. Наприклад, об'єктом у роботі можуть бути складні іменники з іншомовною основою, а предметом дослідження — їх семантика та словотвірна структура.

Об'єкт може бути й спільним для кількох наукових праць, а предмети — різними. Так, у дослідженні такого *об'єкта*, як дієслова інтелектуальної діяльності, *предметом* для аналізу в різних наукових роботах можуть бути: вторинні переносні значення дієслів інтелектуальної діяльності в роботі на тему

«Багатозначність дієслів інтелектуальної діяльності у творах М. Коцюбинського»; лексико-семантичні особливості дієслів мовлення і мислення в роботі «Лексико-семантичні групи дієслів інтелектуальної діяльності у творах М. Коцюбинського»; синтаксичні функції дієслів інтелектуальної діяльності в роботі «Семантичні та синтаксичні параметри дієслів інтелектуальної діяльності (на матеріалі творів М. Коцюбинського)» тощо.

Планування роботи

Планування наукової роботи означає: 1) визначення етапів дослідження й терміну їх виконання; 2) складання плану тексту наукової роботи, який відображає її структуру.

Окресленість кожного етапу дослідження часовими межами допомагає молодому дослідникові в самоорганізації й гарантує своєчасне завершення роботи. Науковий керівник здійснює контроль за тим, щоб кожен етап роботи було завершено до визначеного терміну.

Після ознайомлення з основною науковою літературою й отримання загальних відомостей про досліджуване мовне явище «вимальовується» структура майбутньої роботи. Тепер уже можна розробити її план і обговорити його з науковим керівником. Це — робочий план, який у процесі написання роботи буде змінюватися й удосконалюватися.

Упродовж подальшого опрацювання наукової літератури та збирання матеріалу потрібно фіксувати робочі гіпотези, уточнювати предмет дослідження й напрями збирання матеріалів з огляду на наявну інформацію. Це буде відображено й у плані. Поступово відбувається деталізація попереднього плану дослідження.

У чистовому варіанті роботи план не подають. Його замінює «Зміст», котрий оформлюють на основі плану після завершення роботи і вміщують на першій сторінці.

3.3. Основний етап дослідження

Робота над текстом: загальні рекомендації

Робота над текстом дослідження — це найголовніший етап лінгвістичної наукової роботи. Він потребує багато часу та сил, а тому не варто переоцінювати й затягувати підготовчий період.

На жаль, не один дослідник повторив ту саму помилку — надто довго готувався до написання самої роботи, обмірковував проблеми й теми, потім читав літературу, збирав матеріал, укладав бібліографію... Виконав

великий обсяг роботи, витратив багато часу, а коли потрібно було звітувати, виявилось, що саме дослідження ще не розпочато.

З одного боку, дуже важливо простудіювати великий обсяг спеціальної літератури, щоб добре заглибитись у проблему. У науковців навіть існує такий вислів: «начитатися літератури». З іншого боку, необхідно вчасно розпочати аналіз та опис зібраного матеріалу. Тоді вже сам процес написання тексту роботи спрямує пошук наукової літератури й мовних фактів, дасть змогу зекономити час та уникнути залучення надлишкової інформації. І хоча процес опису час від часу перериватиметься через необхідність отримання нової наукової інформації або через нестачу мовного матеріалу, все ж дослідник щоразу чітко усвідомлюватиме нову проблему й точно спрямовуватиме свій пошук.

На основному етапі дослідницької роботи важливо ефективно розподілити свій час між *трьома основними різновидами діяльності*: 1) опрацюванням наукової літератури; 2) збиранням і систематизацією фактичного матеріалу; 3) аналізом та описом його в роботі. Це не окремі етапи роботи, а різні її види, які мають тісно переплітатися й постійно чергуватися в часі аж до завершення дослідження.

Часто учні та студенти запитують наукового керівника, якого обсягу опрацьованих наукових джерел та зібраного мовного матеріалу буде достатньо для виконання роботи. На жаль, ані науковий керівник, ані сам дослідник не зможуть точно передбачити, яка саме наукова література знадобиться протягом усього дослідження і якої кількості мовних фактів вистачить для розробки наукової теми. Тому неможливо спочатку законспектувати всю необхідну літературу, а потім лише аналізувати й описувати матеріал. В аналізі мовних явищ щоразу виникатимуть нові запитання та відчуття постійної нестачі знань з дотичних проблем, яких виявиться досить багато. Наукові джерела доведеться вивчати постійно й щоразу для того, щоб відповісти на нове запитання.

Безперервно триває й процес збирання мовного матеріалу. Неможливо дати однозначну відповідь на запитання дослідників-початківців про те, скільки мовних фактів потрібно зібрати для наукової роботи, — 500, 1000 чи, може, 8000. Частотність мовних явищ у тексті є різною, а тому невідомо, яким виявиться якісний склад зібраного матеріалу. Можливо, туди потрапить 70 відсотків однотипних явищ, натомість інші різновиди будуть представлені недостатньо. Тому, зібравши значну кількість мовних явищ, потрібно почати їх систематизацію та опис, а потім, зробивши відповідні висновки, продовжити збирання. Варто, однак, зауважити, що це стосується не всіх мовознавчих досліджень, адже для робіт з діалектології

під час експедиції бажано вичерпно записати матеріали говірки відповідно до розробленої програми.

Окрім загальних рекомендацій щодо виконання основного етапу дослідження, розглянемо й особливості кожного виду дослідницької діяльності.

Аналітичний огляд наукової літератури

Відомо, що в написанні наукової роботи важливо не лише виконати самостійний аналіз та опис мовного явища, визначеного як об'єкт дослідження, а й простежити етапи становлення та розвитку знань про нього. Тому будь-яке дослідження починають з аналітичного огляду наукових праць, присвячених розгляданому питанню.

«Аналітичний огляд» означає передусім оцінку та систематизацію думок, припущень, теорій. Тому не варто в певній послідовності переповідати зміст монографій і статей — такий вигляд повинен мати лише робочий конспект опрацьованих джерел. У самій же роботі — у «Вступі» або у спеціальному теоретичному першому розділі — спочатку називають прізвища вітчизняних і зарубіжних мовознавців, які розробляли цю проблематику або глибоко вивчали одне з її питань. Потім наводять основні підходи до розв'язання проблеми, подають інформацію про стан її вивчення, згруповану відповідно до поглядів мовознавців або за їх внеском у розробку окремих питань теми.

Обов'язковим в аналітичному огляді є дотримання наукової етики. Не можна критикувати погляди мовознавців і висловлювати категоричні оцінки, зважаючи передусім на той факт, що молодий дослідник ще не спроможний об'єктивно оцінити переваги та недоліки різних наукових теорій через брак глибоких наукових знань і досвіду наукової роботи.

Водночас наукова позиція дослідника в роботі повинна бути чіткою та виразною. З цією метою після аналізу різних тлумачень об'єкта узагальнюють розглянуті наукові відомості та на цьому ґрунті будують теоретичні основи дослідження.

Теоретичні основи дослідження — це з'ясування сутності наукової теорії, на яку спиратиметься дослідник у своїй роботі, обґрунтування доцільності її застосування, подання *робочих визначень* об'єкта й пов'язаних з ним явищ, визначення *термінологічного апарату*.

Характерним для будь-якої наукової галузі є наявність кількох (а іноді й кількох десятків) визначень того самого об'єкта. Це зумовлено різними об'єктивними причинами, зокрема й різними підходами та аспектами дослідження. Крім того, мовознавці часто не можуть дійти згоди щодо того, які

властивості певного явища є найбільш суттєвими й можуть слугувати для розрізнення схожих явищ, а які — другорядні, несуттєві для його визначення.

З проблемною ситуацією в науці часто пов'язана й термінологічна невизначеність: той самий термін можуть уживати на позначення схожих або й різних явищ, і навпаки, для позначення того самого явища використовують різні терміни. Так, терміном *модальність* у мовознавстві називають: 1) ставлення мовця до змісту повідомлення; 2) співвіднесеність змісту висловленого з позамовною дійсністю в плані його реальності/ірреальності; 3) раціональну оцінку висловленого; 4) емоційну оцінку повідомлення. А для називання здатності слова поєднуватися в певні ланцюжки у реченні використовують терміни: *сполучуваність*, *валентність*, *інтенція*, *дистрибуція*, *синтагматична особливість*.

Усе це зумовлює потребу на початку дослідження подати необхідні робочі визначення й обрати ті терміни, які, на думку дослідника, є найбільш адекватними з-поміж наявних у цій галузі.

Використання наукових джерел у роботі

Крім огляду літератури на початку роботи, важливим є опрацювання наукових джерел у процесі самого аналізу та опису, адже навіть у досвідченого науковця не відразу виникають ідеї щодо розв'язання наукових проблем. Тоді на допомогу приходять аналіз ідей інших учених.

Кожен дослідник повинен у своїй роботі спиратися на праці попередників, використовуючи їхні теорії, окремі положення, термінологічний апарат. Абсолютно неприпустимим є ігнорування здобутків інших науковців і намагання написати роботу без залучення відомих у цій галузі теорій, законів, схем та методик аналізу. Використання в дослідженні невеликого обсягу наукових джерел є серйозним його недоліком.

Дослідникові важливо вивчити теоретичну літературу з усіх питань проблеми — основних і дотичних. Так, у дослідженні на тему «Семантико-словотвірні особливості авторських неологізмів у поезії І. Драча» варто передусім опрацювати літературу з розділів «Лексикологія», «Словотвір», «Стилістика», а потім — «Морфеміка» та «Морфологія». Це допоможе уникнути так званих фактичних помилок, коли автор неправильно кваліфікує форми та розряди слів, частини мови й частини слова тощо. Разом із глибоким вивченням своєї проблематики необхідно поновити або й засвоїти знання з інших галузей мовознавства.

Вивчення та осмислення літератури з наукової теми доцільно здійснювати в такий спосіб: спочатку вивчити роботи, в яких проблема відображена в цілому, а потім — вузлі питання.

За порадою керівника учень визначає послідовність ґрунтового опрацювання наукової літератури. Часто лише повторне читання наукових джерел сприяє їх глибокому осмисленню. Поглиблене ознайомлення з літературою дає змогу критично поставитися до наявних у ній відомостей і спробувати визначити свій погляд на проблему, висловити й обґрунтувати власну думку. Автор дослідницької роботи має, звичайно ж, добре орієнтуватися в спеціальній літературі. Розраховувати лише на свою пам'ять недостатньо. Тому під час повторного читання варто робити записи. Зручно виконувати ці записи на спеціальних картках, у кожній з яких фіксувати матеріал з якогось певного питання, взятий з різних наукових джерел. Цей матеріал із часом буде доповнено, поновлено, замінено іншим.

Найпоширенішою формою запису відомостей з опрацьованих джерел є *конспект* (від лат. *conspicere* — огляд) — короткий письмовий виклад змісту книги, статті, лекції тощо. Він містить стислий запис основних положень та їх аргументації. Можна використовувати різні форми та способи конспектування літератури: за окремими джерелами інформації або тематично, відповідно до розділів роботи.

Записи можна здійснювати у формі *тез* (у перекладі з грецької мови означає *положення, твердження*) — викладення основних концепцій, тверджень, принципів. У тезах зміст наукового джерела має найбільш стислий виклад.

На картках нерідко записують лише *цитати* (нім. *Zitat*, від лат. *cito* — привожу, проголошую), тобто дослівні уривки з тексту. У цитатах має бути чітко виражена думка, тому не можна вихоплювати їх із тексту й подавати уривками. Використання окремих цитат, які підтверджують думки автора дослідницької роботи і вражають переконливістю, завжди доречне та корисне. Водночас надмірне цитування стримує розвиток самостійного мислення юного дослідника.

Отже, на картках можна записувати найважливіші положення, висновки, рекомендації, цікаві ілюстрації, фактичний матеріал, цифрові відомості тощо. Обов'язковою вимогою до таких записів є точна їх паспортизація (автор, назва наукового джерела, місце і рік видання, загальна кількість сторінок і сторінка, з якої зроблено запис).

Картки для роботи з науковими джерелами — це аркуші паперу розміром 0,5 стандартного аркуша. Зверху картки подається назва розділу чи питання, якого стосуються зроблені записи.

Проте робота учня не завершується вивченням джерел за попередньо складеним списком. Потрібно доповнювати список літературою, яку виявлено під час опрацювання джерел, і стежити за монографічними чи

періодичними новинками з досліджуваної проблеми. Опрацювання наукових джерел — це лише підготовчий етап роботи над темою, але він є обов'язковим у створенні ґрунтовної теоретичної документальної бази для вивчення фактичного матеріалу та визначення методологічної основи дослідження.

Безпосередньо в роботі наукові джерела використовують у різний спосіб: 1) як пряме цитування або 2) як переказ тексту першоджерела. В обох випадках треба відразу подбати про їх паспортизацію: точно зазначити автора, назву, місце та рік видання (бажано використовувати найновіші й найавторитетніші видання) і номер сторінки. І лише після закінчення роботи й оформлення списку літератури таку робочу паспортизацію замінюють на покликання відповідно до чинних вимог — у квадратних дужках у самому тексті роботи. Одразу подати покликання на джерело неможливо через незавершений список літератури, адже в цьому покликанні (у квадратних дужках) потрібно зазначити номер наукового джерела в списку літератури й номер сторінки.

Використання непаспортизованих цитат вважають грубим порушенням наукової етики і кваліфікують як плагіат. Сучасні електронні бази даних і пошукові системи дають рецензентам та експертам можливість виявити плагіат навіть без використання спеціальних програм. Роботи членів Малої академії наук України, у яких виявлено плагіат, знімають з конкурсу й не допускають до захисту.

До цитування в роботі висувають певні вимоги. Найголовніші з них такі: цитати повинні безпосередньо стосуватися теми, бути невеликими за обсягом, не спотворювати думку автора, мати оптимальну частотність і органічно вплітатися в текст роботи. Їх можна використовувати для підтвердження викладених положень або замість самих положень.

Інформаційний пошук

Наукові джерела містяться у фондах публічних та наукових бібліотек. У спеціальних бібліографічних відділах працівники бібліотеки здійснюють довідково-бібліографічне обслуговування читачів. Система бібліотечних каталогів містить упорядковані картки з бібліографічним описом друкованих джерел. У них можна знайти відомості про потрібну книжку й замовити її для опрацювання. Основними каталогами є алфавітний і систематичний, допоміжними — каталоги періодики, авторефератів, дисертацій тощо.

Відома й така форма обслуговування читачів, як міжбібліотечний абонемент: замовлену книгу надсилають до певної бібліотеки з її філії або з іншої бібліотеки.

Наукові статті можна знайти й у *фахових журналах*. У кожному останньому номері журналу за календарний рік міститься список статей, опублікованих у цьому журналі протягом року. Це значно заощаджує час на пошук статей за певною темою.

Слід також мати на увазі, що фахові кафедри провідних університетів України щороку видають збірники наукових статей аспірантів, кандидатів і докторів наук. Так, кафедра української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова видає збірник наукових статей «Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови». Такі збірники є у фондах наукових бібліотек. Нижче наведено інтернет-адреси сайтів найголовніших наукових бібліотек України:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
<http://www.nbuv.gov.ua/>

Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого
<http://www.nplu.org/>

Наукова бібліотека ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка
<http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/title4.php3>

Бібліотека Національного університету «Києво-Могилянська академія»
<http://www.library.ukma.kiev.ua/>

Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаніка
<http://www.lsl.lviv.ua/>

Одеська національна наукова бібліотека
<http://www.odnb.odessa.ua/>

Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка
<http://korolenko.kharkov.com/>

Державна науково-технічна бібліотека України
<http://gntb.gov.ua/>

Наукова бібліотека Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
<http://lib.npu.edu.ua/>

Збирання мовного матеріалу

Збирання матеріалу можна розпочинати відразу після першого ознайомлення з науковою літературою, коли формується уявлення про об'єкт і предмет аналізу. Опрацювання наукової літератури спрямовує дослідника у збиранні мовного матеріалу. Другим чинником, що стимулює та спрямовує пошук фактів мови, є сам процес дослідження, який виявляє прогалини в ілюстраціях теоретичних положень.

Збирання мовного матеріалу найчастіше полягає у виписуванні мікроконтекстів (речень) з визначеним об'єктом дослідження із текстів. Для цього бажано використовувати тексти найновіших, найповніших та найавторитетніших видань творів.

Спосіб відбору та фіксації мовного матеріалу залежить від теми, характеру й мети дослідження. Здебільшого це виконують у такий спосіб: з тексту на окремі картки виписують речення, які містять ті мовні одиниці, що цікавлять дослідника і підлягають науковому аналізу. Виписування виконують способом суцільної вибірки (тобто повне, вичерпне виписування мовних фактів) або окремих фіксацій (тобто часткове, вибіркове виписування), проте останній не рекомендують для учнівських наукових робіт.

На картці мовні одиниці (слова, словосполучення, речення) необхідно фіксувати в тому контексті, що є достатнім для адекватного їх розуміння й аналізу. З метою кращого зорового сприйняття їх виділяють іншим кольором, шрифтом або підкреслюють.

Фіксуючи мовні явища, треба дбати про точність і дослідницьку охайність: не переставляти слова, не скорочувати, дотримуватися авторських знаків тощо. Скорочення великих речень допускають лише за умови, що це не призведе до спотворення змісту й буде достатнім для осмислення зафіксованого мовного явища. Місце пропуску або розриву позначають трьома крапками.

Якщо дослідження виконують на основі одного твору, то бібліографічні дані про нього наводять у вступі, а в картці зазначають лише сторінки. Якщо ж фактичний матеріал добирають з різних джерел, то на картці записують прізвище автора, назву твору та інші бібліографічні відомості про джерело, а також сторінку. У такий спосіб паспортизують кожну картку.

Картка з фіксацією мовного явища (займенника)

Життя — це якась мрякувата безодня, поцяцькована подекуди й поплямована одлиском щастя та радощів (І. Нечуй-Левицький, т. 1, Хмари, 363).

У списку це джерело оформлюють так:

*Нечуй-Левицький Іван. Твори: У 2 т. / І. С. Нечуй-Левицький. — К. :
Наук. думка, 1985. — Т. 1 : Повісті та оповідання. П'єса. — 640 с.*

Працюючи зі словником, слова з їхніми тлумаченнями та іншими примітками також розписують на окремих картках, які потім використовують у ході дослідження.

Отже, до оформлення карток висувають такі вимоги:

- ідентичність до першоджерела: відсутність помилок, неточностей, перекручень;
- точна паспортизація (автор, назва твору, рік та місце видання, номер сторінки);
- достатній для тлумачення мовного явища мікроконтекст, яким зазвичай є речення; його й виписують на картку разом із мовним явищем, яке становить предмет наукового зацікавлення;
- чітке виділення мовної одиниці, що становить об'єкт дослідження.

Оформлені в такий спосіб картки аналізують, систематизують і створюють картотеку фактичного матеріалу, групуючи їх відповідно до визначених типів.

Лексичний матеріал зі словників упорядковують за алфавітним або тематичним принципом і подають у роботі як реєстри слів.

Особливі вимоги висувають до збирання *діалектологічного матеріалу*. Ними є:

- попереднє ознайомлення з історією населеного пункту та складом його населення;
- засвоєння особливостей фонетичного запису слів (фонетичної транскрипції) та фіксації морфологічних і синтаксичних рис говірок;
- розробка спеціальної програми опитування, питальників і чітка фіксація мовного матеріалу відповідно до структури програми;
- ефективний добір інформаторів — типових носіїв говірки обраного для обстеження населеного пункту, корінних його мешканців, людей різних вікових груп і статі;
- володіння елементами картографування й інтерпретації зібраного діалектного матеріалу (матеріал наносять на карти у вигляді ізоглос — ліній, що позначають, окреслюють територію поширення певного мовного факту).

Отже, карткування є зручним засобом аналізу мовного матеріалу, його опису, класифікації та систематизації. Крім того, воно дає змогу переконатися в поширеності того чи того мовного явища, отримати відповідні статистичні дані, підтвердити чи спростувати гіпотези, зробити обґрунтовані висновки.

Застосування загальнонаукових методів і методик

Навчально-дослідницька робота учня з української мови потребує оволодіння основними загальнонауковими та лінгвістичними методами аналізу.

Кожна наука має свої науково-дослідні методи і прийоми. Крім того, у дослідженні будь-якої галузі науки застосовують і загальнонаукові принципи, про які вже йшлося в першому розділі посібника, та загальнонаукові методи і методики.

Термін *метод* (від гр. *methodos* — шлях, спосіб дослідження, пізнання) неоднозначний: у філософському (загальнонауковому) трактуванні — це шлях пізнання й витлумачення будь-якого явища; у лінгвістичному — це шлях пізнання і тлумачення мовних явищ.

Спеціальний метод — це сукупність логічних дій дослідника, стандартизованих прийомів збирання, обробки й узагальнення наукових фактів. Таку систему прийомів називають *методикою дослідження*. Методика дослідження — це також система правил використання методів, прийомів та способів для дослідження.

Вибір методів і методик зумовлений метою, завданнями й різновидом досліджуваного матеріалу.

Найбільшого поширення у мовознавстві набули такі *загальнонаукові методи*: *індукція, дедуція, аналіз, синтез, абстрагування, конкретизація, аналогія, моделювання*.

Індукція (від лат. *induction* — наведення) — це метод дослідження, за яким спочатку вивчають окремі складники об'єкта, а потім розглядають об'єкт у цілому, тобто здійснюють шлях від часткового до загального. Висновок роблять, ідучи від конкретних фактів до узагальнення.

Дедуція (від лат. *deduction* — виведення) — метод, за яким дослідження виконують у напрямку від загального до часткового. Спочатку вивчають об'єкт у цілому, а потім на цій підставі роблять висновок про його складники.

Аналіз (від гр. *analysis* — розчленування) — це метод дослідження, який ґрунтується на уявному розчленуванні предмета або явища на частини. Кожну частину вивчають окремо, але в межах одного цілого.

Синтез (від гр. *synthesis* — поєднання, з'єднання, складання) — це метод логічного висновку, за якого складники, виокремлені в ході аналізу, об'єднують в одне ціле. Отже, з'ясовують місце й роль кожного елемента в межах цілого, зв'язки та відношення між елементами.

Абстрагування — це мисленнєвий відхід від несуттєвого, другорядного й зосередження на найголовніших, визначальних, диференційних ознаках.

Конкретизація — це дослідження певних предметів та явищ у реальних умовах їх існування.

Аналогія — метод, за яким предмети і явища розглядають на основі їх подібності до інших предметів і явищ. Отримані результати та висновки поширюють на всі аналогічні явища.

Моделювання як загальнонауковий метод ґрунтується на заміні реального об'єкта на його схему, спрощену копію, модель, що має суттєві ознаки оригіналу (модель слова, речення, словосполучення та ін.). Модель завжди спрощено імітує реальний об'єкт і може замінити його лише в певних умовах.

До поширених *загальнонаукових методик*, які застосовують у лінгвістичному дослідженні, належать *спостереження, інтерпретація та зіставлення*.

Найпоширенішою є *методика спостереження*, яку застосовують, щоб виявити необхідні для дослідження мовні явища. На основі спостереження над текстами чи усним мовленням добирають фактичний матеріал. При цьому увага дослідника зосереджена насамперед на визначальних рисах мовних явищ, але не можна ігнорувати й синкретичного (нерозчленованого, злитого) їх характеру, а також залишати поза увагою сумнівні факти.

Фактичний мовний матеріал, який виявляють у процесі спостереження, можна поділити на такі групи:

- 1) мовні факти з чітко вираженими спільними ознаками (типові явища);
- 2) мовні факти з чітко вираженими спільними основними ознаками та з супутніми додатковими ознаками;
- 3) мовні факти з нечітко вираженими ознаками (синкретичні явища).

Наприклад, у спостереженні над лексичним значенням слова визначають: а) пряме номінативне значення; б) переносне значення. Спостерігаючи над складеним іменним присудком, визначають: а) складений іменний присудок, виражений дієслівною зв'язкою та іменником у називному (орудному) відмінку; б) складений іменний присудок, виражений дієсловами — еквівалентами дієслівної зв'язки, та іменником; в) подвійний присудок (*прийшов стомлений, сидів стривожений*).

Отже, лінгвістичне спостереження — це техніка виокремлення з тексту досліджуваного явища й уведення його до категорії, яку вивчають.

Фіксація результатів спостереження може бути різною. У лінгвістиці — зазвичай словесною, а допоміжними часто бувають таблиці, графіки, символи.

Спосіб лінгвістичного спостереження передбачає добре знання мови самим дослідником і наявність у нього так званого чуття мови. Юний мовознавець, читаючи текст або слухаючи усне мовлення, виокремлює у ньому факти і явища мови для того, щоб вони стали об'єктом спеціального дослідження. Спостереження — це необхідний елемент будь-якого лінгвістичного методу, бо дає змогу вивчати мовне явище у природних для нього умовах.

Крім методики спостереження, у лінгвістиці, як і в інших наукових галузях, застосовують *методику інтерпретації*, що полягає в тлумаченні результатів лінгвістичного спостереження, встановленні місця кожного мовного факту серед інших. Варто наголосити, що інтерпретація того самого мовного явища може бути різною, що залежить від різних підходів, напрямів, поглядів, аспектів дослідження. Вона може навіть поєднувати й погоджувати в собі кілька поглядів, бути альтернативною.

Методика зіставлення спрямована на виявлення подібності та відмінності між досліджуваними явищами. У мовознавстві її застосовують для порівняння систем споріднених і неспоріднених мов з метою визначення спільних і відмінних мовних явищ та їхніх ознак.

Вибір лінгвістичних методів дослідження

Крім зазначених загальнонаукових методів і методик, для дослідження мовних фактів застосовують такі основні *лінгвістичні методи*: *описовий, порівняльно-історичний, лінгвістичної географії, зіставний, структурний, статистичний*.

Описовий метод

Описовий метод найважливіший і найпоширеніший у мовознавчих дослідженнях. Назва методу «описовий» не зовсім точна. Він передбачає не лише опис мовних явищ, а й аналіз, теоретичне тлумачення їх і систематизацію. Описовий метод використовує спеціальну *методику опису* фактичного матеріалу, яка полягає насамперед у фіксації мовних явищ, поясненні їх взаємозалежності, тотожностей і відмінностей.

Описовий метод — це планомірна інвентаризація мовних одиниць, з'ясування і пояснення їх будови та функціонування. Описовим методом називають також систему дослідницьких прийомів, які застосовують для характеристики явищ мови на певному етапі її розвитку. Це метод синхронного аналізу.

Кожна методика наукового аналізу передбачає виокремлення з об'єкта різних його частин та одиниць, які стануть предметом спеціального

вивчення й через які пізнають різні властивості цього об'єкта. Використовуючи описовий метод, по-перше, не варто забувати про те, що мова є структурним і соціальним цілим, а по-друге, необхідно чітко визначати ті явища й одиниці, які є предметом спеціального вивчення, виокремлювати їх із мовленнєвого відрізка й тексту, ізолюючи від інших одиниць мови чи мовних явищ. Наприклад, у роботі над темою «Структурно-семантичні типи безособових речень в українській мові» (на матеріалі одного твору чи сукупності творів) необхідно, використовуючи відповідні підручники та посібники, розглянути, яке місце посідають безособові речення серед односкладних речень і чим вони відрізняються від інших дієслівних речень; визначити їх структурно-граматичні та семантичні характеристики, зазначити синкретичні (перехідні) явища. З'ясувавши це, можна починати роботу з текстами для виявлення необхідного фактичного матеріалу.

Дослідження із застосуванням описового методу здійснюють у кілька етапів.

1. Спочатку з тексту виокремлюють слова, словосполучення або речення залежно від того, що є об'єктом дослідження. Слова та словосполучення виписують на картки у складі речення, оскільки, як уже було зазначено, для подальшого аналізу важливим буде контекст їх уживання.

2. Другий етап аналізу на основі описового методу полягає в членуванні виокремлених із тексту одиниць (поділ речення на словосполучення, словосполучення на словоформи, словоформи на морфеми тощо), у встановленні критеріїв, за якими класифікують одиниці мови.

3. Третій етап описового аналізу пов'язаний з інтерпретацією виокремлених одиниць мови.

Описовий метод використовує *прийоми зовнішньої та внутрішньої інтерпретації* (від лат. *interpretatio* — роз'яснювати, перекладати). Інтерпретація — це роз'яснення, тлумачення змісту чого-небудь.

Серед *приймів зовнішньої інтерпретації* вирізняють: 1) інтерпретацію мовних одиниць за їх зв'язком з позамовними явищами; сюди належать *прийоми соціологічні* (в історичному вивченні мови або дослідженні її словникового складу); *логіко-психологічні* (у дослідженні зв'язку змісту мовних одиниць і категорій з одиницями мислення) та *артикуляційно-акустичні* (для вивчення звуків у фізіологічному (артикуляційному) та фізичному (акустичному) аспектах); 2) інтерпретацію мовних одиниць за їх зв'язком з іншими одиницями мови; сюди належать *прийоми міжрівневої інтерпретації* (одиниці одного рівня використовують для лінгвістичного аналізу одиниць іншого рівня, наприклад, синтаксичні одиниці вивчають з погляду їх морфологічного вираження).

Прийоми внутрішньої інтерпретації реалізуються за допомогою кількох методик:

- 1) *класифікації та систематики*;
- 2) *парадигматичної*;
- 3) *синтагматичної*.

Методика класифікації та систематики полягає в тому, що всю сукупність досліджуваних мовних одиниць на основі спільних та відмінних характеристик розбивають на групи, розряди чи класи. Прикладом лінгвістичної класифікації є поділ речень на прості й складні — за структурою, на двоскладні та односкладні — за способом вираження граматичної основи тощо.

Парадигматична (від гр. *paradeigma* — приклад, зразок) *методика* полягає в тому, що мовні явища розглядають як компоненти певної категорії. Мовні одиниці на основі спільності й відмінності об'єднані в парадигматичні групи. Тому для їх аналізу застосовують також *опозиційний* (від лат. *oppositio* — протилежність, протиставлення) *прийом*, що полягає у встановленні розрізнявальних ознак одиниць мови, за якими вони протиставляються іншим мовним одиницям.

Синтагматичну методика застосовують у вивченні сполучуваності мовних одиниць.

Описовий метод реалізується за допомогою кількох різновидів аналізу, зокрема *категорійного, дискретного і контекстного*.

Категорійний аналіз полягає в тому, що одиниці мови об'єднують у групи, аналізують структуру цих груп загалом і кожну одиницю розглядають як частину тієї чи тієї категорії.

Дискретний (від лат. *discretus* — роздільний, переривний) *аналіз* полягає в тому, що в структурній одиниці визначають дрібніші, далі неподільні, граничні ознаки, вивчають їх структуру, значення, властивості, елементи, за якими відповідну одиницю мови розглядають як носія характерних для неї ознак.

Контекстний (від лат. *contextus* — поєднання, тісний зв'язок) *аналіз* ґрунтується на тому, що об'єктом стають ширші мовні одиниці, які містять звук, морфему, лексему, словоформу, словосполучення, речення. Це аналіз частини через ціле. Контекстом вважають частину тексту, яку вичленовують з нього і в якій є аналізована одиниця мови. Саме в контексті мовна одиниця реалізує, актуалізує і конкретизує своє значення.

Описовий метод має широке застосування, адже його використовують не лише для опису мовних елементів, одиниць, категорій, а й для дослідження функціонування мови на певному етапі її розвитку.

Порівняльно-історичний метод

Порівняльно-історичний метод (компаративний, лінгвогенетичний) — це сукупність різних прийомів і методик історико-генетичного дослідження мовних сімей, груп споріднених мов, а також окремих мов для виявлення закономірностей їх розвитку.

У написанні навчально-дослідницьких робіт застосовують лише деякі прийоми порівняльно-історичного методу, зокрема, досліджуючи теми, пов'язані з порівнянням мовних явищ споріднених мов і їх висвітленням в історичному аспекті. Обов'язковим при цьому є використання етимологічних словників слов'янських мов, зокрема української мови, а також застосування ґрунтовних знань з історичної граматики української мови, яку докладно вивчають студенти філологічних спеціальностей у вищих навчальних закладах. Зрозуміло, що школярі не можуть мати таких знань, тому в пригоді їм стане науково-популярна література про історію мови, її походження, етимологію слів тощо, зокрема таких авторів як Є. Чак, Л. Павленко, Г. Півторак та ін.

Порівняльно-історичний метод ґрунтується на *прийомах* відтворення, (*реконструкції*) давніх мовних фактів за допомогою порівняння з їхніми пізнішими або сучасними відповідниками, засвідченими писемними пам'ятками.

Серед найпоширеніших прийомів цього методу — *прийом зовнішньої реконструкції* (дослідження на матеріалі кількох споріднених мов, наприклад, реконструкція і пояснення праслов'янських носових голосних [ɛ], [Q]); *прийом внутрішньої реконструкції* (дослідження на матеріалі однієї мови, наприклад, на основі порівняння укр. *вести* і *веду* реконструювали давні інфінітивні форми: *ved-ti > *ve-dti > *ve-tti > *ve- [t':]i > *ve-sti); *прийом відносної хронології* (визначення послідовності мовних явищ у часі, наприклад, рефлексакції (історично закономірної появи звука на місці давнього звука в певній позиції) задньоязикових *[g], *[k], *[x] у *[ž'], [č'], [š'] та [z'], [c'], [s']: друг — дружба — друзі).

Метод лінгвістичної географії

Метод лінгвістичної географії (ареальний < від *ареал* — територія поширення чого-небудь) — це сукупність прийомів, що полягають у картографуванні (нанесенні на карту) елементів мови, які розрізняють її діалекти. Завдання цього методу — з'ясувати діалектне членування мови, виявити зв'язки між говірками, визначити зони поширення діалектних явищ мови. У зв'язку з цим у дослідницьких роботах діалектологічного спрямування необхідно використовувати лінгвістичні атласи, етимологічні словники та словники діалектів і застарілих слів.

Зіставний метод

Зіставний (контрастивний, типологічний) метод — це сукупність прийомів дослідження й опису мови через її порівняння з іншою мовою (спорідненою або неспорідненою). Його застосовують з метою виявлення специфіки мови, спільних і відмінних рис. Це метод синхронного аналізу. Він дав змогу на матеріалі зіставлюваних мов з'ясувати, наприклад, наявність морфологічної ознаки виду дієслова в українській мові та відсутність її в англійській; виявити своєрідність вираження категорії означеності-неозначеності: в англійській мові — за допомогою артиклів, в українській — означальними, вказівними й неозначеними займенниками, означено-особовими й неозначено-особовими односкладними реченнями.

Структурний метод

Структурний метод — це метод синхронного аналізу мови, який використовують для дослідження структури мовних явищ та їх систематизації. Він реалізується у чотирьох методиках: *дистрибутивній, безпосередніх складників, трансформаційній і компонентного аналізу*.

Дистрибуція (від лат. *distributio* — розчленування, розподіл) — сукупність усіх оточень, у яких фіксується певна мовна одиниця. *Дистрибутивний аналіз* — це методика лінгвістичного дослідження, за якою класифікацію мовних одиниць і вивчення їхніх властивостей виконують у контексті, за характеристикою їхнього оточення в тексті.

Дистрибутивний аналіз можна використати в написанні роботи з лексикології, наприклад, для розмежування значень багатозначних слів.

Аналіз за безпосередніми складниками полягає в поступовому членуванні мовної одиниці (слова, словосполучення, речення) на складники. Прикладами такого аналізу є розбір слів за їх морфемним складом, розбір речення або словосполучення за будовою, наприклад,

чобот — ар — юва — нн — я ← чоботар — юва — ти ← чобот — ар ← чобіт;

якісь прощальні золоті слова ← прощальні золоті слова ← золоті слова.

Трансформаційна (від лат. *transformatio* — перетворювати, змінювати) *методика* полягає у визнанні взаємозв'язку й спорідненості одиниць мови. Її широко застосовують для дослідження синтаксичних і словотвірних моделей. У синтаксисі трансформаційна методика полягає в перебудові синтаксичної конструкції чи заміні її подібною конструкцією. Порівнюють, наприклад, різні словосполучення, отримані внаслідок трансформацій (перетворення), і на цій основі визначають тип члена речення: *читання лекції — читати лекцію, любов матері — материнська*

любов. Наведені перетворення дають підстави дійти висновку, що в реченні *На завтра заплановано читання лекції* форма родового відмінка іменника є додатком (*читання (чого?) лекції*), а в реченні *Любов матері вічна* форма родового відмінка іменника виконує вже функцію неузгодженого означення, а не додатка (*любов (чия?) матері*).

Отже, прийом трансформаційного аналізу дає змогу визначити синтаксичні та значеннєві подібності й відмінності між мовними об'єктами через подібності й відмінності в наборах їх трансформацій.

Компонентний (від лат. *components* — складник, частина чогось) *аналіз* застосовують для опису значень слів. Він полягає в розщепленні значення слова на компоненти (семи). Наприклад, слово *летіти* складається з таких сем: 'переміщуватися', 'у повітрі', 'в одному напрямку'; а слово *літати* має такі семи: 'переміщуватися', 'у повітрі', 'у різних напрямках'. Отже, значення близьких за змістом слів *летіти* й *літати* різняться однією семою (значеннєвим компонентом).

Прикладом компонентного аналізу є також пояснення слів у тлумачних словниках. Так, лексичне значення слова *секретар* у «Словнику української мови» (в 11-и томах) подано як: 1) службовець, який відповідає за діловодство установи, організації тощо; 2) особа, що веде протокол зборів, засідання та ін.; 3) виборний керівник якоїсь організації, органу; 4) керівник поточної роботи установи, органу або якогось відділу; *учений секретар* — службова особа, що відповідає за організацію поточної роботи в науковій установі (СУМ, IX, 112–113). У тлумаченні подано чотири ознаки лексичного значення: службовець; будь-яка особа, яка одноразово чи постійно виконує офіційні записи ведення зібрань різного типу; виборна керівна посада; керівник поточної роботи установи. Ці компоненти лексичного значення узагальнюють вживання лексеми. Але в різних сферах спілкування лексичне значення цього слова конкретизується, уточнюється контекстом.

Математичні, соціолінгвістичні та психолінгвістичні методи

Крім лінгвістичних методів, мовознавча наука використовує й методи інших суміжних та несуміжних наук, зокрема математичні, соціолінгвістичні, психолінгвістичні.

Математичні методи поділяють на *кількісні* й *статистичні*. *Кількісні методи* полягають у простому підрахунку частоти вживання мовних одиниць, а *статистичні* передбачають використання спеціальних формул для дослідження мовного матеріалу. Найчастіше в учнівських наукових роботах використовують кількісні методи.

У написанні науково-дослідницьких робіт з мови іноді застосовують *соціолінгвістичні методи*, що передбачають анкетування й інтерв'ювання мовців з метою вивчення мовної ситуації, та *психолінгвістичні методи*, які спрямовані на виявлення й дослідження різних мовних асоціацій на основі проведення психолінгвістичних експериментів.

Аналіз, систематизація та опис мовного матеріалу

Аналіз, систематизацію та опис мовного матеріалу здійснюють самостійно, ґрунтуючись на знаннях, які учень здобув, опрацьовуючи наукову літературу. Зібраний фактичний матеріал осмислюють, визначають характерні ознаки (структурні, семантичні, функціональні), класифікують за різними критеріями. До цього залучають інформацію з опрацьованої наукової літератури. Оскільки учнівське дослідження спирається на наукові відомості й досвід мовознавців, під час викладу, як уже було зазначено, необхідно покликатися на наукові джерела.

Водночас наукова робота — це не реферат, вона містить передусім власні спостереження, узагальнення, класифікації, а також самостійно зібраний мовний матеріал. Текст роботи — це послідовний опис мовних явищ, упорядкованих і систематизованих за різними значеннєвими, структурними та функціональними ознаками. У тексті роботи слід використовувати визначення, класифікації, гіпотези з фундаментальних джерел, відповідно систематизуючи весь матеріал, поєднуючи з власними спостереженнями та *ілюструючи власноруч зібраним фактичним матеріалом*.

У лексикологічних дослідженнях долучають словникові статті, де подають значення слів, фразеологізмів.

У синтаксичних дослідженнях один із розділів найчастіше присвячують фіксації моделей речень з ілюстраціями.

Послідовність опису та викладу матеріалу відповідає плану дослідження, який, як уже наголошувалося, в ході опису може змінюватися, уточнюватися.

Добре, якщо робота містить схеми, таблиці, діаграми, словники, оскільки вони найповніше відображають результати виконаного аналізу.

Опис мовних явищ у науковій роботі має свої особливості:

- тлумачення й опис фактів здійснюють мовою науки, із застосуванням лінгвістичної термінології;
- для опису спочатку вибирають типові факти, що відображають характерні ознаки явища або основні тенденції його розвитку;

- виявляють і пояснюють синкретичні явища (такі, що поєднують ознаки різних явищ);
- відображають класифікації матеріалу за різними ознаками та загальну його систематизацію;
- у викладі матеріалу послідовно описують кожну групу мовних явищ, що виокремлені за однією з класифікаційних ознак (за структурою, семантикою, функціями тощо);
- виявляють і відображають у вигляді моделей структуру явищ, а також зв'язки та відношення між ними;
- створюють таблиці, схеми, словнички, діаграми, які відображають загальний стан досліджуваного об'єкта, його структуру, динаміку розвитку.

Текст роботи чітко структурують, виокремлюючи розділи (зазвичай їх 2–3), підрозділи, пункти. Невелика кількість структурних частин свідчить про поверхове, однобічне вивчення об'єкта, недостатнє заглиблення в сутність явища, нерозуміння всієї сукупності його властивостей, зв'язків і відношень. Занадто деталізована структура також є недоцільною.

Варто пам'ятати й про відносну пропорційність структурних компонентів роботи. Перший з розділів зазвичай містить теоретичні засади вивчення мовного явища. Бажано подавати стислі висновки наприкінці кожного з розділів, аби узагальнити й підсумувати виконану частину дослідження та уникнути зайвої деталізації в загальних висновках.

Завершують роботу теоретичними узагальненнями — загальними висновками. У них викладають найважливіші результати дослідження, які містять формулювання розв'язаних завдань, їх значення для науки та практики. Висновки не повинні повторювати вихідні теоретичні положення роботи, які викладено у «Вступі» та на початку розділів і які становлять теоретичну основу дослідження. У висновках не варто подавати й характеристику творчості та художнього методу письменника, на матеріалі творів якого виконували дослідження (за винятком тем, що стосуються стилістичних функцій мовних одиниць, їх ролі в ідіостилі автора).

Висновки формулюють як розгорнуті узагальнювальні речення. Їх зміст, кількість і послідовність розташування мають відповідати завданням, сформульованим у «Вступі». Висновки — це, власне, ті положення, що висувають на захист і заради яких виконано дослідження. Вони мають бути чіткими, науковими, аргументованими.

Результати наукової роботи бажано відобразити й у «Додатках».

3.4. Завершення дослідження

Оформлення рукопису наукової роботи

Узагальнюючи подану вище інформацію, ще раз наголосимо на важливих моментах щодо оформлювання дослідження, адже це питання охоплює й особливості структурування роботи, і специфіку викладу матеріалу, і технічні вимоги до роботи.

Робота має титульну сторінку, яка містить:

- назву відомства (міністерства), назву районного чи обласного відділу МАН (розміщують зверху; кожену назву записують повністю в окремому рядку);
- назву відділення і секції;
- назву дослідження без лапок;
- відомості про виконавця (праворуч): прізвище, ім'я та по батькові учня; номер класу, школи;
- відомості про наукового керівника (праворуч нижче): прізвище та ініціали; науковий ступінь, вчене звання і посада;
- місце і рік написання (внизу посередині) (див. Додаток Е).

У дослідницькій роботі мають бути чітко визначені три обов'язкові її компоненти: *вступ, основний зміст і висновки*.

У *вступі* обґрунтовують актуальність теми, визначають об'єкт і предмет, мету й завдання дослідження, джерела, з яких добирали фактичний матеріал; обґрунтовують доцільність обраних методів і прийомів аналізу; з'ясовують новизну і теоретичне значення роботи, зазначають перспективи практичного застосування результатів дослідження.

Теоретичне значення учнівської роботи, звичайно ж, відрізняється від теоретичної вагомості дисертацій. Воно полягає насамперед у введенні до наукового обігу нового мовного матеріалу, аналіз якого в роботі дає змогу зробити відповідні теоретичні узагальнення і в такий спосіб поглибити певну наукову теорію або її окремі елементи. Тому майже кожна учнівська робота, виконана відповідно до чинних вимог, має теоретичне значення, навіть якщо вона не містить формулювань нових законів і не стає основою для формування нової теорії у мовознавстві.

Обґрунтовуючи актуальність теми, необхідно подати огляд наукової літератури зазначеної проблематики, коротко представити погляди вчених на її розв'язання, запропонувати власне бачення проблеми, яке ґрунтується на одній із наявних теорій. В огляді літератури повний бібліографічний опис наукових праць подавати не треба (його буде наведено у списку використаної літератури), достатньо лише назвати автора і рік

видання наукової праці. Подібні думки та погляди мовознавців необхідно об'єднувати, узагальнювати, групувати і в такий спосіб представляти у вступній частині.

Основна частина роботи відображає процес дослідження та його результати. Вона виявляє здатність учня на основі теоретичних знань з відповідних галузей лінгвістики добирати фактичний матеріал, самостійно аналізувати й описувати його. Саме за основною частиною роботи науковий керівник, рецензенти і члени журі МАН України оцінюють ступінь самостійності її виконання.

В основній частині роботи має бути науково грамотно поєднано три складники: теоретичну основу аналізу матеріалу з покликаннями на наукові джерела, достовірний фактичний матеріал і самостійний аналіз та опис мовних явищ з висновками до розділів, які впливають з цього аналізу.

Для підтвердження власних аргументів або замість них можна наводити *цитати*. Науковий етикет вимагає точного відтворення цитованого тексту.

Загальні вимоги до цитування такі:

- текст цитати починають і закінчують лапками й наводять у тій грама-тичній формі, у якій він поданий у джерелі, зі збереженням особливостей авторського написання;
- пряме цитування має бути повним. Пропуск слів, речень, абзаців можливий, але без спотворення авторського тексту. Його позначають трьома крапками, які ставлять у будь-якому місці цитати. Якщо перед випущеним текстом або за ним стояв розділовий знак, то він не зберігається;
- кожну цитату обов'язково супроводжують покликанням на джерело;
- у разі непрямого цитування (переповідання думок інших авторів своїми словами) потрібно бути точним у збереженні змісту і в дужках подавати відповідні покликання на джерело.

Загальні *висновки* підсумовують дослідження. Вони не лише відображають позитивні результати, а й визначають дискусійні моменти. Висновки не повинні бути дуже широкими і повторювати положення вступу й основної частини роботи. Водночас вони мають форму розгорнутих узагальнень, які відповідають завданням дослідження. Фактичний мовний матеріал у висновках не подають.

З огляду на те, що результати дослідницької роботи повинні мати практичне застосування, у висновках варто сформулювати відповідні рекомендації.

Список наукової літератури охоплює всю опрацьовану літературу, яка стосується безпосередньо теми, і наукові джерела загальнотеоретичного плану, які визначають методологію дослідницької роботи. Укладання списку літератури здійснюють за вимогами державного стандарту.

Список використаних джерел, що охоплює всю джерельну базу, з якої добирали матеріал для аналізу, подають після списку наукової літератури. Його може супроводжувати список умовних скорочень використаних джерел. Наприклад: *Кв.-Осн. — Квітка-Осн'яненко Г. Ф. Зібрання творів: [у 7 т.] / Г. Ф. Квітка-Осн'яненко. — К. : Наук. думка, 1978–1981.*

Зразки оформлення бібліографії (бібліографічного опису)

Характеристика джерела	Приклад оформлення
Монографії, книжки: Один автор	Безпояско О.К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз) / Олена Костянтинівна Безпояско. — К. : Наук. думка, 1991. — 172 с. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт ; [пер. с нем. под ред. и с предисл. Г.В. Рамишвили]. — М. : Прогресс, 1984. — 397 с.
Два автори	Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови : Академічна граматики української мови / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська. — К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. — 400 с.
Три автори	Слинько І.І. Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання : навч. посіб. / Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. — К. : Вища шк., 1994. — 670 с.
Чотири автори	Історична граматики української мови / М.А. Жовтобрюх, О.Т. Волох, С.П. Самійленко, І.І. Слинько. — К. : Вища шк., 1980. — 320 с.
П'ять і більше авторів	Сучасна українська літературна мова / [Грищенко А.П., Мацько Л.І., Плющ М.Я. та ін.] ; за ред. А.П. Грищенка. — [3-є вид., перероб. і допов.]. — К. : Вища шк., 2002. — 440 с.
Без автора	Проблеми типологічної та квантитативної лексикології : [зб. наук. праць / наук. ред. Каліущенко В. та ін.]. — Чернівці : Рута, 2007. — 310 с.
Багатотомні видання	Потебня А.А. Из записок по русской грамматике : в 4 т. / А.А. Потебня. — М. : Просвещение. — Т. 4. — Вып. I. — 1985. — 287 с. Сучасна українська літературна мова : Синтаксис / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. — К. : Наук. думка, 1972. — 516 с.
Матеріали конференцій, з'їздів, пленумів	Семантика мови і тексту : зб. статей VI міжнар. наук. конф., 26–28 верес. 2000 р., Івано-Франківськ / М-во освіти і науки України, Прикарпат. ун-т ім. Василя Стефаника. — Івано-Франківськ : Плай, 2000. — 667 с.

Характеристика джерела	Приклад оформлення
Стандарти	Інформація та документація. Скорочення слів в українській мові в бібліографічному описі. Загальні вимоги та правила : ДСТУ 3582-97. — [Чинний від 1998-07-01].— К. : Держстандарт України, 1998.— 26 с.— (Національний стандарт України)
Словники, енциклопедії, атласи	Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні ; [ред. кол. : І.К. Білодід (голова)].— К. : Наук. думка, 1970-1980. Карпіловська Є.А. Кореневий гніздовий словник української мови : гнізда слів з вершинами — омографічними коренями / Є.А. Карпіловська.— К. : Укр. енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2002.— 912 с. Українська мова. Енциклопедія / [ред. кол. : В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М.П. Зяблюк та ін.] — К. : Укр. енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000.— 752 с. Атлас української мови : в 3 т. / НАН України. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. Ін-т української мови. Ін-т суспільних наук. Наукове товариство ім.Т.Шевченка в Америці.— К. : Наук. думка, 1984.— Т. 1. : Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі.— 1984.— 498 с. ; Т. 2. : Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі.— 1988.— 520 с. ; Т. 3. : Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі.— 2001.— 273 с.
Частина книги, періодичного, продовжуваного видання (стаття в збірнику, журналі, енциклопедії, тези доповідей)	Уфимцева А. А. Семантика слова / А. А. Уфимцева // Аспекти семантических исследований / отв. ред. Н. Д. Арутюнова и А. А. Уфимцева ; АН СССР. Ин-т языкознания. — М. : Наука, 1980.— С. 5-80. Бенвенист Э. Природа местоимений / Э. Бенвенист // Общяя лингвистика / Э. Бенвенист ; [редакция, вступ. ст. и комментарии Ю. С. Степанова].— М. : Прогресс, 1974.— С. 285-291. Вихованець І. Різновиди транспозиції / І.Р.Вихованець // Актуальні проблеми граматики : зб. наук. праць.— Кіровоград, 1997.— Вип. 2.— С. 57-60. Жовтобрюх М.А. Займенник у системі частин мови / М.А. Жовтобрюх // Мовознавство.— 1994.— № 6.— С. 18-22. Rybák J. Vzťahy opozície neurčitých zámen a gramatickej kategórie čísla v ruštine a slovenčine / J. Rybák // Slavica Slovaca.— 1978.— Ročník 13.— Číslo 1.— S. 33-42. Грищенко А. П. Складне речення / А. П. Грищенко // Українська мова. Енциклопедія.— К. : Укр. енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000.— С. 553-555.

Характеристика джерела	Приклад оформлення
	Плющ М. Я. Референційний і дейктичний компоненти в семантико-синтаксичній структурі речення / М. Я. Плющ // Язык и культура : 3-я междунар. конф. / Укр. ин-т междунар. отн-ий Киевского ун-та им. Тараса Шевченко, Фонд гуманитарного развития «Collegium» ; [сост. С. Б. Бураго] : тезисы докл. – К., 1994. — С. 160–161
Дисертації	Шехтер В. Г. Категорія означеності-неозначеності в сучасній українській мові : дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.01 / Шехтер Валерій Георгійович. — К., 1995. — 163 с.
Автореферати дисертацій	Ожоган В. М. Займенникові слова у структурі сучасної української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. М. Ожоган. — К., 1998. — 45 с.
Електронні ресурси	Бондарко А. В. Лингвистика текста в системе функциональной грамматики [Электронный ресурс] / А. В. Бондарко // Текст. Структура и семантика. — М., 2001. — Т. 1. — С. 4–13. — Режим доступа до статті : http://www.philology.ru/linguistics1/bondarko-01.htm . Бібліотека і доступність інформації у сучасному світі : електронні ресурси в науці, культурі та освіті : (підсумки 10-ї Міжнар. конф. «Крим-2003») [Електронний ресурс] / Л. Й. Костенко, А. О. Чекмарьов, А. Г. Бровкін, І А. Павлуша // Бібліотечний вісник. — 2003. — № 4. — С. 43. — Режим доступа до журн. : http://www.nbuv.gov.ua/articles/2003/03klinko.htm .

У складанні бібліографічних списків і оформленні бібліографічних покликань потрібно дотримуватися відповідних вимог.

Бібліографічні описи та бібліографічні покликання виконують

• за стандартами:

- ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання (ГОСТ 7.1–2003, IDT).
- ДСТУ 3582:2013. Інформація та документація. Бібліографічний опис. Скорочення слів і словосполучень українською мовою. Загальні вимоги та правила.
- ГОСТ Р7.0.12–2011. Библиографическая запись. Сокращение слов и словосочетаний на русском языке. Общие требования и правила.
- ДСТУ 7093:2009 (ГОСТ 7.11–2004, MOD; ISO832:1994, MOD). Бібліографічний запис. Скорочення слів і словосполук, поданих іноземними європейськими мовами. — На заміну ГОСТ 7.11–78.

- ДСТУ 4331:2004. Правила описування архівних документів (ISAD (G): 1999, NEQ).
- ДСТУ 7157:2010. Видання електронні. Основні види та вихідні відомості.
- ДСТУ 8302:2015. Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання.

▪ **за рекомендаціями ВАК України:**

- Вимоги до оформлення дисертацій та авторефератів дисертацій // Бюлетень ВАК України. — 2011. — № 9/10. — С. 2–6.
- Приклади оформлення бібліографічного опису у списку джерел, який наводять у дисертації і списку опублікованих робіт, який наводять в авторефераті // Бюлетень ВАК України. — 2009. — № 5. — С. 6–10.
- Правила оформлення посилань на архівні документи у дисертаціях // Бюлетень ВАК України. — 2010. — № 3. — С. 7–20.

У межах одного списку варто дотримуватися однієї вибраної форми з кількох можливих варіантів для описування томів або випусків багатотомних видань та видань, що продовжуються.

Опис складається з елементів, які поділяються на обов'язкові та факультативні. У бібліографічному описі можуть бути лише обов'язкові чи обов'язкові та факультативні елементи. Обов'язкові елементи містять бібліографічні відомості, які забезпечують ідентифікацію документа. Їх наводять у будь-якому описі. Проміжки між знаками та елементами опису є обов'язковими і слугують для розрізнення знаків граматичної і приписаної пунктуації.

У сучасних наукових дослідженнях літературу в списку використаних джерел можна подавати в тій послідовності, у якій її наведено в тексті роботи. Проте найчастіше використовують алфавітний або хронологічний принципи бібліографічного опису джерел. Джерела, написані латинським шрифтом, фіксують після кириличних.

Додатки подають після списку використаних джерел, і до загального обсягу роботи вони не належать. Кожен додаток починається з нової сторінки, має свою назву, яку друкують малими літерами з першої великої. Над заголовком посередині рядка пишеться слово «Додаток А»; «Додаток Б» та ін. Додатки позначають послідовно великими літерами українського алфавіту, за винятком літер Г, Є, І, Ї, О, Ч, Б.

Зазвичай додатки мають не меншу наукову цінність, ніж сам зміст дослідницької роботи, бо вони найчастіше є словниками, таблицями, діаграмами, текстами усних записів тощо. Додатки відображають і фактичний матеріал, і висновки, а тому переконливо свідчать про самостійність дослідження.

Зміст роботи розміщують перед *вступом*. У ньому зазначають назви розділів, підрозділів, пунктів, номери сторінок. Назви структурних частин

роботи повинні максимально відображати зміст кожної частини і бути стислими. У нумерації застосовують арабські цифри, підрозділи (параграфи) мають свою нумерацію («1.2»; «2.3»), де перша цифра позначає розділ, а друга — підрозділ того чи того розділу. У підрозділах можна виокремити пункти («1.2.1»; «2.3.2»), де третя цифра зазначає пункт (див. *Додаток Ж*).

Назви розділів і підрозділів подають в одному рядку з порядковим номером; після заголовків крапка немає.

Якщо в роботі використовують скорочення термінів, абрєвіатури, то на початку, після *змісту*, подають *список умовних скорочень*.

Навчально-дослідницька робота з української мови має орієнтовний обсяг у межах 25–30 сторінок комп'ютерного набору (без додатків, списків літератури і використаних джерел).

Робота має відповідати технічним стандартам: бути надрукованою українською мовою на папері формату А4 за допомогою комп'ютера (з використанням шрифту Times New Roman текстового редактора Word розміру 14 з міжрядковим інтервалом 1,5). Текст роботи друкують, залишаючи береги таких розмірів: лівий — 30 мм, правий — 10 мм, верхній — 20 мм, нижній — 20 мм. Абзац — 1,25 мм.

Покликання на наукову літературу найчастіше оформлюють так: [5, 67], де 5 — порядковий номер джерела у списку, 67 — номер відповідної сторінки. Покликання на джерело ілюстративного матеріалу в тексті часто має такий вигляд: (Довж., II, 59), а у списку це джерело оформлюється так: *Довж. — Довженко О. П. Твори : [в 5 т.] / О. П. Довженко. — К. : Дніпро, 1984. — Т. 2. — 503 с.*

Сторінки в роботі нумерують. На титульній сторінці цифру «1» не ставлять, а наступна сторінка йде під цифрою «2». Порядковий номер розташовують у правому верхньому куті без крапки. Усі сторінки структурних елементів роботи підлягають нумерації на загальних засадах.

Навчально-дослідницьку роботу розпочинає титульна сторінка, яку оформлюють за загальноприйнятим зразком.

Таблиці нумерують у межах розділу. У правому верхньому куті над назвою таблиці розміщують напис «Таблиця». Номер таблиці складається з номера розділу і порядкового номера таблиці.

Дослідницька робота повинна не лише мати певний науковий рівень, а й виявляти абсолютну грамотність дослідника. Виклад матеріалу — логічно послідовний, стиль — науковий, мова — сучасна українська літературна з відповідною науковою термінологією. Культура наукового мовлення засвідчує глибоке усвідомлення проблеми, уміння науково обґрунтувати свої результати дослідження, зробити висновки та узагальнення.

Підготовка до захисту та прилюдний захист

Готуючись до захисту роботи, дослідник пише тези виступу, оформлює необхідний наочний матеріал (таблиці, схеми, моделі мовних конструкцій, словнички тощо), обмірковує відповіді на зауваження рецензентів.

Процедура прилюдного захисту має такі етапи:

1. *Доповідь учня про результати дослідження* (регламент близько 10 хвилин). Автор роботи повідомляє тему, окреслює проблему, визначає її актуальність, з'ясовує об'єкт і предмет дослідження, формулює мету і завдання, характеризує методи, презентує фактичний мовний матеріал та описує структуру роботи, характеризує розділи, визначає основні теоретичні положення, доцільно ілюструє їх інформативно важливими прикладами.

Головне у доповіді — це загальні висновки, оскільки вони є тими положеннями, які висувають на захист і заради яких було виконано дослідження. Висновки демонструють розв'язання поставлених завдань.

2. *Наукова дискусія*, у ході якої члени журі та інші учасники конкурсу-захисту ставлять запитання, а учень дає лаконічні, чіткі, науково обґрунтовані відповіді.

3. *Виступ наукових рецензентів* — членів журі, або оголошення їх рецензій з оцінкою роботи. Члени журі відзначають здобутки дослідника, наголошують на тих частинах роботи, які заслуговують на схвалення, повідомляють про наукову новизну та значення роботи; висловлюють зауваження й побажання. Побажання спрямовані на поліпшення роботи, на визначення шляхів і напрямів подальшого розвитку наукових ідей.

4. *Прикінцеве слово доповідача* для відповіді на зауваження й побажання.

В оцінюванні роботи та її прилюдного захисту керуються такими вимогами до знань, умінь і навичок учасника конкурсу-захисту учнівських наукових робіт Малої академії наук України:

- уміння дослідника виявляти проблему, обґрунтовувати її актуальність, формулювати мету і завдання дослідження;
- обізнаність з науковою літературою визначеної проблематики, її критичний аналіз, обґрунтування власного погляду на потрактування аналізованого явища;
- знання різних напрямів, аспектів, підходів, концепцій у дослідженні обраного об'єкта;
- використання оптимальних сучасних методів і прийомів наукового аналізу;
- доцільне оперування науковою термінологією;
- уміння науково аналізувати, класифікувати і систематизувати мовні явища;

- здатність до узагальнень і висновків, які відповідають поставленій меті та завданням;
- правильне оформлення результатів дослідження відповідно до чинних вимог і сучасних мовних норм;
- уміння публічно захищати положення та результати дослідження, давати переконливі відповіді на запитання, вести наукову полеміку, доводити свої погляди;
- достатній рівень фахової підготовки й дослідницького хисту.

Є певна закономірність відповідності заочного оцінювання роботи й оцінки її прилюдного захисту. Зазвичай вони кардинально не відрізняються: якщо роботу високо оцінено в рецензії членів журі, то на захисті оцінка зазвичай не буває низькою, і навпаки (за умови, що робота є самостійною).

У процесі прилюдного захисту журі має можливість виявити рівень самостійності наукової роботи, обізнаність із питань досліджуваної проблеми, здатність до наукового мислення, уміння презентувати результати аналізу. Водночас характерні ознаки виконаного дослідження: його актуальність, новизна, змістовність, якість і тлумачення фактичного матеріалу, методика аналізу, структура, стиль викладу — не можуть бути інтерпретовані й оцінені по-різному на захисті та в заочному рецензуванні роботи. На захисті учень може лише скоригувати оцінку, але не змінити її докорінно.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає актуальність наукової проблеми?
2. Назвіть основні напрями сучасної лінгвістики.
3. Як розрізнити об'єкт і предмет дослідження?
4. Які вимоги висувають до формулювання мети й завдань дослідження?
5. Як потрібно здійснювати огляд наукової літератури?
6. Які вимоги висувають до цитування? Як можна оформити цитату?
7. Як потрібно оформлювати покликання на наукове джерело?
8. Які вимоги до оформлення списку використаної наукової літератури?
9. Що таке предмет та об'єкт дослідження?
10. Чим відрізняється список використаної літератури від списку використаних джерел?
11. Назвіть основні методи лінгвістичних досліджень.
12. Що повинні містити висновки до наукової роботи?

4.1. Теоретичні знання — основа наукової творчості

Поглиблено вивчаючи українську мову на уроках, факультативних заняттях і в позашкільних закладах, учні загалом усвідомлюють її інтелектуальну, духовну, моральну і культурну цінність, потребу досконало володіти нею і свідомо прагнуть до осягнення вершин української культури й мистецтва слова.

Обравши українську мову як профільний предмет на конкурсі-захисті Малої академії наук, учні готуються до контрольної роботи: поглиблюють та удосконалюють свої теоретичні знання з різних розділів українського мовознавства і української літератури, шліфують уміння писати творчі роботи, логічно і зв'язно викладати думки на папері.

У написанні контрольних робіт під час проведення конкурсу передбачено реалізувати два основні завдання наукової підготовки учнів: 1) забезпечення теоретичних знань про структуру й особливості функціонування української мови, достатніх для здійснення мовознавчого дослідження; 2) визначення й оцінка рівня знань з української мови і літератури, що є важливим складником загальної оцінки наукових здобутків і кваліфікації молодого дослідника.

«Наукові дослідження передбачають володіння науковими знаннями» — так починається монографія С.І. Дорошенка «Основи наукових досліджень з лінгвістики». Відомий мовознавець, доктор філологічних наук, професор, який понад 60 років працював у галузі лінгвістичної науки та освіти, саме з цієї аксіоми починає знайомити майбутніх науковців з основами дослідницької роботи та секретами наукових досягнень.

Будь-яке дослідження — це проникнення в сутність явища, заглиблення в проблему, розгляд різних поглядів і обрання одного з них як теоретичної основи для подальшого аналізу. Щоб здійснити повноцінне дослідження, недостатньо мати лише поверхове уявлення про будову мови

і мовні одиниці. Потрібно знати визначення, розрізняти ознаки, усвідомлювати зв'язки, врешті, просто не помилятися у кваліфікаціях і не сплутувати мовні одиниці. Мовознавчу наукову роботу неможливо виконати й без навичок морфемного, словотвірного, лексичного, морфологічного аналізу слів та синтаксичного розбору речень.

Щоб бути готовим обґрунтувати наукову ідею, треба добре розібратися не лише в одному питанні, а й в усьому, що стосується теми. У науковій роботі недостатньо вивчити одну вузьку проблему певної галузі лінгвістики. Синтаксичні проблеми зазвичай пов'язані з лексикологією та морфологією, а лексичні часто потребують ґрунтовних знань з морфеміки та словотвору. І, нарешті, досконале володіння рідною мовою та високий рівень її мовленевої культури необхідні в написанні будь-якої наукової роботи.

Отже, наукові знання — це надійний засіб пізнання обраного об'єкта.

З метою перевірки теоретичних знань із сучасної української літературної мови і фахового наукового мовлення та виявлення інтелектуально і духовно розвиненої творчої молоді учасникам науково-навчальних змагань пропонують виконати *контрольну роботу з української мови та літератури*.

4.2. Поради до виконання контрольних робіт з української мови

Виконуючи контрольні завдання з української мови, необхідно продемонструвати не лише здобуті знання, а й уміння застосовувати їх до розв'язання лінгвістичних завдань, вживати відповідні мовні засоби в усних і письмових висловлюваннях різних типів з дотриманням мовних норм.

Контрольна робота охоплює тести, теоретичні запитання, завдання пошукового характеру і творчу роботу з української мови та літератури.

Завдання для контрольної роботи складають окремо для учнів 11, 10 і 9 класів загальноосвітньої школи. За характером та складністю контрольні завдання розподіляють між трьома рівнями і відповідно оцінюють.

Перший рівень контролю знань забезпечують тести закритого типу з вибором однієї правильної відповіді. Тести покликані виявити базові філологічні знання учнів та уміння застосовувати їх до виконання практичних вправ.

Тести з української мови охоплюють питання фонетики, орфоєпії, орфографії, лексикології, фразеології, морфемної будови слова, словотвору, правопису закінчень відмінюваних частин мови. Вони виявляють знання основних норм сучасної української літературної мови —

орфоепічних, орфографічних, лексичних, морфологічних, словотвірних, граматичних та уміння відрізнати правильне написання або тлумачення слів від помилкового.

Для успішного виконання тестів учні повинні знати й уміти визначати в словах ненаголошені й наголошені голосні, тверді і м'які, дзвінки й глухі приголосні; знати звукове значення букв у слові та місце букв в алфавіті, розташовувати слова за алфавітом; розпізнавати явища уподібнення приголосних звуків, спрощення в групах приголосних, основні випадки чергування голосних і приголосних звуків; визначати особливості вимови голосних і приголосних звуків; вимовляти слова відповідно до орфоепічних, акцентуаційних норм; розпізнавати вивчені орфограми; правильно писати слова з орфограмами, знаходити й виправляти орфографічні помилки, доцільно застосовуючи правила; розуміти лексичні значення слів; добирати до слів синоніми й антоніми; розуміти переносні значення слів та значення фразеологізмів; відділяти закінчення слова від основи, членувати основу на значущі частини, добирати спільнокореневі слова та слова з однаковими префіксами й суфіксами; розрізняти форми слова й спільнокореневі слова; визначати способи творення слів; розпізнавати самостійні (*іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово і прислівник*), службові (*прийменник, сполучник, частка*) частини мови і *вигук*; визначати основні способи творення повнозначних слів; правильно відмінювати їх; відрізняти правильні форми від помилкових.

Тести з української літератури виявляють знання основних теоретико-літературних понять, передбачених програмою, літературних течій, угруповань та їх представників, авторів вивчених творів, представників різних літературних періодів, найхарактерніших ознак літературних напрямів; здатність ідентифікувати літературного героя за авторською характеристикою, поетичний твір за його фрагментом тощо.

II рівень складності

Завдання *другого рівня* з української мови дають можливість виявити знання особливостей функціонування системи української мови, що становлять основу для формування мовних умінь і навичок — орфоепічних, граматичних, лексичних, правописних, стилістичних. Вони передбачають виклад теоретичних відомостей про основні аспекти, що відображають структуру сучасної української літературної мови: фонетику, лексикологію, словотвір, морфологію, синтаксис і стилістику. Учасники конкурсу повинні уміти дати визначення мовних понять і термінів, з'ясувати характерні ознаки мовних одиниць та особливості їх функціонування.

До учасників конкурсу висувають такі вимоги: чітко формулювати визначення; пояснювати, логічно й послідовно викладаючи думки; переконливо аргументувати; ілюструвати теоретичні положення відповідним якісним мовним матеріалом; формулювати висновки. Завдання з української мови другого рівня виявляють розуміння фонетичних, лексичних та граматичних мовних явищ, їхніх ознак та особливостей функціонування.

Для успішного виконання завдань другого рівня учні мають визначати загальне значення, морфологічні ознаки і синтаксичну роль самостійних частин мови; з'ясовувати належність іменників до певної групи за їхнім лексичним значенням; визначати розряди прикметників за значенням; утворювати форми ступенів порівняння якісних прикметників, повні й короткі форми якісних прикметників; розрізняти основні способи творення відносних і присвійних прикметників; з'ясовувати розряди числівників і займенників за значенням; визначати форми дієслова, безособові дієслова, часи й способи дієслів, дієвідміни, особливості словозміни кожної дієвідміни; розрізняти основні способи творення дієслівних видових форм, форм майбутнього часу недоконаного виду, форм умовного та наказового способу дієслів; розпізнавати дієприкметники і дієприслівники, основні способи їх творення; відрізняти правильні форми дієприкметників та дієприслівників від помилкових; визначати розряди прислівників за значенням, ступені порівняння прислівників; визначати групи прийменників за походженням і за будовою, групи сполучників за значенням і синтаксичною роллю, за вживанням і будовою, групи часток за значенням і вживанням; знати групи вигуків за походженням; розрізняти типи словосполучень та різновиди підрядного зв'язку в них; визначати структуру простого двоскладного речення, розрізняти речення різних видів: за метою висловлювання, за емоційним забарвленням, за складом граматичної основи, за наявністю чи відсутністю другорядних членів, за наявністю чи відсутністю всіх структурно необхідних членів речення, за різними засобами ускладнення (однорідні члени речення, вставні та вставлені слова, словосполучення і речення, відокремлені члени речення, звертання); з'ясовувати способи вираження підмета й присудка (простого й складеного); розпізнавати види другорядних членів та їхні типи, визначати способи вираження означень, додатків, обставин тощо.

Завдання з літератури виявляє знання текстів літературних творів, передбачених шкільною програмою, уміння аналізувати та порівнювати образи, з'ясовувати проблематику твору, визначати виражально-зображальні засоби та пояснювати їх роль у творенні образів і вираженні ідейно-тематичного змісту твору.

III рівень складності

Завдання *третього рівня* мають пошуковий і творчий характер. Їх мета — з'ясувати, чи вміють учасники конкурсу самостійно виконувати науковий пошук: ідентифікувати мовні явища, аналізувати, описувати, класифікувати і систематизувати їх, давати їм теоретичне тлумачення, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки.

Для успішного виконання завдань третього рівня складності, окрім зазначених раніше знань, умінь та навичок, учні повинні продемонструвати також уміння виконувати всі види мовного аналізу — фонетичний, лексичний, морфемний, словотвірний, морфологічний, синтаксичний; розпізнавати й аналізувати різні типи речень — односкладні, двоскладні, ускладнені прості з однорідними членами, звертаннями, вставними словами, словосполученнями та реченнями, відокремленими членами (означеннями, прикладками, обставинами); розпізнавати й аналізувати складні речення різних типів — складносурядні, складнопідрядні та безсполучникові; добирати й конструювати складні речення, будувати їх схеми; визначати структуру складних речень з різними видами сполучникового й безсполучникового зв'язків; розпізнавати стилі мовлення, аналізувати тексти різних стилів та визначати особливості кожного з них.

Третє завдання часто передбачає написання творчої роботи на запропоновану тему. Це твір-мініатюра, що має невеликий обсяг — 1–1,5 сторінки (250–300 слів) і виявляє творче мислення учня та оволодіння основними жанрами і нормами писемного мовлення. До творчої роботи висувають такі вимоги:

- повнота розкриття теми;
- літературна основа, що виявляє знання творів української літератури, передбачених шкільною програмою;
- лаконізм, послідовність викладу думок;
- логічна структура твору;
- наявність вступної частини й висновку;
- граматична та стилістична вправність;
- дотримання орфографічних та пунктуаційних норм;
- багатство, виразність та образність мовлення.

Учні мають виявити уміння будувати письмове висловлення, логічно викладаючи зміст, підпорядковуючи його темі й основній думці, обираючи відповідні мовностильові засоби; уміння формулювати, добирати доречні аргументи і приклади, робити висновок, висловлювати власну позицію, свій погляд на ситуацію, правильно структурувати текст, використовуючи відповідні мовленнєві звороти.

Отже, контрольна робота дає змогу визначити обсяг і якість знань з української мови та літератури, рівень теоретичної підготовки учня, оцінити його дослідницькі здібності та здатність здійснювати самостійний науковий пошук.

4.3. Зразки контрольних завдань

I рівень складності

Тести закритого типу з вибором однієї правильної відповіді

- 1. Фонетика — це розділ мовознавства, який вивчає**
  - А** будову слова
  - Б** співвідношення між звуками і буквами
  - В** звуки мови
  - Г** правопис слів
  - Д** правильну вимову слів
- 2. Позначте рядок, де в кожному слові однакова кількість звуків і букв**
  - А** рівень, вищість, зраджений, відсіювання
  - Б** євробачення, воїнський, італієць, відчуття
  - В** подвоєння, лояльний, дзвін, вимріяний
  - Г** боєць, виявлення, лоджія, віяння
  - Д** вітчизна, озброєння, мелодія, речення
- 3. Підкреслена буква позначає однаковий звук у кожному слові рядка**
  - А** гудзик, рюкзак, агрус
  - Б** доріжска, каша, кошик
  - В** корінь, повсякденний, по-українськи
  - Г** мороз, дзвонити, зібрати
  - Д** Тбілісі, майструвати, вітер
- 4. Позначте рядок, де в усіх словах є звук [з']**
  - А** з'явитися, забрати, зіля
  - Б** у книжці, колодязь, зняти
  - В** зіниці, паморозь, тедзь
  - Г** зірка, злякатися, дзьоб
  - Д** зіграти, галуззя, зерно
- 5. Правильне наголошування слів подано в рядку**
  - А** догмат, позАторік, порядкОвий, асимЕтрія
  - Б** бюЛетень, видАння, позачасОвий, заГадка
  - В** пізнАння, аджЕ, котрИй, довІдник
  - Г** цАрина, одинАдцять, вЕсти, рукопИсний
  - Д** фенОмен, отАман, мережА, каталОг

6. Позначте рядок, у якому не в усіх словах при зміні форм відбувається чергування голосних

- А ступінь, корінь, вісім*
- Б відомість, збіг, сім,*
- В шість, особливість, витвір*
- Г дріб, колір, збір*
- Д підхід, день, слово*

7. Позначте рядок, у якому всі слова пишуться без м'якого знака

- А майбут... не, п'ят... сот, біл... ше*
- Б борот... ба, чотир... ма, уман... ський*
- В у клітин... ці, мен... ше, на сторін... ці*
- Г україн... ський, близ... кість, н... юанс*
- Д Хар... ків, шіст... сот, розглян... те*

8. Апостроф треба писати на місці всіх пропусків у рядку

- А сузір... я, диз... юнктивний, тьм... яний*
- Б пан... європейський, Х... юстон, гіпер... ядро*
- В комп...ютер, мад... ярський, об..єднання*
- Г він... етка, двох... ядерний, пів... яруса*
- Д грав... юра, роз... яснення, м... який*

9. Позначте рядок, у якому допущено помилку

- А оббити, відтворити, відділ*
- Б відділити, віддієслівний, віддати*
- В розставити, розцеплення, безсистемний*
- Г зфокусувати, зсув, скопіювати*
- Д прирощення, приблизний, прислівний*

10. Позначте рядок, у якому допущено помилку в написанні слова іншомовного походження

- А ірраціональний, диференційний, асиміляція*
- Б тонна, дифузія, інтелект*
- В маса, лібретто, сюрреалізм*
- Г гамма-промені, Геннадій, ірреальний*
- Д хобі, суфікс, бароко*

11. Позначте рядок, у якому допущено помилку в написанні слова іншомовного походження

- А еквівалент, лінгвоісторіографія, афікс*
- Б регіональний, дисиміляція, фіктивний*
- В періодизація, оригінал, диз'юнкція*
- Г піанісімо, асиметрія, африкат*
- Д дисонанс, акомодация, гіперінфляція*

12. Позначте рядок, у якому в усіх словах пропущено літеру *и*

А *р...тор...ка, серт...ф...кат, д...фіц...т*

Б *тар...ф, кр...терій, стат...ст...ка*

В *с...стема, пр...д...кат, рубр...кація*

Г *рец...п...єнт, інт...лект, дер...ват*

Д *ідент...ф...кація, дез...нтеграція, л...ценз...я*

13. Позначте рядок, у якому всі слова пишуться з дефісом

А *аналітико/статистичний, драматично/напружений, зменшувально/пестливий*

Б *буквено/звуковий, культурно/національний, екстра/лінгвістичний*

В *складно/сурядний, мовно/комунікативний, терміно/сполука*

Г *часто/вживаний, мікро/топоніміка, задньо/язиковий*

Д *південно/західний, науково/практичний, семантико/синтаксичний*

14. Усі слова потрібно писати разом у рядку

А *гостро/сюжетний, яскраво/виражений, західно/європейський*

Б *мало/ефективний, суто/теоретичний, напів/пом'якшений,*

В *народно/пісенний, п'яти/складовий, східно/слов'янський*

Г *напів/зрозумілий, українсько/англійський, народно/поетичний*

Д *супер/позиція, давньо/український, дієслово/предикат*

15. Позначте рядок, у якому обидва слова треба писати разом

А *яскраво/виражений, яскраво/червоний*

Б *сімдесят/п'ятих, сімдесяти/п'ятилітній*

В *темно/червоний, темно/забарвлений*

Г *швидко/змінний, швидко/розчинний*

Д *машинно/тракторний, машино/будівний*

16. Позначте рядок, у якому є орфографічна помилка

А *проїзний, астматичний, хворостняк, прихвосні*

Б *частовживаний, максимально короткий, мікротопонім*

В *Скандинавія, Лівія, Кембрідж, Кіліманджаро*

Г *нежданно-негадано, присвячений, небуквений*

Д *меливо, марево, тримати, тремтіти*

17. Позначте рядок, у якому всі слова утворюють синонімічний ряд

А *ідеальний, уявний, ілюзорний, примарний*

Б *спільність, згода, спільнота, договір*

В *наступати, просуватися, наставати, запановувати*

Г *досить, доволі, вистачить, годі*

Д *летіти, йти, бігти, їхати*

18. Позначте рядок, у якому подано лише метафори

- А слухати Моцарта; Захід відреагував на заяву; товпляться хмари*
- Б золото росин; срібний дощ; віє завірюха*
- В ноги втомилися; сніговий килим; чорний день*
- Г читати Шевченка; Україна радіє; стежки ведуть*
- Д парасоля неба; Київ вітає гостей; листя шепоче*

19. Позначте рядок, у якому всі слова в родовому відмінку однини мають закінчення -а(-я):

- А Тернопіль, Єгипет, Париж, Прут*
- Б Ужгород, Луганськ, Ізраїль, Бангкок*
- В Буг, Лейпциг, Київ, Каїр*
- Г Житомир, Чернігів, Миргород, Дніпро*
- Д Мукачів, Единбург, Таїланд, Вашингтон*

20. Позначте рядок, у якому всі іменники належать до чоловічого роду

- А доцент, степінь, кольрабі*
- Б насип, Чернівці, ступінь*
- В біль, вимір, путь*
- Г директор, Ніжин, собака*
- Д продаж, полин, Умань*

21. Позначте рядок, у якому записано лише іменники середнього роду

- А бароко, асорті, алое, Чикаго*
- Б Балі, цунамі, лото, шосе*
- В шимпанзе, суфле, ескімо, лібрето*
- Г авокадо, Глазго, попурі, авеню*
- Д Монако, диско, торнадо, Чилі*

22. Позначте рядок, у якому всі форми родового відмінка однини записано правильно

- А білінгвізму, відмінка, пейзажу, інтересу*
- Б часопису, гуманізма, диспуту, елліна*
- В okazіоналізма, аргументу, артикля, підмета,*
- Г архайзму, графіка, гуртожитка, евфемізму*
- Д дифірамба, маргінала, дослідю, портрету*

23. Позначте рядок, у якому допущено помилку у відмінюванні іменника

- А кварцом, абзацом, володарем*
- Б лікаря, школяра, звіра*
- В межею, ступнею, комашинею*
- Г у книжках, по сторінках, у піснях*
- Д ніжністю, річчю, постатю*

24. Позначте рядок, у якому є помилкова форма називного відмінка множини іменників

- А миші, пузирі, куці*
- Б дірочки, комари, стовбури*
- В клени, олеандри, нитки*
- Г пухирі, тополі, яблуні*
- Д снігурі, кучері, вежі*

25. Позначте рядок, у якому від усіх прикметників можна утворити форми ступенів порівняння

- А високий, новий, приємний, живий*
- Б чорний, м'який, гуманітарний, широкий*
- В оптимальний, надзвичайний, якісний, синій*
- Г важкий, маленький, цікавий, важливий*
- Д корисний, легкий, великий, глибокий*

26. Позначте рядок, де неправильно утворено форму найвищого ступеня порівняння прикметників

- А найчисленніший, якнайвищий*
- Б найрізноманітніший, найменш розумний*
- В найлегший, найбільш глибокий*
- Г найбільш довгий, найменш цікавий*
- Д найвеселіший, цонайкращий*

27. Позначте рядок, у якому від усіх іменників присвійні прикметники утворюються за допомогою суфікса -ів(-ів, -ов)

- А Андрій, Тарас, Анастасія*
- Б учитель, професор, мати*
- В водій, директор, Дмитро*
- Г письменник, Григорій, Світлана*
- Д ректор, Олеся, син*

28. Позначте рядок, у якому всі прикметники в поданому контексті належать до одного значеннєвого розряду

- А заяча душа, золоті руки, малиновий сік*
- Б високий хлопець, тепле сонечко, холодний дощ*
- В вишневий цвіт, гарбузова каша, бурякова сукня*
- Г мамині поради, водіїв голос, батьківська хата*
- Д сумна пісня, скляний посуд, українська казка*

29. Позначте рядок, у якому всі прикметники пишуться з -ни-

- А росли... ий, займе... иковий, рецензова... ий*
- Б використа... ий, хвили... ий, букве... ий*

В пісе... ий, весня... ий, закінче... ий
Г позначе... ий, обдарова... ий, тума... ий
Д кліти... ий, іме... ий, змі... ий

30. Форму кількісного числівника в родовому відмінку однини записано неправильно в рядку

А трьохсот чотирнадцяти
Б восьмисот семидесяти п'яти
В ста шістнадцяти
Г тисячі двохсот чотирьох
Д одного мільйона семисот двадцяти

31. Усі форми числівників в орудному відмінку записано правильно

А двомастами п'ятдесятьма восьми
Б вісьмастами шістдесятьма сьома
В семистами двадцятьма трьома
Г сто тридцятьма
Д чотирмастами восьмидесятьма шістьма

32. Форму числівника в місцевому відмінку записано неправильно

А на дев'ятистах сорока п'яти
Б на трьохста сімдесяти двох
В на тисячі п'ятистах сімнадцяти
Г у сімнадцятьох
Д на дев'яноста чотирьох

33. Позначте рядок, у якому всі числівникові форми є правильними

А сто вісімдесят сьомого, двомастами п'ятдесятьма двома
Б шістдесяти семи, шестиста
В трьомастами дев'яноста шістьма, сімох
Г дев'яноста шести, сто вісімдесяти двух
Д чотирма, двохстами сорока

34. Помилку допущено в рядку

А два конспекти, три зошити
Б чотири звуки, два президента
В півтора місяця, двоє речень
Г півтора відсотка, три олівці
Д три тексти, два рецензенти

35. Займенника немає в рядку

А Тепер нічого дрібного не було і не хотіло бути в природі.
Б І понад усім тим вітер гойдає напнуті жайворонові струни.
В Не міг зрозуміти, де він, на якій вулиці і в якому напрямку треба йти.

Г Люди якось дуже швидко звикли до безмежжя планети Земля.
Д Ці фантастичні квіти — химерні витвори морозу.

36. Займенник ЩО є в рядку

А Несе вітер якусь новину з далекого лісу, що синіє за горбочком.
Б Здалеку чутно, що глухий гомін наближається.
В Приємно, що її слова зливаються в чудову музику.
Г Здається, що дерево кожним листочком шепотить чарівне слово.
Д Кажуть, що це сиплется з неба золотий дощ.

37. Виділене слово не є займенником у реченні

А Один художник приїжджав на море на етюди.
Б Вона залишилася одна в кімнаті.
В На галявині посеред квітів росло одне дерево.
Г Ні один учень не відповів на запитання.
Д Це сталося в одній країні.

38. Позначте рядок, у якому всі слова є прислівниками

А багато, по-моєму, два, десяток
Б нібито, утрое, учорашній, весело
В учора, удвох, краще, по-доброму
Г четверо, хто-небудь, десь, добре
Д хутко, разом, весь, натщесерце

39. Позначте рядок, у якому всі слова слід писати разом

А на/далі, на/перекір, до/дому
Б на/пам'ять, по/українському, на/завжди
В мимо/волі, на/двос, у/цілому
Г що/найвище, до/вподоби, на/жаль
Д повсяк/час, на/разі, за/кордоном

40. Позначте рядок, у якому допущено помилки в написанні слів

А ніщо, аніхто, казна-що
Б що-небудь, чийсь, щонайбільше
В будь у чому, аби що, ані скільки
Г хтось, аби з ким, будь-хто
Д щогодини, аніде, одним одна

41. Правильно утворено форму 3-ої особи множини від дієслів у рядку

А летіти — летять, бігти — бігають
Б клеїти — клеять, боротися — борються
В хотіти — хотять, вимикати — вимкнуть
Г сидати — сидять, аналізувати — аналізують
Д писати — пишуть, підібрати — підбирають

42. Правильно вжито дієслівну форму в реченні

А Коли ти дасиш мені відповідь?

Б Пишімо диктант.

В Давай запропонуємо це розв'язання проблеми.

Г Розповісиш про це друзям.

Д Ходімте на лекцію.

43. Форму наказового способу дієслова подано в рядку

А зробімо висновок

Б варто зробити висновок

В робимо висновок

Г давайте зробимо висновок

Д треба зробити висновок

44. Позначте рядок, у якому всі службові слова — прийменники

А згідно з теорією, переді мною, назустріч випробуванням

Б перед редакцією, хай знають, о п'ятій години

В залежно від обставин, між словами, лише сьогодні

Г за потреби, таки виконала, з-поміж аргументів

Д за визначенням, через необізнаність, не варто

45. Позначте рядок, у якому частку НЕ з усіма словами потрібно писати окремо

А не/визначені вчасно пріоритети, не/читаючи текст, не/можна визнати

Б не/скошена трава, не/абиякий хист, не/відповісти на запитання

В не/можливо спростувати, не/потрібно заперечувати, не/доведена гіпотеза

Г не/позначено в тексті, не/однорідні члени, не/виправлені помилки

Д не/ухвалений закон, тему не/розкрито, не/органічні речовини

46. Позначте рядок, у якому є неповне речення

А Варто попрацювати.

Б У тексті — помилки.

В Немає перешкод.

Г Темно навколо.

Д Чудовий день.

47. Означення є відокремленим, якщо воно

А виражене дієприкметниковим зворотом

Б виражене прикметниковим або дієприкметниковим зворотом

В виражене дієприкметниковим зворотом і стоїть перед означуваним словом

Г виражене дієприкметниковим зворотом і стоїть після означуваного слова

Д непоширене

48. Вставними в реченні можуть бути всі слова в рядку

А по-моєму, мабуть, ніби

Б либонь, навіть, може

В зазвичай, по-їхньому, певно

Г начебто, видно, тобто

Д наприклад, очевидно, отже

49. Помилкове слововживання подано в рядку

А скасувати зустріч

Б виняток з правила

В вірна відповідь

Г вчинити правильно

Д відповідно до вимог

50. Помилкове слововживання подано в рядку

А набути досвіду

Б пропустити заняття через хворобу

В використати повною мірою

Г простежити закономірність

Д в залежності від обставин

Пошукові завдання II і III рівнів

1. Назвіть стилі сучасної української літературної мови. З кожним поданим словом (*питання, знайти*) складіть по два речення різних стилів мовлення.

2. Визначте, до якого функціонального стилю належить текст. Назвіть його стильові ознаки та проілюструйте прикладами з тексту.

«Античний» — слово латинське і в перекладі означає «давній». У понятті «античний світ» поєднують давні Грецію та Рим. Антична література складається з двох літератур: давньогрецької та римської. Це література двох різних народів. Мови давньогрецька й латинська (якою написано пам'ятки римської літератури) належать до різних мовних груп, проте історія і культура давніх Греції й Риму тісно пов'язані між собою.

Хронологічно антична література охоплює приблизно VIII ст. до н. е. — V ст. н. е., тобто понад тисячоліття. Зрозуміло, що протягом цього періоду відбувалися великі зміни в житті суспільства. Початок античної літератури припадає на добу розпаду первіснообщинного ладу

та створення рабовласницької держави, а кінець позначений руйнацією рабовласницької системи й переходом до феодалізму. Праця рабів стала непродуктивною — і рабовласницьке суспільство занепало. Античний світ загинув під тягарем власних суперечностей і натиском 'варварських' народів.

Численні пам'ятки античного мистецтва й літератури гинули у війнах, пожежах, їх нищили завойовники, але ті, що дійшли до нас, свідчать про людяність і художню майстерність античних митців.

3. Знайдіть у тексті слова з орфограмами, випишіть їх, підкресліть орфограму, сформулюйте і запишіть правило.

У спориші розкотилися по зеленотрав'ю вівці; схожі на старих чепурних бабусь, повклякали на мілководді чаплі; нижче в білому кипінні калини намисто зозуля; а по горі, на городах, вже синьо, рожево, червоно квітує мак, і візерунчасте кавунове бадилля розповзлося по бащтану; а на обрії тополи проткнули білі, подібні до пишних подушок хмари, й понад усім тим вітер гойдає напнуті жайворонові струни (Ю. Мушкетик).

4. До кожної групи слів сформулюйте правило, за яким вони пишуться, і допишіть ще по кілька прикладів:

- зчистити, сховати, скинути...
- запорізький, ризький, паризький...
- директор, сигніфікат, дизажіо...
- безсилий, розчесати, розбити...
- ніччю, сіллю, подорожжю...

5. Виконайте лексичний аналіз виділених слів за схемою: 1) з'ясуйте значення слова в реченні; 2) визначте, однозначне чи багатозначне слово; якщо багатозначне, то в якому значенні вжито — прямому чи переносному; 3) наведіть синонімічний ряд, до якого належить слово, і з'ясуйте місце слова в ньому; 4) утворіть антонімічну пару, якщо це можливо; 5) визначте, чи слово активного вжитку, чи пасивного (архаїзм, історизм, неологізм); яким є за сферою вживання (стилістично нейтральне, книжне, розмовно-побутове, професійне, діалектне, жаргонне) та за походженням.

Бій гримів спереду, з боків і позаду. У ньому, як могли, металися люди, техніка й покривало ночі; воно розпанаханим скривавленим шматтям відривалося од крайнеба, звивалось увись і знову, чадне, розпухле, смердюче, падало на здиблену землю.

Вогонь був таким, що в повітрі снаряди стрічалися з снарядами, міни з мінами, гранати з гранатами. І тільки «катюші», мов жар-птиці відплати, мов шматки невідкритих комет, мов провісники грізного суду над фашизмом, непереможно проносили через усе небо своє смертоносне ячання.

Божеволіло залізо, божеволіли коні, і шаленіли люди. Відблиски вибухів спалахували в їхніх очах. Танки налітали на танки, в знавіснілому скліщенні виважували один одного вгору, вмелювались один в одного біснуванням гусениць і вогню.

Якщо на світі був бог війни, то він зараз ступав по цьому полі бою технічними ногами і віддирав небо від знівеченої землі (за М. Стельмахом).

6. Доберіть синоніми до слів і вкажіть, які з них є семантичними, а які семантико-стилістичними. Із синонімами першого синонімічного ряду складіть і запишіть речення.

Чистий, тихий, гарний, вірний, лагідний, сумний, широкий.

7. У тексті знайдіть слова, вжиті в переносному значенні, та визначте тип переносного значення (метафора, метонімія, синекдоха). Випишіть словосполучення з ними, а поряд запишіть словосполучення, у яких ці самі слова вжито у прямому значенні.

Любові на світі більше, ніж думають люди. Але через те, що вона по-тай народжується й тихцем у зітханнях чи сльозах умирає, менше гадається й менше говориться про неї. І тільки пісня не соромиться вечорами розкривати людям чари їхньої молодості, свято і муку душі, тривогу довірливого серця і чорну розлуку чи зраду...

А поглянеш на розсіпані хатки, на завіяні снігом лужки та діброви, на мовчазні під місяцем верби, на притихлі садочки й криниці — і звідусіль сколихнеться, оживе чиясь кохання. Отак від хати до хати, від стежки до стежки будеш іти давніми чи свіжими слідами його, будеш неждано стрічатися з ним, як он з тією парою, що йде закутана одним кожухом (за М. Стельмахом).

8. З'ясуйте морфемний склад поданих слів. Виконайте їх словотвірний аналіз: визначте твірну основу (слово), словотворчий засіб та спосіб словотворення.

Білявенький, весело, відмова, грайливий, дисертантка, НПУ (Національний педагогічний університет), перехід, підсвічник, побіліти, прамова, світло-рожевий, темнуватий, хитрувати.

Які є способи словотворення в українській мові? Зробіть висновок.

9. З'ясуйте, до якої частини мови належить кожне слово, та запишіть слова групами. Обґрунтуйте відповідь. Визначте, які з поданих слів належать до службових частин мови. Складіть з ними речення.

Осінь, по-осінньому, одна, одиниця, удвох, двійка, двоє, подвоїти, удвоє, двадцятидвохкілометровий, двадцять п'ятий, п'ятиріччя, читати, читання, прочитаний, співаючи, колючий, відомий, весь, хто-небудь, де-небудь, ніякий, лише, аж, аби, проте.

10. Визначте, якою частиною мови є кожне підкреслене слово в реченні. Поясніть явища переходу слів з однієї частини мови в іншу.

Але будинки тихо собі стояли (В. Винниченко). Миттю зреагував Чередниченко, весело збадьорившись (О. Гончар). Заспокоював її: весною справ зразу поменшає, він буде вільніший (В. Підмогильний). Вперше він спізнав банальність веселоців, що крує себе чув (В. Підмогильний). Я зараз просто «син рибалки» та й більш нічого (П. Загребельний). Обоє були під враженням бесіди про Шевченка, якою вчений похастував їх, здавалося, від усього серця (М. Олійник). Сьогодні й школярі поприходили, одягшись, мов по-празниковому: мало не на всіх були новіші свитки (Б. Грінченко). Один маненький хлопчик заліз у куток і наляканими очима поглядає навкруги (Б. Грінченко). Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє (О. Довженко). Зарипіла навколо неї трава (В. Шевчук). Як тільки запалювалася край неба зоря, вже хотілося йому розгулятися (В. Шевчук). Акція розпочнеться рівно о шостій.

11. Запишіть іменники у формі родового відмінка однини. Поясніть, чому одні іменники чоловічого роду другої відміни мають закінчення **-а(-я)**, а інші — закінчення **-у(-ю-)**. Окремо випишіть іменники, у яких характер закінчення залежить від значення слова в певному контексті, та з'ясуйте їхнє значення.

Бал, випадок, вираз, вівторок, вірш, дух, епітет, Єгипет, жанр, звук, зв'язок, Київ, кисень, місяць, міф, народ, образ, опис, папір персонаж, політ, простір, Рим, роман, русизм, стиль, сюзжет, твір, текст, термін, характер.

12. Від іменників утворіть по дві форми присвійних прикметників — чоловічого та жіночого роду.

Андрій, батько, Василь, Леся, Оленка, сусідка, Франко, Шевченко, Тетяна.

13. З тексту випишіть прикметники. Від кожного з них, якщо це можливо, утворіть по одному іменнику, прислівнику, дієслову. Позначте суфікси та префікси, за допомогою яких утворилися нові слова від поданих прикметників, визначте спосіб словотворення.

А наступного дня була неділя, був дивовижно ясний, налитий прозорим сонцем ранок, був неосяжний степ, що шумів і шумів попереду шовками — то молочними, то золотистими, то з сталевим полиском...

Що то було за видовище! Маючи в собі красу моря, його велич, блиск та надміру світла, маючи в собі також могутність лісу і його тихі вікові шуми, степ, окрім цього, ще ніс у собі щось своє, неповторно степове, власне тільки йому — оту шовкову ласкавість, оте ніжне, замріяне, дівоче...

Ковилі, ковилі, ковилі... За сонцем сталево-тьмяні, а там, під сонцем, — скільки зір сягне, — сяючі, молочні, як морське шумовиння (за О. Гончаром).

14. Випишіть із тексту всі займенники в початковій формі, поділивши їх: 1) на розряди за значенням; 2) на групи за співвіднесенням з іншими частинами мови. Провідмінійте займенник **свій**.

Було це в Латвії. Після кількадечного виснажливого наступу по фронтовому бездоріжжю нам випала передишка, і ми зупинились батареєю на одному хуторі, глухому, напівзруйнованому, закинутому серед боліт та березняків. Хазяїн хутора не відзначався особливою привітністю, господиня теж була досить стримана, скупа на слова, зате донька їхня — білявеньке, зовсім ще юне дівча — линула до бійців з відкритим серцем і не приховувала свого захоплення приходом наших військ до них на хутір.

Звали дівчину Марта. Жвава, прудконога, вона встигала бути скрізь, білкою проносила туди й сюди по двору, метляючи світлими, як льон косичками, шумлячи на бігу своєю рясною спідничкою та фартушком. Від неї все подвір'я здавалося нам веселішим, самим своїм виглядом вона мовби скрашувала похмуру природу того краю.

За кожним із нас були тисячі кілометрів, фронтових доріг, безліч жорстоких смертельних боїв, і за цей час могли б зачерствіти наші серця, одначе, видно, не зачерствіли, видно, не притупилося око до краси, бо невдовзі після прибуття на хутір ми вже помітили, що весна розбруньковується (за О. Гончаром).

15. Підкресліть члени речення. Визначте типи простих речень, письмово обґрунтуйте свою думку.

Климко йшов уже восьму добу. Першого дня йому йшлося легко, навіть весело. Пухка пилюга на дорозі гріла босі ноги. В кишенях дядькової діжурки лежало шість великих сухарів з білого хліба і чимала торба на сіль. А тут іще степу, сонця кругом повнісінько. Вітерець лоскоче ковил-траву, колошкає полини, щоб вони дужче пахли. І ніде ані лялечки. Тільки ящірки шастають поміж травою та теплим камінням на голих пагорбках (Г. Тютюнник).

16. Підкресліть граматичні основи речень. Визначте і запишіть, чим виражені підмети в кожному реченні.

Мовчати — двох навчати (Нар. тв.). Головне для людини — подолати всі найзаплутаніші лабіринти брехні (П. Загребельний). А бур'яни навколо як ліс, і пахощі їхні були гіркі та прохолодні (Г. Тютюнник). Село — як латка неба (О. Шеренговий). Весняне повітря особливе (Є. Гуцало). Правий, мабуть, Гребінка, а з ним Григорій Сковорода, що сплячий — це ще

не мертвий (В. Шевчук). Сотні солов'їв щебетали на кущах молодого поросту (Панас Мирний). Серпень з вереснем стискають один одному правиці (М. Рильський). Сорок вісім могутніх струменів злились в один пінистий велетенський водоспад (О. Довженко).

17. Підкресліть граматичні основи речень, Визначте типи присудків. Зробіть висновок про будову та спосіб вираження кожного типу присудка.

Де ж те сонце в небесах заховалося, Що так тепло по листках розливалось? (Б. Лепкий). Тільки хто ж то погасить зуміє Першій мрії, перші поривання? (Д. Павличко). Ся пригода була їм навіть на руку (М. Коцюбинський). Ліс обгортав їх, холодний, сумний та мовчазний. (М. Коцюбинський). Скромна праця моя — То не пишна окраса (В. Симоненко). Слово має діло означати, Між серцями зводити мости (М. Луків). Щось нині небо похмуриє, набрякло дощем, мабуть, риболовля буде злиденна (В. Яворівський). Осінь того року випала дощова (Григор Тютюнник). Це — це не порушена ніким тиша (Ю. Яновський). Нехай не знає втоми та рука, Що добре зерно в добру землю сіє, Що зневажає чорні суховії І щедра, як напровесні ріка (М. Рильський). Все прийшло в рух (О. Гончар).

18. У тексті підкресліть усі означення. Поряд з кожним вкажіть його тип (узгоджене або неузгоджене, поширене або непоширене, відокремлене або невідокремлене), з'ясуйте, чим воно виражене.

Дві велетенські слов'янські ріки текли в нього під ногами, стелилися йому до ніг і не стелилися — норовисті, непокорені, могутні. Горіхові води Дунаю, глибокі й загадкові, пливли спокійно й потужно, а Сава котила з гір вировиння глини, мулу, піни, вдарялася з розгону в пречисте тіло Дунаю, каламутила його глибокі води. Дунай відтручував і відштовхував Саву, якийсь час вони мчали поряд двома несамовитими потоками — один темний, горіховий, чистий, другий — жовтоглиняний, не вода — якийсь суцільний бруд; Дунай не давався, пручався, сахався запацьореної Сави, але жовті патьоки розтікалися ширше й ширше, затягували в свою каламуть нові й нові світлі шари води — і велика ріка здалася, дала себе полонити, борсаючись і здригаючись, ніби в конвульсіях, пливла тепер до моря такою скаламученою, як душі людей, охоплених нещастям, злочинами і невситимою жадобою володарювання. Чи не така каламутна і в нього душа? Сулейман не мав сили відірвати погляд від злиття рік (П. Загребельний).

19. Підкресліть члени речення, визначте типи наведених речень: просте/складне (тип складного), двоскладне/односкладне (тип односкладного), повне/неповне, поширене/непоширене, неускладнене/ускладнене (чим?).

Сонце, схилившись на захід, упало в сині хмари, і на землі враз наступила темнота. Небо прорізали вогняні стріли, ударив грім, на курних дорогах знявся вітер, закрутився клубком і помчав у жита. Підхопив сніп, підняв до хмар і розтрусив над полем. Жовта солома, освітлена блискавицею, довго носилась у повітрі.

Пролетів перший порив вітру, і на полі знову стало тихо. Звузився горизонт, важко звис над ланами. Темнота гула, стугонів грім, а з півночі потягло прохолодою.

Зовсім стемніло. Небо безперервно мережали блискавиці, освітлюючи стіну житів, дорогу, старезні верби і телефонні стовпи (за О. Десняком).

20. З тексту випишіть односкладні речення. З'ясуйте, чим виражено головний член речення в кожному з них. Визначте й запишіть типи односкладних речень.

Було це минулої осені. Якось застукала мене посеред степу ніч. Немов і сонце недавно зайшло. І стежку було видно. А то враз споночило, на небі зорі висіялися, по землі туманець послася. Сивий і негустий, як Чумацький Шлях угорі. Зірвався я бігти — страшно зробилося: ні людей, ні хаток поблизу. А тут ще й стежка загубилася. Тільки зорі й туман. Та полином пахне — одсирів на ніч. Пробіг, мабуть, з гони. Коли чую: холодом звідкись потягло, немов од ставка або річки. Аж воно не ставок і не річка, а провалля. Кругом бур'яни, мало не по плечі мені, а посеред них провалля. На дні туман лежить, і в тумані люди гомонять, діти плачуть. Нарва я собі полину, трави снопик під голови зв'язав та й приліг у якомусь закапелку. Тепло мені, затишно, як на печі. Тільки й того, що небо видно. А згодом і неба не стало. Задрімав (Григір Тютюнник).

21. У тексті підкресліть усі обставини. Визначте їх різновид і спосіб вираження.

Народився Марко Кропивницький 1840 року в степовому селі Бежбайраки на півдні України в родині управителя маєтком. Ріс серед селянських дітей, із самого життя вбираючи мову, звичаї народу. Після закінчення школи вступив на навчання у Київський університет, потім заробляв на прожиток службою у повітових установах. Увесь свій вільний час віддавав улюбленій з дитинства справі — аматорському театрові та літературній діяльності.

Актором-професіоналом Марко Лукич Кропивницький став у сімдесяті роки й відтоді вже ніколи не полишав сцени, часто очолюючи українські акторські колективи.

За своє театральне життя Кропивницький зіграв багато ролей українського, російського та західноєвропейського репертуару. Вони різноманітні: від драматичних і трагічних до яскраво комедійних і гостросатиричних.

Музично обдарована людина, Марко Кропивницький грав на роялі, скрипці, віолончелі, бандурі, був талановитим композитором. Він — автор музики до багатьох своїх п'єс...

Славу класика української драматургії Кропивницький здобув, написавши понад сорок п'єс (за І. Кропивницьким).

22. З тексту выпишіть речення з відокремленими означеннями. Підкресліть відокремлені означення та означувані слова. Визначте умови відокремлення (позиція, спосіб вираження означення та означуваного слова, додатковий обставинний відтінок тощо). Перебудуйте речення так, щоб означення стали невідокремленими.

Перед хатою цвітуть гвоздики. Насаджені дбайливою дівочою рукою, вони змагаються з пишними тубільними квітками — червоними, жовтими, фіалковими, що розбіглися ген по схилу до річки в ліс і перегукуються пишними кольорами серед безлічі інших квітів у морі яскравої зелені, буйної і соковитої. Великими суцільними масивами рожевіє плакун. А з-за хати по-виходили черемхи, — повтікали з тайги і стоять, як дівчата, запишились, за-квітчані. Стережуть невеличкий город і пасіку — десятків зо два вуликів...

Перед хатою плай. Двір не двір — вибитий плай, не обгороджений ні-яким тином і без ніяких воріт.

Стара, але дебела ще хата, рублена з доброго дерева, з різьбленим ганком і такими ж наличниками коло вікон, крита тинтом, стоїть на схилі сопки і дивиться всіма чотирма вікнами на річечку і далі...

Праворуч — комора, повітка для коней, корівник, стіжок сіна, обгороджений латами, ще якісь будівлі. Ліворуч — город, теж обгороджений латами. В городі — картопля і соняшники... (за І. Багряним).

23. У реченнях знайдіть і підкресліть вставні слова, словосполучення та речення. Визначте, з якою метою їх ужито, та запишіть групами відповідно до функцій у мовленні. Поставте розділові знаки.

З норду в спину нам дме вітер: ото він мабуть і жене кригу (М. Трублаїні). Вона просто і як здалося трохи навіть грубувато, по-чоловічому подала всім руку і відрекомендувала подругу (М. Олійник). Жінка його либонь не з наших: здалека відкільсь він вивіз її (Панас Мирний). Ішов він такою ж тихою ходою, як і сюди а може ще й тихішою, — та все думав та думав (Панас Мирний). Одне поліно кажуть це ще не вогнище (В. Шевчук). Пішли на битву з ворогами Її орли, її сини, А мати jede на них роками, А може вернуться вони (Л. Забашта). Лесю аж образив надто спокійний як їй здалося материн тон (М. Олійник). Очевидячки се питання усіх

цікавило (М. Коцюбинський). Без хазяїна кажуть і худоба плаче (Панас Мирний). Діди й прадіди пішки ходили, хоч мабуть не один в душі сокола носив (О. Гончар). Одне сягне глибше, друге — мілкіше, та нікому мабуть не дано опуститись на самісіньке дно (Є Гуцало). Кажуть правда вбиває (П. Загребельний). 8. Мотиви цього рішення як очікується буде повідомлено пізніше (з газ.). Здається співає від краю до краю саме повітря, співає марево, що вже схоплюється, тече, струмує де-не-де над ковилою (О. Гончар).

24. Використовуючи просте речення *На сонячних галявинах повіяло пахощами фіалок*, утворіть шість складних речень: складносурядне, безсполучникове та чотири складнопідрядних з різними типами підрядних частин.

25. Поставте розділові знаки в реченнях. До кожного випадку сформулюйте та запишіть правило.

1. Природна річ розмірковуючи над чернетками митця ми не завжди можемо безпомилково відтворити плин авторської думки. 2. До речі цим образом користуються багато журналістів навіть тепер не знаючи що його створив В. Винниченко. 3. Краса природи принадість жінки чари музики і слова все це котилось як хвилі в далекому морі чужі й невидимі. 4. Ти спиши і на твоїм обличчі малюється печальний вираз. 5. Зненацька налетів вітер сніг укрився зірваними пелюстками.

26. Перепишіть речення та зробіть його повний синтаксичний розбір (визначте і запишіть тип складного речення, підкресліть члени речення, подайте лінійну схему). Письмово поясніть правопис орфограм.

Зал прийомів був одразу за третьою брамою, князя майже внесли туди, він опинився в якихось золотих сутінках перед широким тронем, що нагадував канапу, над тронем під склепінчастою, в чудернацьких арабесках стелею був червоно-золотий балдахін, з-під якого звішувався на крученому золотому шнурку величезний криваво-червоний рубін, а під тим рубіном, на широкому троні, зграбно й вишукано обгорнувшись дорогими тканинами, облита потоками діамантів, сиділа маленька жіночка з ласкавим усміхом на милому личку і з такою добротою, що князь навіть засумнівався, чи туди його приведено, і мовби аж смикнувся, щоб іти кудись далі (За П. Загребельним).

27. Побудуйте і запишіть речення за поданою схемою. Підкресліть усі члени речення, визначте тип речення.

[ ], [ ], і [ ], (що), (коли).

28. Відредагуйте речення.

- 1) Маю надію сподіватися, що наша передача принесла вам наснагу.
- 2) Дякую всіх за те, що прийняли участь у сьогоднішньому міроприємстві.
- 3) Кидаються в очі невірні форми звертань.

- 4) У роботі часто зустрічаються хибні помилки.
 5) Вітаю усіх присутніх з наступаючими святами.
 6) Ваша порада стане мені в нагоді.

7) Місцева влада підвищила тарифи на комунальні послуги згідно ухвали обласної ради.

8) Іван Петренко підготувався до конференції, але завдяки хворобі виступити не зміг.

9) Не досить вивчити правила — треба вміти приміняти їх на практиці.

10) Читаючи роман, мені так хотілося, щоб усі герої залишилися живими.

29. Продовжіть текст. Підтвердіть або спростуйте думку, висловлену в поданих нижче рядках з роману Ліни Костенко «Записки українського самашедшого».

Отакі ми йдемо в XXI століття. Над нами озонова дірка, під нами отруєні ґрунтові води. Купив екологічну карту України — плямиста, як саламандра, вже ж нема де жити на цій землі. Все в завалах сміття, брухту, ядерних відходів, руйнівних енергій духу і болячок тіла, в суцільних зонах екологічного лиха, — то чого ж я надіюсь на той Міленіум, на те оновлення людства? Чи воно ж здатне оновитися? Дехто взагалі вважає, що Третє тисячоліття — це вже кінець Історії.

30. Заповніть пропуски в таблиці класифікації речень.

Ознака, яка лежить в основі класифікації	Типи речень
За кількістю граматичних основ	1. .... 2. ....
.....	1. Двоскладні 2. ....
.....	1. Розповідні 2. .... 3. ....
За інтонацією	1. Окличні 2. ....
За наявністю всіх структурно необхідних членів речення	1. .... 2. ....
.....	1. Поширені 2. Непоширені
За наявністю засобів ускладнення	1. .... 2. ....

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ У ПІДГОТОВЦІ ДО КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ КОНТРОЛЬНОЇ РОБОТИ

1. Що позначає м'який знак? Що позначає апостроф?
2. Після яких букв уживається апостроф в українських словах? У словах іншомовного походження?
3. За якої умови перед буквами *я, ю, є, і* після букв *б, п, в, м, ф* ставлять апостроф?
4. За якої умови вживають апостроф після префіксів та першої частини складних слів перед *я, ю, є, і*?
5. Після яких літер уживають м'який знак?
6. Після якої букви перед суфіксами *-ств(о), -ськ(ий)* треба писати м'який знак?
7. За якої умови в буквосполученнях *-ньч-, -ньц-* та *-льч-, -льц-* потрібно писати м'який знак?
8. Чи потрібно писати м'який знак після *н* перед буквами, які позначають шиплячі приголосні звуки (*ж, ч, ш, ц*)?
9. На межі яких морфем може відбуватися збіг приголосних звуків? Наведіть приклади.
10. Між якими звуками відбувається подовження приголосних?
11. У яких суфіксах прикметників, дієприкметників і прислівників відбувається подвоєння?
12. У яких групах приголосних у вимові та на письмі відбувається спрощення? А коли спрощення не позначають на письмі?
13. Який принцип лежить в основі правопису префіксів *пре-, при-, прі-*? Коли потрібно вживати префікс *при-*, а коли *пре-*?
14. Коли потрібно писати префікс *с-*, а коли *з-*?
15. Що спільного в написанні всіх інших префіксів української мови?
16. Які зміни приголосних відбуваються при утворенні прикметників від власних та загальних назв за допомогою суфікса *-ськ-*?
17. Сформулюйте правило «дев'ятки».
18. Коли відбувається подвоєння приголосних у словах іншомовного походження?

19. Які складні іменники треба писати разом?
20. Які складні прикметники пишемо з дефісом, а які — разом?
21. Як потрібно писати слова з іншомовними префіксами (префіксоідами)?
22. Що вивчає фонетика?
23. Скільки голосних та приголосних звуків в українській мові?
24. Назвіть дзвінки, глухі та сонорні приголосні української мови.
25. Які є чергування голосних звуків в українській мові?
26. Які приголосні звуки української мови чергуються? У яких формах?
27. Назвіть правильно всі букви сучасної української мови в алфавітній послідовності.
28. Що вивчає лексикологія?
29. Що таке фразеологізм? Які його ознаки? Чим він відрізняється від вільного словосполучення?
30. Які морфеми виокремлюють у словах?
31. Як визначити корінь слова?
32. Що таке основа слова?
33. Дайте визначення закінчення слова. Які слова не мають закінчення?
34. Чому в словах *весело, по-моєму, співаючи* немає закінчення?
35. Які є способи словотворення в сучасній українській мові?
36. Наведіть приклади утворення слів префіксальним та префіксально-суфіксальним способом. Поясніть, як розрізнити ці способи творення слів.
37. Доведіть, що слово *переходити* утворено префіксальним способом, а *перехід* — безсуфіксним.
38. Назвіть усі частини мови. Які з них є самостійними, а які — службовими?
39. Дайте визначення іменника й назвіть його основні морфологічні ознаки.
40. Згадайте іменники української мови, у визначенні роду яких виникають труднощі.
41. Які значеннєві та структурні ознаки збірних іменників?
42. Як розподіляють іменники між відмінами (типами відмінювання)?
43. Для чого потрібно знати групу відмінювання іменника (тверда, м'яка або мішана)? За якою ознакою визначають належність іменника до певної групи? У межах яких відмін виокремлюють групи?
44. Які особливості відмінювання іменників першої відміни?
45. Як поділяють на групи (різновиди відмінювання) іменники, що закінчуються на *-р*?

46. Які закінчення в орудному відмінку однини мають іменники на *-р*, які належать до м'якої групи? Твердої? Мішаної?
47. Від чого залежить закінчення іменника чоловічого роду другої відміни в родовому відмінку однини?
48. Назвіть групи іменників, які в родовому відмінку однини мають закінчення *-а (-я)*.
49. Назвіть групи іменників, які в родовому відмінку однини мають закінчення *-у (-ю)*.
50. Яке закінчення в родовому відмінку однини мають назви осіб і тварин, частин рослин та живих організмів?
51. Які терміни в родовому відмінку однини мають закінчення *-а(-я)*, а які — *-у, (-ю)*?
52. Яке закінчення в родовому відмінку однини мають назви явищ природи, дій і процесів, станів і почуттів?
53. Які особливості відмінювання іменників третьої та четвертої відмін?
54. Дайте визначення прикметника як частини мови та назвіть його морфологічні ознаки. У чому особливість морфологічних ознак прикметника? Від чого вони залежать?
55. На які розряди за значенням поділяють прикметники?
56. Назвіть типи відмінювання прикметників.
57. Якими за будовою бувають форми вищого та найвищого ступенів порівняння прикметників?
58. За допомогою яких засобів утворюються форми вищого та найвищого ступенів порівняння прикметників?
59. За допомогою яких суфіксів утворюються присвійні прикметники?
60. Дайте визначення займенника як частини мови.
61. Назвіть розряди займенників за значенням. Наведіть приклади.
62. Від чого залежить тип відмінювання займенника? Назвіть особливості відмінювання різних типів займенників.
63. Дайте визначення числівника та зазначте його морфологічні ознаки.
64. На які групи поділяють числівники за значенням і будовою?
65. У чому полягає особливість відмінювання числівників на позначення десятків?
66. Як відмінюються числівники на позначення сотень?
67. Яка особливість відмінювання складених кількісних числівників?
68. У якому відмінку вживають іменники, що поєднуються з числівниками *два, три, чотири*?
69. З якими іменниками поєднуються збірні числівники?
70. У чому особливість дієслова як повнозначної частини мови?

71. Які є форми дієслова в українській мові?
72. Що називають дієвідмінюванням?
73. З якою практичною метою потрібно визначати належність дієслова до певної дієвідміни? Як визначити дієвідміну дієслова? У якій його формі?
74. Які закінчення мають дієслова I дієвідміни?
75. Які закінчення мають дієслова II дієвідміни?
76. Від яких двох основ утворюють форми дієслова?
77. Якими за будовою можуть бути форми наказового способу дієслова?
78. Чи всі форми наказового способу можна утворити (1 особа однини і множини, 2 особа однини і множини, 3 особа однини і множини)?
79. За допомогою яких часток утворюють складену форму наказового способу в українській літературній мові?
80. Як утворюють форму умовного способу дієслова?
81. Що таке дієприкметник? Які ознаки він має?
82. Які є види дієприкметників? Чи від будь-якого дієслова можна утворити всі види дієприкметників?
83. Які умови творення пасивних дієприкметників?
84. Від яких дієслів утворюють активні дієприкметники теперішнього та минулого часу?
85. За допомогою яких суфіксів утворюють активні дієприкметники теперішнього часу, активні дієприкметники минулого часу та пасивні дієприкметники?
86. Яка тенденція у вживанні дієприкметників простежується в сучасній українській літературній мові?
87. Що таке дієприслівник? Які ознаки він має?
88. Як утворюють дієприслівники? За допомогою яких суфіксів?
89. Які особливості творення та вживання дієслівних форм на *-но*, *-то* в українській мові?
90. Дайте визначення прислівника та назвіть його морфологічні ознаки.
91. Коли прислівники пишуть з дефісом, а коли — разом?
92. Що називають прийменником? У чому полягає службова функція прийменника?
93. З якими відмінками вживають основні прийменники української мови?
94. Як треба писати складні прийменники, що починаються із *по-* і *на-*?
95. Як треба писати складні прийменники, першою частиною яких є *з-* або *із-*?
96. Коли частку *НЕ-* пишуть разом з повнозначними словами?
97. Коли частку *НЕ* потрібно писати окремо від інших частин мови?

98. Що таке сполучник? Яка службова функція сполучників?
99. На які групи поділяють сполучники за їх роллю в реченні?
100. Назвіть усі групи сурядних сполучників.
101. На які групи поділяють сполучники за будовою? Наведіть приклади.
102. Як треба писати складні сполучники?
103. Від яких частин мови потрібно відрізнати сполучники *щоб, якби, проте, зате*, щоб не помилитися у правописі? Наведіть приклади коротких речень з поданими сполучниками та з тими словами, які схожі з ними за звучанням, але відмінні за правописом.
104. Як треба писати сполучники із частками *ж, б, би* на взірць: *але/ж, коли/б, коли/б/то, хоча/б, хоч/би, аби/ж/то?*
105. Як треба писати сполучники з частками *то, но*: *тим/то, тому/то, якби/то, тільки/но?*
106. Як потрібно писати складені сполучники, наприклад, *тому/що, дарма/що, не/зважаючи/на/те/що, та/й, так/що* та ін.?
107. Як пишуться складні сполучники (й омонімічні їм частки) на взірць: *мов/би, не/мов/би, не/мов/би/то, наче/б, наче/б/то, не/наچه/б/то, ніби/то, буцім/би, буцім/то?*
108. Які службові слова називають частками? Яка роль часток у мові?
109. На які групи за функцією в мові поділяють частки?
110. Як можна писати частки з різними частинами мови?
111. Які частки треба писати разом із займенниками та прислівниками? А за якої умови ці ж частки пишемо окремо?
112. Які частки треба писати окремо від інших частин мови?
113. Які частки пишуть з дефісом? За якої умови деякі з цих часток пишуть окремо?
114. Які є варіанти написання часток *ні, ані* з іншими частинами мови? За яких умов?
115. Назвіть групи слів, об'єднані в мові під загальною назвою *вигук*.
116. Чому вигук не належить ні до самостійних (повнозначних), ні до службових (неповнозначних) частин мови?
117. Що називають словосполученням? Які сполуки слів не належать до словосполучень?
118. Які є типи словосполучень?
119. Які є різновиди підрядного зв'язку між словами у словосполученні?
120. Дайте визначення речення.
121. Наведіть класифікацію речень за різними ознаками (за кількістю граматичних основ, за структурою граматичної основи, за наявністю другоградних членів речення, за метою висловлення тощо).

122. Які є типи присудків в українській мові? Яку будову має кожний тип присудка?

123. Чим може бути виражений підмет?

124. Які словосполучення можуть бути в ролі підмета?

125. У яких випадках потрібно обов'язково ставити тире між підметом і присудком на місці пропущеного дієслова-зв'язки?

126. Які є різновиди додатків? Що таке прямий додаток і від якого дієслівного присудка він залежить?

127. Назвіть різновиди означень. Чим можуть бути виражені узгоджені означення?

128. Назвіть основні способи вираження неузгоджених означень.

129. Дайте визначення прикладки як різновиду неузгодженого означення.

130. Які є різновиди обставин в українській мові?

131. Яке речення називають односкладним?

132. Які є різновиди односкладних речень? Дайте визначення кожного з них та проілюструйте прикладами.

133. Що називають ускладненим реченням? Якими синтаксичними конструкціями може бути ускладнене просте речення?

134. Які члени речення називають однорідними? Чи завжди вони мають однакове морфологічне вираження?

135. Назвіть групи сполучників, якими з'єднуються однорідні члени речення. У чому особливість градаційних сполучників?

136. Що таке приєднувальні сполучники? Чи потрібно ставити кому перед приєднувальним сполучником?

137. У яких випадках потрібно ставити коми перед розділовими сполучниками?

138. Коли перед єднальними сполучниками потрібно ставити коми?

139. Які означення називають однорідними, а які неоднорідними?

140. Які розділові знаки вживають у реченні з узагальнювальними словами?

141. Які члени речення називають відокремленими?

142. Які існують загальні умови відокремлення членів речення?

143. За якої умови відокремлюють означення, виражене прикметниковим або дієприкметниковим зворотом?

144. За яких умов відокремлюють означення, виражені поодинокими прикметниками?

145. Чи завжди потрібно виділяти комами означення та прикладки, які стосуються особових займенників?

146. Чим може бути виражена відокремлена прикладка?

147. За яких умов відокремлюють прикладки? Які розділові знаки потрібно ставити в реченні з відокремленою прикладкою?

148. Які обставини відокремлюють?

149. Що таке уточнювальні та пояснювальні члени речення? Чим вони можуть бути виражені?

150. Чим вставні компоненти речення відрізняються від вставлених?

151. Якими розділовими знаками на письмі виділяють вставні речення, а якими — вставлені?

152. Назвіть групи вставних слів? За допомогою яких вставних слів виражають припущення, упевненість, емоції?

153. Що називають складним реченням?

154. Які є різновиди складних речень?

155. Які речення називають складносурядними?

156. За допомогою яких сполучників поєднуються частини складносурядних речень?

157. Які розділові знаки й за яких умов можуть уживатися в складносурядному реченні?

158. Коли у складносурядному реченні не потрібно ставити кому між його предикативними частинами?

159. Яке речення називають складнопідрядним?

160. Які є різновиди складнопідрядних речень?

161. Якими сполучниками поєднують частини складнопідрядних речень?

162. Як у складнопідрядному реченні визначити головну та підрядну частини?

163. Які розділові знаки можуть уживатися в складнопідрядному реченні?

164. Де потрібно ставити кому, якщо головна і підрядна частини з'єднані складеними сполучниками підрядності?

165. Коли не потрібно ставити кому між двома підрядними або головними частинами складнопідрядного речення?

166. Дайте визначення безсполучникового речення. Поясніть, як з'єднуються частини безсполучникового речення.

167. Які загальні принципи вживання двокрапки і тире у складному безсполучниковому реченні? Коли потрібно ставити крапку з комою?

168. З'ясуйте значення термінів *складне багатоконпонентне речення*, *складна синтаксична конструкція*, *речення змішаного типу*.

169. Що таке *текст*? Які його основні ознаки?

170. Які є види текстів?

ПІСЛЯМОВА

Якщо ви уважно прочитали цей посібник і знайшли відповіді на ті запитання, які вас турбували, це означає, що робота авторів була не даремною. Ви ще на одну сходинку наблизилися до своєї мети — досконало опанувати рідну мову, обрати її як фаховий предмет, пов'язати з нею свою професію, науково дослідити її, зробити важливий і корисний внесок у науку про мову. Адже наша мова — як та мільйоннобарвна мозаїка, кожен крихітний елемент якої приховує в собі велику таїну, і розкрити її належить саме вам...

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Абзац — відступ праворуч на початку першого рядка кожної групи речень (частини тексту), об'єднаних за змістом і граматично.

Абревіатура — складне слово (іменник), утворене з початкових літер або частин слів.

Абстрагування — це мисленнєвий відхід від несуттєвого, другорядного і зосередження на найголовніших, визначальних, диференційних ознаках.

Автентичний — оригінальний, справжній.

Адресант — той, хто адресує повідомлення; мовець, автор тексту.

Адресат — той, кому адресують повідомлення; читач, слухач.

Аналіз — це метод дослідження, який ґрунтується на уявному розчленуванні предмета або явища на частини. Кожну частину вивчають окремо, але в межах цілого.

Аналогія — метод дослідження, за яким предмети і явища розглядають на основі їх подібності до інших предметів і явищ. Отримані результати і висновки поширюють на всі аналогічні явища.

Анахронізм — помилкове чи свідоме використання слів, що застаріли і не відповідають сучасним мовним нормам.

Анотація — стисла характеристика змісту статті, книги, наукової роботи.

Антронім — власне ім'я людини (ім'я особове, ім'я по батькові, прізвище, прізвисько, псевдонім, криптонім, кличка).

Антропоцентризм — дослідження ментальної (розумової) і духовної сфери людини в їхньому зв'язку з мовою; вивчення мови з метою пізнання її носія — людини.

Апробація — схвалення, затвердження чого-небудь, наприклад, наукової роботи після випробування, перевірки.

Арго — штучно створювана мова вузької групи людей, які прагнуть зробити її незрозумілою для інших.

Аргумент — певне положення, доказ для підтвердження, обґрунтування чого-небудь, якої-небудь тези.

Артикуляція — робота мовних органів, спрямована на творення звуків.

Архаїзми — застарілі слова, що вийшли з ужитку, на позначення сучасних предметів, явищ, понять.

Асиміляція — уподібнення вимови одного звука до іншого.

Атрибутивний — який стосується означення, вживається як означення, означальний.

Афікс — загальна назва всіх морфем, крім кореня; службова морфема, яка виконує словотворчу, формотворчу або словозмінну функцію.

Багатомовність — 1. Володіння кількома мовами. 2. Схильність людини багато говорити.

Біблеїзм — слово або вираз із Біблії, яке увійшло в загальну мову.

Бібліографія — систематизований опис друкованих видань; список літератури.

Білінгвізм — двомовність; використання людьми двох мов для забезпечення комунікативних потреб.

Валентність — здатність слів сполучатися між собою.

Вербальний — словесний.

Вульгаризм — груба, лайлива, ненормативна лексика.

Гендер — соціальна стать, на відміну від біологічної.

Гіпотеза — наукове припущення про причинно-наслідковий зв'язок досліджуваних явищ.

Говірка — різновид загальнонародної мови, поширений на невеликій території; зазвичай мовлення людей якогось одного населеного пункту.

Граматика — 1. Розділ мовознавства, який вивчає граматичну будову мови (способи і засоби вираження граматичних значень слів і речень тощо). Її підрозділами є синтаксис і морфологія. 2. Граматична будова мови.

Дебати — обговорення якого-небудь питання, обмін думками; суперечки, дискусії.

Дедуція — метод, за яким дослідження виконують у напрямку від загального до часткового. Спочатку вивчають об'єкт у цілому, а потім на цій підставі роблять висновок про його складники.

Десемантизація — втрата словом лексичного значення.

- Дефініція* — коротке логічне визначення змісту якого-небудь поняття.
- Дисиміляція* — розподібнення вимови двох подібних або однакових звуків.
- Дискурс* — текст у сукупності комунікативних, соціокультурних, психо-логічних та інших чинників. Це мовлення, «занурене в життя».
- Дискусія наукова* — обговорення проблемного наукового питання.
- Диспут* — публічна суперечка на певну тему.
- Дистрибуція* — сукупність усіх оточень, у яких зафіксована певна мовна одиниця.
- Діалект (говір)* — територіальний або соціальний різновид загальнона-родної мови.
- Діахронія* — дослідження мови протягом різних етапів її розвитку, в істо-ричному аспекті.
- Домінанта* — один із членів синонімічного ряду, навколо якого групу-ються слова-синоніми цього ряду; стрижневе слово, яке є найбільш загальним за лексичним значенням, стилістично та експресивно ней-тральним.
- Евфемізм* — слово або вислів, що вживається для непрямого, приховано-го, пом'якшеного, ввічливого позначення певних предметів, явищ, дій замість їх прямої назви.
- Евфонія* — милозвучність.
- Експансіонізм* — внутрішня спеціалізація науки і водночас тісніший зв'язок з іншими науками.
- Експланаторність* — пояснення мовних явищ, а не лише їх констатація.
- Еліптичний* — який ґрунтується на пропусканні в реченні слів, що легко домислюються; неповний, наприклад, *еліптичне речення*.
- Емотивна функція мови* — вираження почуттів та емоцій засобами мови.
- Епістолярії* — приватне й офіційне листування.
- Етикет мовний* — система усталених мовних правил і формул для вста-новлення мовленнєвого контакту і підтримання спілкування між спів-розмовниками.
- Етимологія* — 1. Розділ науки про мову, що вивчає походження та історію окремих слів і морфем. 2. Походження та історія слів і морфем.
- Етнолінгвістика* — наука про національну специфіку мов. Вона спря-мована на вивчення віддзеркалення в мові й мовленнєвій діяльності етнічної свідомості, менталітету, національного характеру, матеріаль-ної і духовної культури народу.

Жанр — форма організації мовного матеріалу в межах певного функціонального стилю.

Жаргон — різновид мови певної соціальної групи, об'єднаної професією, соціальним станом, інтересами, який вирізняється лексикою і вимовою.

Закони наукові — логічно доведені правила про взаємозалежність між визначеними науковими об'єктами.

Знання наукове — перевірені практикою, узагальнені уявлення про закономірні зв'язки між явищами об'єктивної дійсності, адекватне відбиття позамовної дійсності у свідомості та мові людини.

Знання відносне — загалом правильне відображення дійсності, але характеризується неповним збігом досліджуваного об'єкта та його образу у свідомості людини або ж є адекватним лише за певних умов.

Знання достовірне наукове — цілком об'єктивне, незалежне від індивідуальних особливостей сприйняття дослідника.

Значення граматичне — абстрактне, узагальнене значення мовної одиниці, виражає різні відношення слова до інших слів і є спільним для цілого класу слів (наприклад, значення жіночого роду іменника, першої особи дієслова, родового відмінка тощо).

Значення лексичне — предметно-речовий зміст слова, співвіднесеність звукового комплексу слова з відповідним поняттям та предметом позамовного світу.

Ідея наукова — інтуїтивне пояснення явища без повної аргументації та без визначення його зв'язків і відношень.

Ідіолект — сукупність мовних особливостей певного носія мови.

Ідіостиль — сукупність мовновиражальних засобів певного носія мови, яка вирізняє його з-поміж інших.

Індукція — метод дослідження, за яким спочатку вивчають окремі складники об'єкта, а потім розглядають об'єкт у цілому, тобто здійснюють шлях від часткового до загального. Висновок роблять, йдучи від конкретних фактів до узагальнення.

Інтенсивність — сила вимовляння, яка збільшується в місцях логічного наголошування.

Інтернаціоналізми — слова або вислови, які поширені в багатьох мовах, близьких за походженням.

Інтоніяція — ритміко-мелодійна характеристика мовлення.

- Інфінітив* — початкова форма дієслова, що виражає дію або стан безвідносно до особи, числа, часу і способу.
- Історизми* — слова і сполучення слів, вживані на позначення предметів, явищ і понять, що вийшли з ужитку.
- Калька* — слово або вираз, у якому скопійовані засобами рідної мови всі морфеми або основи іншомовного слова та спосіб їх поєднання.
- Картографування* — нанесення на карту; складання карт (географічних, лінгвогеографічних).
- Категоризація* — одна з пізнавальних форм мислення людини, що дає змогу узагальнювати її знання та досвід і здійснювати класифікацію; утворювати й виокремлювати категорії, тобто членувати зовнішній світ і мову; систематизувати значення слів у мовній свідомості людини.
- Категорія граматична* — сукупність однотипних граматичних значень, утілених у системі протиставлених один одному рядів граматичних форм (категорія відмінка, часу тощо).
- Каузативний* — який має значення причини дії; який спричинює дію.
- Когнітивізм* — дослідження мовно-мисленнєвих одиниць, пов'язаних із процесами у свідомості людини.
- Компетенція мовна* — знання норм сучасної літературної мови та вміння застосовувати їх у висловлюванні.
- Компетенція мовнокомунікативна* — сукупність знань про спілкування в різних умовах з різними співрозмовниками та вміння їх застосовувати.
- Компіляція* — текст, створений на основі поєднання запозичених в інших авторів матеріалів без самостійного дослідження та опрацювання джерел.
- Композиція* — структура, побудова.
- Комуніканти* — особи, що беруть участь у спілкуванні (мовець — адресант, слухач — адресат).
- Комунікація* — спілкування (у широкому лінгвістичному трактуванні).
- Конкретизація* — метод дослідження предметів і явищ у конкретних реальних умовах їх існування.
- Конотація* — додаткові семантичні чи стилістичні відтінки основного значення слова, що надають йому певного емоційно-експресивного забарвлення.

Контекст — 1. Лінгвістичне оточення мовної одиниці. 2. Відрізок писемного мовлення, який дає можливість встановити значення слова або фрази, що належать йому.

Концепт — одиниця знання про світ, що відображає предмети реального або ідеального світу і зберігається в пам'яті носіїв мови у вигляді слова. Він є своєрідним посередником між словом і дійсністю, що зберігається у семантичній пам'яті людини та формує її концептуальну картину світу.

Концептуалізація явищ мовної дійсності — віднесення окремих елементів до структури концептуальної системи мови на підставі узагальнення лінгвоментальних знань.

Концепція — система поглядів, думок, ідей, доказів при побудові й доведенні наукової теорії.

Культура наукового мовлення — дотримання літературних норм (орфоепічних, орфографічних, пунктуаційних тощо) наукової мови, її правильність, логічність, точність, чистота тощо.

Культура наукової мови — нормативне застосування усної і писемної наукової мови, високий рівень мовнокомунікативної культури.

Лексема — слово в сукупності всіх його форм і значень.

Лексикографія — розділ мовознавства, присвячений теорії та практиці укладання словників.

Лексикологія — розділ мовознавства, який вивчає словниковий склад мови.

Лінгвістика гендерна — наука, що покликана розв'язувати проблеми співвідношення гендеру й мови.

Лінгвістика когнітивна — наука, що розглядає функціонування мови як різновид когнітивної, тобто пізнавальної, діяльності людини.

Лінгвістика комунікативна — наука, що вивчає мовне спілкування, яке складається з таких компонентів, як мовець, адресат, повідомлення, контекст, засоби повідомлення.

Лінгвістика порівняльна (зіставна, контрастивна) — наука, що здійснює порівняння, зіставлення різних мов як у синхронії, так і в діяхронії з метою виявлення в них спільного й відмінного.

Лінгвістика тексту — вивчає зв'язний текст та його змістові категорії.

Лінгвістика функційна (функціональна) — наука, що зосереджує увагу на вивченні функцій мови у спілкуванні.

Лінгвокультурологія — вивчає фіксацію в мові духовної й матеріальної культури народу, культурно значущої інформації.

Мелодика — підвищення та зниження тону.

Метафора — вид переносного значення слова, у якому перенесення відбувається на основі подібності явищ — зовнішньої, функціональної тощо.

Метод (науковий метод, метод дослідження) — шлях, спосіб пізнання дійсності; засіб отримання наукових фактів, сукупність прийомів дослідження. Розрізняють загальнонаукові методи (індукція, дедукція, аналіз, синтез, аналогія) та методи наукових галузей (мовознавчі, літературознавчі, соціологічні тощо).

Метод зіставний (контрастивний, типологічний) — сукупність прийомів дослідження й опису мови через її порівняння з іншою мовою (спорідненою або неспорідненою).

Метод лінгвістичної географії — сукупність прийомів, що полягають у картографуванні елементів мови, які розрізняють її діалекти.

Метод описовий — планомірна інвентаризація мовних одиниць, з'ясування і пояснення їх будови та функціонування.

Метод порівняльно-історичний (компаративний, лінгвогенетичний) — сукупність різних прийомів і методик історико-генетичного дослідження мовних сімей, груп споріднених, а також окремих мов для виявлення закономірностей їх розвитку.

Метод структурний — метод синхронного аналізу мови, який використовують для дослідження структури мовних явищ та їх систематизації.

Методологія — 1. Учення про спосіб, шлях наукового пізнання, про правила наукового мислення в дослідженні; теорія принципів і наукових методів дослідження. 2. Система наукових принципів, методів і методик дослідження, яка визначає логіку дій ученого.

Мистецтво ораторське — майстерність виголошування усних розмов, що базується на засвоєнні основ риторики й особливих якостей мовця.

Мова літературна — унормована форма загальнонародної мови, яка має усний і писемний варіанти, розвинуті функціональні стилі й обслуговує всі сфери діяльності суспільства.

Мовознавство (лінгвістика) — наука про природну людську мову загалом і про всі мови світу як її індивідуальних представників.

Модальність — мовна категорія, що виражає співвіднесенність повідомлення та дійсності, а також ставлення мовця до повідомлюваного з погляду реальності чи ірреальності, правдивого чи неправдивого.

Моделювання — метод дослідження, який ґрунтується на заміні реального об'єкта на його схему, спрощену копію, модель, що має суттєві ознаки оригіналу.

Морфема — найменша неподільна значуща одиниця мови, яка може виконувати словотворчу, формотворчу та словозмінну функції.

Морфологія — розділ граматики, у якому вивчають частини мови, граматичні форми та граматичні категорії слів.

Мотивація — усвідомлена необхідність зробити щось.

Наголос — виділення слова або його частини в потоці мовлення за допомогою певних фонетичних (інтонаційних) засобів, властивих мові: посилення голосу, підвищення тону, збільшення тривалості вимовляння тощо.

Наголос логічний — особливе виділення, підкреслення у фразі слова, важливого з погляду змісту.

Намір комунікативний (інтенція) — мета висловлювання мовця.

Напрямок науковий у лінгвістиці — комплекс наукових досліджень, спрямованих на розв'язання фундаментальних теоретичних і практичних завдань у певній галузі мовознавчої науки.

Наріччя — найбільша одиниця діалектного членування мови, що охоплює значну територію поширення того чи того різновиду загальнонародної мови.

Наука — 1. Особлива галузь діяльності певної групи людей, спрямована на отримання і систематизацію об'єктивних знань. 2. Форма людської свідомості, яка відображає світ у вигляді системи достовірних знань про природу, суспільство і мислення. 3. Кожна галузь наукових знань.

Неологізм — слово, створене для позначення нових реалій дійсності.

Норма [мовна] — історично зумовлений, відібраний і апробований суспільством у процесі спілкування найкращий варіант із співвідносних елементів загальнонародної мови.

Норми акцентуаційні — норми наголошування слів.

Об'єкт дії — предмет, на який спрямовано дію. Граматичним вираженням об'єкта в українській мові є додаток, а при дієсловах пасивного стану — підмет.

- Об'єкт* лінгвістичного дослідження — мовне явище, яке породжує проблемну ситуацію і яке розглядають в одному або кількох визначених аспектах.
- Оказіоналізм* — індивідуально-авторський неологізм.
- Омоніми* — слова, однакові за звучанням, але зовсім різні за значенням.
- Орфограма* — буква або ціле слово, для правильного написання якого необхідно застосувати правило.
- Орфографія* — система загальноприйнятих правил, які існують для передавання звукової мови на письмі.
- Орфоенія* — сукупність літературних норм вимовляння звуків та наголошування слів.
- Особистість мовна* — людина, здатна продукувати й сприймати тексти.
- Парадигма* — ряд протиставлених мовних одиниць, кожна з яких визначається відношенням до інших.
- Пароніми* — слова, близькі за звучанням, але різні за значенням.
- Партитура тексту* — графічне відтворення особливостей його звучання.
- Пауза* — перерва у звучанні, вимові.
- Підхід діалектичний* — передбачає пізнання дійсності в її протиріччях, цілісності та розвитку, у взаємозв'язку і взаємозумовленості предметів і явищ.
- Пізнання наукове* — процес руху людської думки від незнання до знання про предмети і явища навколишнього світу, який характеризується науковими метою, завданнями і методами, що забезпечують отримання достовірних знань.
- Плагіат* — копіювання, привласнення чужих думок, тексту без покликання на першоджерело.
- Полеміка* — зіткнення поглядів в обговоренні певних проблем.
- Поле функціонально-семантичне* — система різнорівневих мовних одиниць (лексичних, морфологічних, синтаксичних), здатних виконувати спільну функцію.
- Правило орфографічне* — коротка, конкретна, чітка рекомендація щодо вживання певної орфограми.
- Предмет* дослідження — та частина об'єкта, яку буде науково обґрунтовано і стосовно якої будуть зроблені висновки.

Презентація електронна, або комп'ютерна — спосіб подання певної інформації за допомогою мультимедійних технологій (зображень, звуку, відео), які впливають на зорове, слухове та кінестетичне сприйняття інформації.

Приєм (науковий прийом, прийом дослідження) — послідовність логічних дій ученого в дослідженні об'єкта. Застосовують як сукупність прийомів у складі певного методу, так і окремі прийоми.

Принцип науковий — найзагальніші закономірності пізнання об'єкта, підхід до його вивчення, що спирається на певні закони мислення людини та аспекти наукового об'єкта.

Проблема — складне наукове завдання, яке потребує розв'язання і має значну перспективу.

Професіоналізми — слова, вживані групами людей однієї професії на позначення певних предметів і понять, пов'язаних з їхньою діяльністю.

Психолінгвістика — наука про взаємозв'язок мови із психічною діяльністю людини; про закони спілкування, про сприйняття та продукування мовлення, формування висловлень відповідно до системи мови, про закономірності мовленнєвого впливу й особливості опанування мови дітьми тощо.

Реферат науковий — письмовий виклад основних положень однієї або кількох наукових праць з обраної наукової теми.

Ритм — співвідношення сильніших та слабших, довших та коротших складів.

Риторика — теорія ораторського мистецтва; наука красномовства.

Роздум — тип мовного висловлювання, у якому автор викладає свої міркування стосовно якої-небудь проблеми.

Семантика — 1. Розділ науки про мову, який вивчає значення мовних одиниць. 2. Значення мовних одиниць — слів, словосполучень, речень.

Синтез — метод логічного висновку, за якого складники, виокремлені в ході аналізу, об'єднують в одне ціле. З'ясовують місце і роль кожного елемента в межах цілого, зв'язки та відношення між елементами.

Синтаксис — розділ мовознавчої науки, який вивчає способи і засоби поєднання слів у словосполученні та реченні. Об'єкт вивчення синтаксису — словосполучення та речення.

Сленг — соціально маркована лексика певної суспільної культури.

- Наукова стаття* — невеликий за обсягом науковий твір, надрукований у збірнику, журналі або газеті.
- Синхронія* — дослідження мови на сучасному етапі її функціонування або на певному часовому зрізі.
- Соціолінгвістика* — наука про функціонування мови в суспільстві. Вона вивчає вплив суспільних явищ і процесів на виникнення, розвиток, соціальну і функціональну диференціацію (розрізнення) та функціонування мов, а також зворотний вплив мови на соціум.
- Стилістика* — лінгвістична наука, що вивчає стилістичну систему мови (стилі мови й мовлення, стилістичні засоби тощо).
- Стиль* у лінгвістиці — функціональний різновид літературної мови, який характеризується певним набором мовних засобів (лексичних, граматичних, фонетичних та ін.), відповідних до мети і змісту спілкування.
- Суб'єкт* — предмет судження, логічний підмет; той, хто здійснює дію, процес.
- Суржик* — змішана мова, що виникає внаслідок тривалого впливу іншої мови, наприклад, внаслідок русифікації, частого вживання русизмів.
- Такт мовленнєвий* — відрізок потоку мовлення між будь-якими паузами.
- Тези* — науково-інформаційний документ, у якому лаконічно й чітко відображено гіпотезу, матеріал і результати наукового дослідження.
- Текст* — усна або писемна лінійна послідовність речень-висловлень, об'єднаних змістовими і формально-граматичними зв'язками, темою і сюжетом.
- Тембр* — забарвленість голосу.
- Темп* — швидкість мовлення.
- Теорія мовознавча* — система ідей, поглядів, гіпотез, законів, об'єднаних спільною метою — тлумаченням мовознавчого явища.
- Термін* — слово або сполучення слів, що називає спеціальне поняття галузі науки. Термін є однозначним і має дефініцію (чітке визначення).
- Транскрипція* — особлива система письма, яку застосовують для відтворення усного мовлення.
- Універсалиї лінгвістичні* — мовні явища (особливості, характеристики), які виявляються в усіх мовах.
- Факти дійсності* — явища реального світу або фрагменти дійсності, у яких відображено об'єктивні властивості явищ і процесів і які є основою для наукового висновку.

- Факти наукові* — відображені у свідомості дослідника факти дійсності, перевірені, усвідомлені й зафіксовані мовою науки.
- Форма мови писемна* — мова, зафіксована на папері за допомогою графічних знаків. Вона забезпечує послідовне дотримання усіх мовних норм.
- Форма мови усна* — мова, втілена у звуках, сприймана на слух.
- Фонема* — найменша неподільна звукова одиниця мови, яка слугує для побудови, розпізнавання та розрізнення слів і морфем; ідеальний звук, звукотип.
- Фонетика* — галузь мовознавства, яка вивчає звуки мови, їх закономірні чергування та зміни в потоці мовлення.
- Форма слова граматична* — морфологічний різновид, варіант слова, який характеризується особливостями морфемного складу, граматичного значення, сполучуваності (наприклад, відмінкові форми іменників — *книги, у науці, словом*; особові форми дієслів — *читають, пишеш, думаю*).
- Фраза* — відрізок потоку мовлення між великими паузами, які зазвичай бувають між реченнями.
- Фразеологічна одиниця (фразеологізм)* — стійке сполучення слів; лексикограматична єдність двох чи більше слів, побудована за моделлю словосполучення або речення й автоматично відтворювана в мовленні у вигляді усталеної, неподільної, цілісної конструкції.
- Функціоналізм* — дослідження функцій одиниць мови.
- Цитата* — дослівно наведений уривок чийогось висловлення, з якогось тексту для підтвердження або ілюстрації певної думки.
- Штамп* — типовий вираз, який через часте вживання втрачає свіжість та оригінальність.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Фонетика. Фонологія. Орфоепія

Багмут А. Й. Інтонація спонтанного мовлення / А. Й. Багмут, І. В. Борисяк, Г. П. Олійник — К. : Наук. думка, 1985. — 216 с.

Бондарко Л. В. Фонетическое описание языка и фонологическое описание речи / Л. В. Бондарко. — Л. : ЛГУ им. А. А. Жданова, 1981. — 199 с.

Винницький В. М. Наголосу сучасній українській мові / В. М. Винницький. — К. : Рад. школа, 1984. — 160 с.

Жилко Ф. Т. Фонологічні особливості української мови в порівнянні з іншими слов'янськими / Ф. Т. Жилко. — К. : Вид-во АН УРСР, 1963. — 36 с.

Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови / Ю. О. Карпенко. — Одеса : Чорномор'я, 1996. — 144 с.

Коваль А. П. Культура української мови / А. П. Коваль. — К. : Наук. думка, 1966. — 192 с.

Коструба П. П. Фонетика сучасної української літературної мови / П. П. Коструба. — Львів. — 1963. — Ч. I. — 100 с.

Плющ Н. П. Сучасна українська мова. Орфоепія : навчальний посібник / Н. П. Плющ, В. В. Бондаренко. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2007. — 208 с.

Потебня А. А. Ударение / А. А. Потебня ; подг. к изд. В. Ю. Франчук. — К. : Наук. думка, 1973. — 167 с.

Прокопова Л. І. Приголосні фонеми сучасної української літературної мови : Експериментально-фонетичне дослідження / Л. І. Прокопова. — К. : Вид-во Київ. ун-ту ім. Т. Шевченка, 1958. — Вип. 2. — 111 с.

Реформатский А. А. Очерки по фонологии, морфонологии и морфологии / А. А. Реформатский. — М. : Наука, 1979. — 104 с.

Тоцька Н. І. Голосні фонеми української літературної мови / Н. І. Тоцька. — К. : Вид-во КДУ, 1973. — 193 с.

Трубецкой Н. С. Основы фонологии / Н. С. Трубецкой ; [пер. с нем. А. А. Холодовича. Ред. С. Д. Кацнельсон]. — М. : Изд-во иностр. лит., 1960. — 372 с.

Франчук В. Ю. Праці О. О. Потебні з акцентології / В. Ю. Франчук // Мовознавство. — 1971. — № 3. — С. 38–46.

Щерба Л. В. Избранные работы по языкознанию и фонетике / Л. В. Щерба. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1958. Т. 1. — 1958. — 182 с.

Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. — Л. : Наука, Ленингр. отд-е, 1974. — 428 с.

Лексикологія. Фразеологія. Лінгвостилістика

Авксентьев Л. Г. Сучасна українська мова : Фразеологія / Л. Г. Авксентьев. — Х. : Вища школа, 1988. — 134 с.

Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології / М. Ф. Алефіренко. — Х. : Вид-во при Харк. ун-ті, 1987. — 137 с.

Апресян Ю. Д. Лексическая семантика (синонимические средства языка) / Ю. Д. Апресян. — М. : Наука, 1974. — 368 с.

Балли Ш. Французская стилистика / Ш. Балли. — М. : Изд-во иностр. лит., 1961. — 394 с.

Бойко Н. І. Українська експресивна лексика : семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти : [монографія] / Н. І. Бойко. — Ніжин : ТОВ «Вид-во «Аспект-Поліграф», 2005. — 552 с.

Бондарко А. В. Теория значения в системе функциональной грамматики : На материале русского языка / А. В. Бондарко ; РАН. Ин-т лингв. исследований. — М. : Языки славянской культуры, 2002. — 736 с.

Буда В. А. Лінгвостилістика сучасного історичного роману про добу козацтва (60–90 рр. ХХ ст.) / В. А. Буда. — К. : Рідна мова, 1998. — 164 с.

Бурячок А. А. Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов / А. А. Бурячок. — К. : Наук. думка, 1983. — 248 с.

Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика / Л. М. Васильев. — М. : Высш. школа, 1990. — 176 с.

Ващенко В. С. Українська семасіологія. Типологія лексичних значень / В. С. Ващенко. — Дніпропетровськ, 1981. — 67 с.

Вежицкая А. Семантические универсалии и описание языков / А. Вежицкая, А. Д. Шмелев ; пер. с англ. А. Д. Шмелева // Язык. Семиотика. Культура. — М. : Языки русской культуры, 1999. — 780 с.

Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке / В. В. Виноградов // Виноградов В. В. Избранные труды : Лексикология и лексикография. — М. : Наука, 1977. — С. 140–161.

Виноградов В.В. О языке художественной прозы / В.В. Виноградов. — М. : Наука, 1980. — 359 с.

Вокальчук Г.М. Авторський неологізм в українській поезії ХХ століття (лексикографічний аспект) : [монографія] / Г.М. Вокальчук ; за ред. А.П. Грищенка. — Рівне : Науково-видавничий центр «Перспектива», 2004. — 524 с.

Вокальчук Г.М. Словотворчість українських поетів ХХ століття : [монографія] / Г.М. Вокальчук ; відп. ред. С. Я. Єрмоленко. — Острого : Національний університет «Острозька академія», 2008. — 536 с.

Городенська К.Г. Из новейших рекомендаций щодо складних уживань в українській мові / К.Г. Городенська, Н.І. Кочукова, Г.М. Куцак — Київ — Слов'янськ, 2006. — 83 с.

Дудик П.С. Стилiстика української мови : навч. посiбник / П.С. Дудик. — К. : ВЦ «Академія», 2005. — 368 с.

Дятчук В.В. Семантична структура і функціонування лексики української літературної мови / В.В. Дятчук, Л.О. Пустовіт. — К. : Наук. думка, 1983. — 156 с.

Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова / С.Я. Єрмоленко. — К. : Наук. думка, 1987. — 245 с.

Жаркова Л.П. Емоційно-оцінні назви осіб у системі художньо-зображальних засобів мови / Л.П. Жаркова // Мовознавство. — 1970. — № 2. — С. 78–80.

Їжакевич Г.П. Стилiстична класифікація фразеологізмів / Г.П. Їжакевич // Укр. мова і літ. в шк. — 1971. — № 10. — С. 13–21.

Кобозева И.М. Лингвистическая семантика : учебник / И.М. Кобозева. — М. : Эдиториал УРСС, 2000. — 352 с.

Клименко Н.Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі / Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк — К. : Видавничий дiм Дмитра Бураго, 2008. — 335 с.

Ковалик І.І. Методика лінгвістичного аналізу тексту / І.І. Ковалик, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ — К. : Вища шк., 1984. — 120 с.

Кононенко В.І. Словесні символи в семантичній структурі фраземи / В.І. Кононенко // Мовознавство. — 1991. — № 6. — С. 30–36.

Кочан І.М. Лінгвістичний аналіз тексту : [навч. посiбник] / І.М. Кочан. — [2-е вид., перероб. і доп.]. — К. : Знання, 2008. — 423 с.

Кочерган М.П. Слово і контекст : Лексична сполучуваність і значення слова / М.П. Кочерган. — Львів : Вища шк., 1980. — 182 с.

Кронгауз М.А. Семантика / М.А. Кронгауз. — М. : Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001. — 399 с.

Крючкова Т.Б. Особенности формирования и развития общественно-политической лексики и терминологии / Т.Б. Крючкова. — М. : Наука, 1989. — 151 с.

Кубрякова Е. С. Типы языковых значений : Семантика производного слова / Е. С. Кубрякова. — М. : Наука, 1981. — 200 с.

Курило Олена. Уваги до сучасної української літературної мови / Олена Курило. — К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. — 303 с.

Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови (семантична структура слова) / Л. А. Лисиченко. — Харків : Вища шк., 1976. — 113 с.

Лісничий Д. В. Метафора з дендронімним компонентом у поетичних творах першої половини ХХ століття (семантико-функціональний та лексикографічний аспекти) : [монографія] / Д. В. Лісничий. — К., 2008. — 440 с.

Мацько Л. І. Стилїстика української мови : підручник / Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М. ; за ред. Л. І. Мацько. — [2-е вид., випр.]. — К. : Вища школа, 2005. — 462 с.

Медведєва Л. М. Слово як сфера взаємодії лексичних і граматичних значень / Л. М. Медведєва // Мовознавство. — 1987. — № 3. — С. 28–34.

Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту : Декодування Шевченкового вірша / А. К. Мойсієнко. — К. : Правда Ярославичів, 1997. — 200 с.

Мойсієнко А. К. Динамічний аспект номінації / А. К. Мойсієнко. — К. : Київський університет, 2004. — 100 с.

Панько Т. І. Українське термінознавство / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк — Львів : Світ, 1994. — 216 с.

Передрій Г. Р. Лексика і фразеологія української мови / Г. Р. Передрій, Г. М. Смолянінова. — К. : Рад. шк., 1983. — 208 с.

Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови / О. Д. Пономарів. — К. : Либідь, 1992. — 248 с.

Потебня О. О. Естетика і поетика слова : Збірник / О. О. Потебня. — К. : Мистецтво, 1995. — 302 с.

Рудяков О. М. Функціональна семантична одиниця / О. М. Рудяков // Мовознавство. — 1988. — № 6. — С. 18–25.

Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. — К. : Наук. думка, 1983. — 236 с.

Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) / О. А. Стишов. — 2-е вид., переробл. — К. : Пугач, 2005. — 388 с.

Тараненко А. А. Языковая семантика в её динамических аспектах (основные семантические процессы) / А. А. Тараненко ; отв. ред. Л. С. Паламарчук. — К. : Наук. думка, 1989. — 256 с.

Теорія і практика лінгвістичного аналізу художнього тексту. — Тернопіль : Лілея, 1997. — 172 с.

Ужченко В. Д. Українська фразеологія / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьєв. — Х. : Основа, 1990. — 167 с.

Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія : [монографія] / В. Д. Ужченко. — Луганськ : Альма-матер, 2003. — 362 с.

Українська лексика в історичному та ареальному аспектах / [Д. Г. Бучко, Г. В. Войтів, Д. Г. Гринчишин та ін.] ; відп. ред. Р. Й. Керста. — К. : Наук. думка, 1991. — 184 с.

Уфимцева А. А. Лексическое значение : Принцип семиологического описания лексики / А. А. Уфимцева. — [2-е изд., стереотип.] — М. : Наука, 1986. — 240 с.

Чабаненко В. А. Основи мовної експресії / В. А. Чабаненко. — К. : Вища шк., 1984. — 167 с.

Чередниченко І. Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови / І. Г. Чередниченко. — К. : Рад. школа, 1962. — 495 с.

Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка / Н. М. Шанский. — М. : Либроком, 2010. — 266 с.

Шмелев Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка / Д. Н. Шмелев. — [изд. 2-е, стереотип.] — М. : Эдиториал УРСС, 2003. — 244 с.

Щур Г. С. Теории поля в лингвистике / Г. С. Щур. — М. : Либроком, 2009. — 264 с.

Юрченко О. С. Фразеологічні перифрази української літературної мови / О. С. Юрченко. — Х. : Вища шк., 1983. — Ч. I. — 119 с.

Януш Я. В. Мова української класичної драматургії / Я. В. Януш. — Львів : Вища шк., 1983. — 147 с.

Ономастика. Діалектологія

Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. — К. : Вища шк., 1980. — 246 с.

Білоусенко П. І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду) / П. І. Білоусенко. — К. : КПІ ім. М. П. Драгоманова, 1993. — 214 с.

Бурячок А. А. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові / А. А. Бурячок. — К. : Вид-во АН УРСР, 1961. — 150 с.

Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко. — К. : Наук. думка, 1990. — 269 с.

Дзєндзелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської обл. УРСР (лексика) / Й. О. Дзєндзелівський. — Ужгород : Ужгород. держ. ун-т, 1958–1960.

Дзендзелівський Й. О. Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови / Й. О. Дзендзелівський. — 2-е вид. — К. : Наук. думка, 1987. — 299 с.

Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. — К. : Рад. школа, 1955. — 316 с.

Залеський А. М. Вокалізм південно-західних говорів української мови / А. М. Залеський. — К. : Наук. думка, 1973. — 156 с.

Керста Р. Й. Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування / Р. Й. Керста. — К. : Наук. думка, 1984. — 152 с.

Козачук Г. О. Сільськогосподарська лексика говірок Волині : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Г. О. Козачук. — К. : КДПІ, 1971. — 20 с.

Масенко Л. Т. Українські прізвища з суфіксом -ій / Л. Т. Масенко // Мовознавство. — 1976. — № 5. — С. 73–78.

Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / Матвіяс І. Г. ; відп. ред. П. Ю. Гриценко. — К. : Наук. думка, 1990. — 166 с.

Никонов В. А. Введение в топонимику / В. А. Никонов. — М. : Наука, 1965. — 179 с.

Никонов В. А. География фамилий / В. А. Никонов. — М. : Наука, 1988. — 189 с.

Никончук М. В. Сільськогосподарська лексика Правобережного Полісся / М. В. Никончук. — К. : Наук. думка, 1985. — 312 с.

Німчук В. В. Лексика і фразеологія «Слова о полку Ігоревім» із погляду сучасної діалектології / В. В. Німчук // Мовознавство. — 1987. — № 6. — С. 24–31.

Німчук В. В. Українські прізвища з суфіксами -'ук, -'чук та етимологічно споріднені утворення / В. В. Німчук // Українська діалектологія і ономастика. — К. : Наук. думка, 1964. — С. 194–210.

Панцьо С. Є. Антропонімія Лемківщини / С. Є. Панцьо. — Тернопіль, 1995. — 125 с.

Редько Ю. К. Основні словотвірні типи сучасних українських прізвищ у порівнянні з іншими слов'янськими / Ю. К. Редько // Філологічний збірник / АН УРСР. Укр. комітет славістів ; ред. кол. : І. К. Білодід (відп. ред.) та ін. — К., 1958. — С. 112–129.

Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища / Ю. К. Редько. — К. : Наук. думка, 1966. — 216 с.

Структурні рівні українських говорів / відп. ред. І. Г. Матвіяс. — К. : Наук. думка, 1985. — 184 с.

Суперанская А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. — М. : Наука, 1973. — 366 с.

Український діалектологічний збірник / НАН України. Ін-т української мови ; П. Ю. Гриценко (відп. ред.) та ін. — К. : Довіра, 1997. — Кн. 3. — 471 с.

Худаш М. Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів : утворення від слов'янських автохтонних відкомпонитних скорочених особових власних імен / М. Л. Худаш. — К. : Наук. думка, 1995. — 360 с.

Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття. Вступ та імена : Конспект лекцій / П. П. Чучка. — Ужгород : Ужгород. держ. ун-т, 1970. — 102 с.

Чучка П. П. Патроніми та їх місце в лексичній системі мови / П. П. Чучка // Мовознавство. — 1984. — № 6. — С. 49–56.

Чучка П. П. Словотвір українських андронімів / П. П. Чучка // Питання словотвору / за ред. І. І. Ковалика. — К. : Вища школа. Голов. вид-во, 1979. — С. 152–160.

Шило Г. Ф. Південно-західні говори на північ від Дністра / Г. Ф. Шило. — Л. : Вид-во Львів. пед. ін-ту, 1957. — 257 с.

Словники, довідники, енциклопедії, атласи

Атлас української мови : в 3 т. / НАН України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Ін-т української мови. Ін-т суспільних наук. Наукове товариство ім. Т. Шевченка в Америці. — К. : Наук. думка, 1984–2001.

Т. 1. : Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. — 1984. — 498 с. ;

Т. 2. : Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. — 1988. — 520 с. ;

Т. 3. : Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. — 2001. — 273 с.

Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. — М. : Сов. энцикл., 1966. — 607 с.

Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Ф. С. Бацевич ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. — К. : Довіра, 2007. — 207 с.

Бибик С. П. Словник епітетів української мови / С. П. Бибик, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт ; Ред. Л. О. Пустовіт. — К. : Довіра, 1998. — 431 с.

Бук С. 3000 найчастотніших слів наукового стилю сучасної української мови / С. Бук ; наук. ред. Ф. С. Бацевич. — Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2006. — 192 с.

Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. — К., Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. — 1440 с.

Ганич Д.І. Словник лінгвістичних термінів / Д.І. Ганич, І.С. Олійник. — К. : Вища шк., 1985. — 360 с.

Годована М.П. Словник-довідник назв осіб за видом діяльності / М.П. Годована. — К. : Наук. думка, 2009. — 170 с.

Головащук С.І. Російсько-український словник сталих словосполучень / С.І. Головащук. — К. : Наук. думка, 2001. — 640 с.

Головащук С.І. Складні випадки наголошення : Словник-довідник / С.І. Головащук. — К. : Либідь, 1995. — 192 с.

Головащук С.І. Словник-довідник з українського літературного слововживання / С.І. Головащук. — Київ : «Наукова думка», 2010. — 432 с.

Голянич М., Стефурак Р., Бабій І. Словник лінгвістичних термінів : лексикологія, фразеологія, лексикографія / [Голянич М.І., Стефурак Р.І., Бабій І. О ; за ред. М. І Голянич]. — Івано-Франківськ : Сімик, 2011. — 272 с.

Городенська К. Граматичний словник української мови : Сполучники / К. Городенська. — Херсон : Видавництво ХДУ. — 2007. — 340 с.

Гринчишин Д. Словник-довідник з культури української мови / Д. Гринчишин, А. Капелюшний, О. Сербенська, З. Терлак. — Львів : Фенікс, 1996. — 368 с.

Гринчишин Д.Г., Сербенська О.А. Словник паронімів української мови / Д.Г. Гринчишин, О.А. Сербенська. — К. : Рад. школа, 1986. — 222 с.

Демська О.М. Словник омонімів української мови / О.М. Демська, І.М. Кульчицький. — Львів : Фенікс, 1996. — 223 с.

Етимологічний словник української мови : в 7 т. / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні ; [ред. кол. : О.С. Мельничук (гол. ред.) та ін.] — К. : Наук. думка, 1982 — 2006.

Т. 1. — 1982. — 632 с. ;

Т. 2. — 1985. — 572 с. ;

Т. 3. — 1989. — 552 с. ;

Т. 4. — 2003. — 656 с. ;

Т. 5. — 2006. — 704 с.

Калашник В.С. Словник фразеологічних антонімів української мови / В.С. Калашник, Ж.В. Колоїз. — [4-е вид.]. — К. : Довіра, 2008. — 349 с.

Калашник В.С. Українсько-російські синтаксичні паралелі : труднощі перекладу / В.С. Калашник, Ж.В. Колоїз. — Х. : Прапор, 2003. — 112 с.

Караванський Св. Практичний словник синонімів української мови / Св. Караванський. — К. : Кобза, 1995. — 472 с.

Карпіловська Є. А. Кореневий гніздовий словник української мови : гнізда слів з вершинами — омографічними коренями / Є. А. Карпіловська. — К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2002. — 912 с.

Клименко Н. Ф. Словник афіксальних морфем української мови / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, В. С. Карпіловський, Т. І. Недозим. — К., 1998. — 434 с.

Коломієць М. П. Короткий словник перифраз / М. П. Коломієць, Є. С. Регушевський. — К. : Рад. школа, 1985. — 152 с.

Кочерган М. П. Словник російсько-українських міжмовних омонімів / М. П. Кочерган. — К. : ВЦ «Академія», 1997. — 400 с.

Культура української мови : Довідник / [С. Я. Єрмоленко, Н. Я. Дзюбишина-Мельник, К. В. Ленець та ін.] ; за ред. В. М. Русанівського. — К. : Либідь, 1990. — 302 с.

Лингвистический энциклопедический словарь / [главн. ред. В. Н. Ярцева]. — [2-е изд., доп.]. — М. : Науч. изд-во «Большая Российская энциклопедия», 2002. — 709 с.

Мартінек С. В. Український асоціативний словник : у 2 т. / С. В. Мартінек. — [2-ге вид., стер.] — Львів : Паїс, 2008.

Орфоепічний словник / [укл. М. І. Погрібний]. — К. : Рад. школа, 1984. — 630 с.

Орфоепічний словник української мови : в 2 т. / НАН України. Ін-т української мови. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Український мовно-інформаційний фонд ; [уклад. : М. М. Пешак та ін.] — К. : Довіра, 2001–2003.

Т. 1. — 2001. — 955 с. ;

Т. 2. — 2003. — 920 с.

Орфоепічний словник української мови : для школярів та студентів / [уклад. : В. М. Русанівський, В. В. Чумак, Г. М. Ярун]. — Ірпінь : Перун, 2006. — 208 с.

Полюга Л. М. Морфемний словник / Л. М. Полюга. — К. : Рад. школа, 1983. — 464 с.

Полюга Л. М. Повний словник антонімів української мови. — 4-е вид. / Л. М. Полюга. — К. : Довіра, 2008. — 510 с.

Полюга Л. М. Словник українських морфем / Л. М. Полюга. — 3-е вид. — К. : Довіра, 2009. — 554 с.

Редько Ю. К. Довідник українських прізвищ / Ю. К. Редько. — К. : Рад. шк., 1968. — 255 с.

Російсько-український словник / НАН України. Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні ; [П. О. Анніна, Г. Н. Горюшина, І. С. Гнатюк та ін.] ; за ред. В. В. Жайворонка]. — К. : Абрис, 2003. — 1424 с.

Русский семантический словарь : Толковый словарь, систематизированный по классам слов и значений / РАН. Ин-т рус. яз. ; [под общей ред. Н. Ю. Шведовой]. — М. : Азбуковник, 2000. — Т. I : Слова указующие (местоимения). Слова именующие : имена существительные (Всё живое. Земля. Космос.). — XXV. — 807 с.

Сікорська З. С. Українсько-російський словотворчий словник / З. С. Сікорська. — 2-е вид., перероб. і доп. — К. : Освіта, 1995. — 256 с.

Скрипник Л. Г. Власні імена людей : Словник-довідник / Л. Г. Скрипник, Н. П. Дзятківська. — 2-е вид., випр. і доп. — К. : Наук. думка, 1996. — 335 с.

Словарь української мови : в 4 т. / [упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко] ; НАН України. Ін-т української мови. — К. : Наук. думка, 1996–1997.

Словник іншомовних слів / Національний університет ім. Тараса Шевченка. Український мовно-інформаційний фонд НАН України ; [уклад. : С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута]. — К. : Наук. думка, 2000. — 680 с.

Словник мови Шевченка : в 2 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; [ред. кол. : В. С. Ващенко (відп. ред.), К. П. Дорошенко, В. Г. Мариниченко, Т. К. Черторизька]. — К. : Наук. думка, 1964. — Т. I. — 484 с. ; Т. II. — 566 с.

Словник синонімів української мови : в 2 т. / НАН України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Ін-т української мови ; [А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головашук та ін.] — К. : Наук. думка, 1999–2000.

Словник скорочень в українській мові : Понад 21000 скорочень / [уклад. : Н. Д. Гула, В. В. Жайворонок, Л. П. Жарова та ін. ; за ред. Л. С. Паламарчука]. — К. : Вища школа, 1988. — 512 с.

Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. / [ред. кол. : Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький]. — К. : Наук. думка, 1977–1978. — Т. 1–2.

Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; [ред. кол. : І. К. Білодід (голова)]. — К. : Наук. думка, 1970–1980.

Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. : у 28-ми вип. ; [ред. кол. : Д. Гринчишин та ін.] — Львів, 1994–1996. — Вип. 1–3.

Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка : в 2 т. / А. Н. Тихонов. — М. : Рус. яз., 1985. — Т. I. — 856 с. ; Т. II. — 887 с.

Удовиченко М. Г. Фразеологічний словник української мови : в 2 т. / М. Г. Удовиченко. — К. : Вища школа, 1984.

Українська літературна вимова і наголос : Словник-довідник / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні ; [І.Р. Вихованець, С.Я. Єрмоленко, Н.М. Сологуб, Г.Х. Щербатюк ; відп. ред. М.А. Жовтобрюх]. — К. : Наук. думка, 1973. — 724 с.

Українська мова. Енциклопедія / [ред. кол. : В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М.П. Зяблюк та ін.]. — [3-є вид. зі змін. і доп.]. — К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. — 856 с.

Український орфографічний словник / НАН України. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. Український мовно-інформ. фонд ; [уклад. : В.В. Чумак, І.В. Шевченко, Л.Л. Шевченко, Г.М. Ярун ; за ред. В.Г. Скляренка]. — Вид. 9-е, переробл. і доповн. — К. : Довіра, 2009. — 1011 с.

Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / [пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева]. — М., 1964–1973. — Т. 1–4.

Фразеологічний словник української мови : в 2 кн. / АН України. Ін-т української мови ; [уклад. В.М. Білоноженко, В.О. Винник, І.С. Гнатюк та ін.] — К. : Наук. думка, 1993.

Частотний словник сучасної української художньої прози : В 2 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні ; [ред. кол. : В.С. Перебийніс (голова) та ін.]. — К. : Наук. думка, 1981. — Т. I. — 864 с. ; Т. II. — 856 с.

Широков В. А. Словники України — інтегрована лексикографічна система. Електронний ресурс / НАН України ; Український мовно-інформаційний фонд / В. А. Широков, І. В. Шевченко, О. Г. Рабулець та ін. — К., 2001. — 1 електрон. опт. диск (CDR).

Етимологический словарь славянских языков : Праславянский лексический фонд / [отв. ред. О. Н. Трубачев]. — М. : Наука, 1979. — Вып. 6. — 222 с. ; 1981. — Вып. 8. — 252 с.

Юрченко О. С. Словник стійких народних порівнянь / О. С. Юрченко, А. О. Івченко. — Х. : Основа, 1993. — 176 с.

Яценко І. Т. Морфемний аналіз : Словник-довідник : у 2 т. / І. Т. Яценко. — К. : Вища шк., 1980–1981.

Морфеміка. Словотвір

Безпояско О. К. Морфеміка української мови / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська. — К. : Наук. думка, 1987. — 212 с.

Вакарюк Л. О. Українська мова. Морфеміка і словотвір / Л. О. Вакарюк, С. Є. Панцьо. — Тернопіль : Лілея, 1999. — 220 с.

Городенська К. Г. Словотвірна структура слова (відіменні деривати) / К. Г. Городенська, М. В. Кравченко. — К. : Наук. думка, 1981. — 199 с.

Городенська К. Г. Структура складних іменників у контексті семантичного синтаксису / К. Г. Городенська // Мовознавство. — 1988. — № 3. — С. 27–34.

Горпинич В. О. Українська словотвірна дериватологія / В. О. Горпинич. — Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. держ. ун-ту, 1998. — 189 с.

Грещук В. В. Поняття словотвірної парадигми в сучасній дериватології / В. В. Грещук // Мовознавство. — 1985. — № 1. — С. 21–27.

Дідківська Л. П. Словотвір, синонімія, стилістика / Л. П. Дідківська, Л. О. Родніна. — К. : Наук. думка, 1982. — 170 с.

Зверев А. Д. Словообразование в современных восточнославянских языках / А. Д. Зверев. — М. : Высш. шк., 1981. — 206 с.

Земская Е. А. Современный русский литературный язык. Словообразование / Е. А. Земская. — М. : Просвещение, 1973. — 304 с.

Клименко Н. Ф. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська. — К., 1998. — 162 с.

Клименко Н. Ф. Основи морфеміки сучасної української мови : Навч. посібник / Н. Ф. Клименко ; Ін-т змісту і методів навчання. Київ. ун-т імені Т. Шевченка. — К., 1998. — 182 с.

Клименко Н. Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови / Н. Ф. Клименко. — К. : Наук. думка, 1973. — 186 с.

Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові / Н. Ф. Клименко. — К. : Наук. думка, 1984. — 251 с.

Ковалик І. І. Вчення про словотвір / І. І. Ковалик. — Львів : Вид-во Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка, 1958–1960. — Вип. 1. : Словотворчі частини слова. — 79 с. ; 1961. — Вип. 2. : Словотворча характеристика слова. Відношення вчення про словотвір до інших мовознавчих дисциплін. — 84 с.

Ковалик І. І. Діалектичний характер словотвірної структури похідного слова / І. І. Ковалик // Питання словотвору. — К. : Вища шк. голов. вид-во, 1979. — С. 20–27.

Коломієць В. Т. Словотвір неологізмів у слов'янських мовах (прикметники, дієслова, прислівники) / В. Т. Коломієць // Мовознавство. — 1973. — № 4. — С. 3–10.

Морфемна структура слова / [відп. ред. М. М. Пешак]. — К. : Наук. думка, 1979. — 335 с.

Морфологічна будова сучасної української мови / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; [ред. кол. : А. М. Жовтобрюх (відп. ред.) та ін.] — К. : Наук. думка, 1975. — 208 с.

Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси) / П. І. Білоусенко, І. О. Іншакова, К. А. Качайло, О. В. Меркулова, Л. М. Стівбур. — Запоріжжя — Кривий Ріг : ТОВ «ЛПКС» ЛТД, 2010. — 480 с.

Немченко В. Н. Современный русский язык (Словообразование) / В. Н. Немченко. — М. : Высш. шк., 1984. — 255 с.

Немченко В. Н. Способы русского словообразования (диахронический аспект) / В. Н. Немченко. — Горький : Горьк. гос. ун-т им. Н. И. Лобачевского, 1979. — 81 с.

Питання словотвору / [за ред. І. І. Ковалика]. — К. : Вища шк. Голов. вид-во, 1979. — 191 с.

Плющ М. Я. Словотвір у сучасній українській мові. Морфологічні типи словотвору / М. Я. Плющ // Наук. записки Київського пед. ін-ту. — К. : КДП ім. О. М. Горького, 1957. — Т. 24. : Філологічна серія. — С. 29–68.

Плющ М. Я. Словотворення та вивчення його в школі : посібник для вчителів / М. Я. Плющ. — 2-е вид., перероб. — К. : Рад. шк., 1985. — 127 с.

Словотвір сучасної української літературної мови / [відп. ред. М. А. Жовтобрюх]. — К. : Наук. думка, 1979. — 406 с.

Словотвірна семантика східнослов'янських мов / [відп. ред. А. М. Жовтобрюх]. — К. : Наук. думка, 1983. — 202 с.

Граматика

Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія : [підручник для студ. філол. ф-тів вузів] / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, Русанівський В. М. — К. : Либідь, 1993. — 336 с.

Вихованець І. Р. Граматика української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Грищенко. — К. : Рад. школа, 1982. — 208 с.

Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник для студ. філол. ф-тів вузів] / І. Р. Вихованець. — К. : Либідь, 1993. — 368 с.

Граматика современного русского литературного языка / [под ред. Н. Ю. Шведовой]. — М. : Наука, 1970. — 767 с.

Плющ М. Я. Граматика української мови : Морфеміка. Словотвір. Морфологія / М. Я. Плющ. — [Вид. 2-е.] — К. : Видавничий дім «Слово», 2010. — 328 с.

Плющ М. Я. Граматика української мови в таблицях : [навч. посіб.] / М. Я. Плющ, Н. Я. Грипас. — К. : Вища шк., 2004. — 167 с.

Потебня А. А. Из записок по русской грамматике : в 4 т. / А. А. Потебня. — М. : Просвещение, 1985. — Т. IV. — Вып. I. — 319 с.

Потебня А. А. Из записок по русской грамматике : в 4 т. / А. А. Потебня. — М. : Просвещение, 1977. — Т. IV. — Вып. II. — 406 с.

Потебня А. А. Из записок по русской грамматике : в 4 т. / А. А. Потебня. — М. : Учпедгиз, 1958. — Т. I—II. — 536 с.

Потебня А. А. Из записок по русской грамматике : в 4 т. / А. А. Потебня. — М. : Просвещение, 1968. — Т. III. — 551 с.

Русская грамматика : в 2-х т. / [ред. кол. : Н. Ю. Шведова (гл. ред.) и др.] — М. : Наука, 1980. — Т. I. Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. — 783 с. ; Т. II. Синтаксис. — 709 с.

Теория функциональной грамматики : Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис / [ред. кол. : А. В. Бондарко (отв. ред.), Т. В. Булыгина, Н. А. Козинцева]. — Л. : Наука. Ленинград. отд-е, 1987. — 348 с.

Теория функциональной грамматики : Качественность. Количественность / [Т. Г. Акимова, В. П. Берков, А. В. Бондарко (отв. ред.) и др.] ; РАН. Ин-т лингв. исследований. — СПб. : Наука, 1996. — 264 с.

Теория функциональной грамматики : Локативность. Бытийность. Посесивность. Обусловленность / [А. В. Бондарко (отв. ред.), М. Д. Воейкова, В. Г. Гак и др.] — СПб. : Наука, 1996. — 229 с.

Теория функциональной грамматики : Персональность. Залоговость / [А. В. Бондарко (отв. ред.), Т. В. Булыгина, Н. Б. Вахтин и др.] — СПб. : Наука, 1991. — 370 с.

Теория функциональной грамматики : Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания. Определённость / неопределённость / [А. В. Бондарко (отв. ред.), В. Гладров, И. Б. Долинина и др.] — СПб. : Наука, 1992. — 303 с.

Теория функциональной грамматики : Темпоральность. Модальность / [А. В. Бондарко (отв. ред.), Е. И. Беляева, Л. А. Бирюлин и др.] — Л. : Наука, 1990. — 263 с.

Украинская грамматика / [В. М. Русановский, М. А. Жовтобрюх, Е. Г. Городенская, А. А. Грищенко ; отв. ред. В. М. Русановский]. — К. : Наук. думка, 1986. — 360 с.

Морфологія

Арполенко Г. П. Числівник української мови / Г. П. Арполенко, К. Г. Городенська, Г. Х. Щербатюк — К. : Наук. думка, 1980. — 242 с.

Бабайцева В. В. Явления переходности в грамматике русского языка : [монография] / В. В. Бабайцева. — М. : Дрофа, 2000. — 640 с.

Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз) / О. К. Безпояско. — К. : Наук. думка, 1991. — 172 с.

Бондарко А. В. Русский глагол / Бондарко А. В., Буланин Л. Л. ; под ред. Ю. С. Маслова. — Л. : Просвещение, Ленингр. отд-е, 1967. — 192 с.

Бондарко А. В. Грамматическая категория и контекст / А. В. Бондарко. — Л. : Наука, Ленингр. отд-е, 1971. — 116 с.

Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) : учеб. пособие для вузов / В. В. Виноградов ; отв. ред. Г. А. Золотова. — 3-е изд., испр. — М. : Высш. шк., 1986. — 640 с.

Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академічна граматики української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. — К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. — 400 с.

Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1980. — 286 с.

Вихованець І. Р. Система відмінків української мови / І. Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1987. — 231 с.

Вихованець І. Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1988. — 256 с.

Гнатюк Г. М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові / Г. М. Гнатюк. — К. : Наук. думка, 1982. — 248 с.

Городенська К. Г. Морфологізація транспозиційних переходів / К. Г. Городенська // Теоретичні проблеми граматики. — Донецьк : ДонДУ, 1995. — С. 51–61.

Горпинич В. О. Морфологія української мови / В. О. Горпинич. — К. : ВЦ «Академія», 2004. — 336 с.

Гринчишин Д. Г. Явище субстантивзації в українській мові / Д. Г. Гринчишин. — К. : Наук. думка, 1965. — 112 с.

Грищенко А. П. Прикметник в українській мові / А. П. Грищенко ; відп. ред. В. В. Німчук. — К. : Наук. думка, 1978. — 207 с.

Дзензелівський Й. О. Проніміналізація в українській мові / Й. О. Дзензелівський // Укр. мова в шк. — 1955. — № 1. — С. 14–20.

Дудко І. В. Займенникове вираження категорії означеності-неозначеності в українській мові : [монографія] / І. В. Дудко. — К. : Довіра, 2011. — 232 с.

Загнітко А. П. Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці / А. П. Загнітко. — К. : НМК ВО, 1990. — 132 с.

Загнітко А. П. Морфологічні категорії іменника в синтагматиці і парадигматиці / А. П. Загнітко. — К. : НМК ВО, 1989. — 63 с.

Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія / А. П. Загнітко. — Донецьк : ДонДУ, 1996. — 435 с.

Івченко М. П. Числівники української мови / М. П. Івченко. — К. : Вид-во Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка, 1955. — 143 с.

Категория количества в современных европейских языках / [В.В. Акуленко, С.А. Швачко, Е.И. Букреева и др.] — К. : Наук думка, 1990. — 284 с.

Категория определённости-неопределённости в славянских и балканских языках : Сб. ст. / [отв. ред. Т.М. Николаева]. — М. : Наука, 1979. — 364 с.

Коць Л.М. Дієприслівник у сучасній українській літературній мові (Специфіка зв'язків та їх значень) / Л.М. Коць. — К. : Вид-во АН УРСР, 1964. — 163 с.

Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови : Морфологія : у 2-х ч. / І.К. Кучеренко. — К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1961. — Ч. I. — 172 с. ; 1964. — Ч. II. — 160 с.

Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія / І.К. Кучеренко. — 2-е вид., уточн. й доп. — Вінниця : Поділля, 2000, 2003. — 464 с.

Леонова М.В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / М.В. Леонова. — К. : Вища шк., 1983. — 264 с.

Линник Т.Г. Параметричні прикметники і їх становлення / Т.Г. Линник. — К. : Наук. думка, 1982. — 198 с.

Матвіяс І.Г. Іменник в українській мові / І.Г. Матвіяс. — К. : Рад. шк., 1974. — 184 с.

Мацько Л.І. Інтер'єктиви в українській мові / Л.І. Мацько. — К. : КДПШ, 1981. — 130 с.

Медведев Ф.П. Система сполучників в українській мові / Ф.П. Медведев. — Х. : Вид-во Харк. держ. ун-ту, 1962. — 90 с.

Мельничук О.С. Історичний розвиток функцій і складу приєдників в українській мові / О.С. Мельничук // Слов'янське мовознавство. — 1961. — Вип. 3. — С. 124–194.

Морфологічна будова сучасної української мови / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні ; [ред. кол. : М.А. Жовтобрюх (відп. ред.) та ін.]. — К. : Наук. думка, 1975. — 208 с.

Ожоган В. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови : [монографія] / В.М. Ожоган. — К. : НАН України Інститут української мови, «Мовознавство», 1997. — 231 с.

Озерова Н.Г. Лексическая и грамматическая семантика существительного / Н.Г. Озерова ; отв. ред. Г.П. Ижакевич. — К. : Наук. думка, 1990. — 192 с.

Падучева Е.В. Высказывание и его соотносённость с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений) / Е.В. Падучева ; отв. ред. В.А. Успенский. — М. : Наука, 1985. — 271 с.

Плунгян В.А. Общая морфология : Введение в проблематику / В.А. Плунгян. — Изд. 2-е, испр. — М. : УРСС, 2003. — 384 с.

Плющ М. Я. Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення / М. Я. Плющ. — К. : Київ. пед. ін-т, 1978. — 107 с.

Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. — К. : Наук. думка, 1971. — 315 с.

Селиверстова О. Н. Местоимения в языке и речи / О. Н. Селиверстова ; отв. ред. В. Н. Ярцева. — М. : Наука, 1988. — 151 с.

Сич В. Ф. Перехід у займенники слів інших частин мови / В. Ф. Сич // Укр. мова і літ. в шк. — 1984. — № 10. — С. 28–32.

Симонова К. С. Категоріальні ознаки та синтаксичні функції часток / К. С. Симонова // Укр. мова і літ. в шк. — 1983. — № 7. — С. 47–49.

Супрун О. П. Славянские числительные : Становление числительных как особой части речи / О. П. Супрун. — Минск : Изд-во Белорус. ун-та, 1969. — 232 с.

Тимченко Є. К. Акузатив в українській мові (з української складні) / Є. К. Тимченко. — К. : 3 друкарні УАН, 1928. — 101 с.

Тимченко Є. К. Вокатив і інструменталь в українській мові / Є. К. Тимченко. — К. : 3 друкарні УАН, 1926. — 118 с.

Тимченко Є. К. Льокатив в українській мові (з української складні) / Є. К. Тимченко. — К. : 3 друкарні УАН, 1925. — 71 с.

Тимченко Є. К. Номінатив і датив в українській мові / Є. К. Тимченко. — К. : 3 друкарні УАН, 1925. — 64 с.

Тимченко Е. Функции генетива в южнорусской языковой области / Є. К. Тимченко. — Варшава : Варш. учеб. окр., 1913. — 278 с.

Чапля І. К. Прислівники в українській мові / І. К. Чапля. — Х. : Вид-во ХДУ, 1960. — 124 с.

Синтаксис

Арполенко Г. П. Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові / Г. П. Арполенко, В. П. Забеліна. — К. : Наук. думка, 1982. — 131 с.

Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл : Логико-семантические проблемы / Н. Д. Арутюнова. — М. : Наука, 1976. — 383 с.

Бабайцева В. В. Система членов предложения в современном русском языке / В. В. Бабайцева. — М. : Просвещение, 1988. — 160 с.

Бевзенко С. П. Сучасна українська мова. Синтаксис : навч. посібник / С. П. Бевзенко, Л. П. Литвин, Г. В. Семеренко. — К. : Вища шк., 2005. — 270 с.

Бевзенко С. П. Структура складного речення в українській мові : навч. посібник / С. П. Бевзенко. — К. : Вид-во КДПІ, 1987. — 80 с.

Вихованець І.Р. Семантико-синтаксична структура речення / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. — К. : Наук. думка, 1983. — 219 с.

Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1992. — 222 с.

Вихованець І.Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові / І.Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1971. — 120 с.

Гальона Н.П. Питання про валентність як міжрівневу категорію / Н.П. Гальона // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : Зб. наук. праць / Відп. ред. А.П. Грищенко. — К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. — Випуск 1. — С. 21–30.

Городенська К.Г. Дери́вація синтаксичних одиниць / К.Г. Городенська ; АН України. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні ; відп. ред. І.Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1991. — 192 с.

Горяний В.Д. Синтаксис односкладних речень / В.Д. Горяний. — К. : Рад. шк., 1984. — 128 с.

Грищенко А.П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові / А.П. Грищенко. — К. : Наук. думка, 1969. — 155 с.

Дорошенко С.І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові / С.І. Дорошенко. — Х. : Вид-во «Вища шк.» при Харків. держ. ун-ті, 1980. — 151 с.

Дудик П.С. Звертання-речення в сучасній українській мові / П.С. Дудик // Укр. мова і літ. в шк. — 1971. — № 5. — С. 37–43.

Дудик П.С. Просте ускладнене речення / П.С. Дудик. — Вінниця : Вид-во Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського, 2002. — 335 с.

Дудик П.С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення : Просте речення, еквіваленти речення / П.С. Дудик. — К. : Наук. думка, 1973. — 288 с.

Дудик П.С. Словосполучення в українській літературній мові / П.С. Дудик. — К., 1998. — 132 с.

Загнітко А.П. Теоретична грамати́ка української мови. Синтаксис / А.П. Загнітко. — Донецьк : ДонДУ, 2001. — 662 с.

Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г.А. Золотова. — Изд. 3-е, стереотип. — М. : Эдиториал УРСС, 2003. — 368 с.

Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові / Н.Л. Іваницька. — К. : Вища шк., 1986. — 167 с.

Кадомцева Л.О. Українська мова. Синтаксис простого речення / Л.О. Кадомцева. — К. : Вища школа, 1985. — 127 с.

Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови / М. У. Каранська. — К. : НМК ВО, 1992. — 396 с.

Квашук А. Г. Синтаксис складного речення : посібн. для вчителів / А. Г. Квашук. — К. : Рад. шк., 1986. — 109 с.

Козачук Г. О. Багатослівні члени речення / Г. О. Козачук // Українська мова і література в школі. — 1990. — № 12. — С. 52–59.

Козачук Г. О. Підмети, виражені словосполученнями / Г. О. Козачук // Укр. мова і літ. в шк. — 1982. — № 1. — С. 36–39.

Кучеренко І. К. Логіко-граматична природа речень з узагальнюючими словами при однорідних членах / І. К. Кучеренко // Мовознавство. — 1977. — № 6. — С. 3–12.

Левицкий Ю. А. Основы теории синтаксиса / Ю. А. Левицкий. — Изд. 2-е, стереотип. — М. : Эдиториал УРСС, 2002. — 236 с.

Лекант П. А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке / П. А. Лекант. — 2-е изд., испр. — М. : Высш. шк., 1986. — 176 с.

Майданський М. Н. Про однорідні і неоднорідні означення / М. Н. Майданський // Укр. мова в шк. — 1956. — № 4. — С. 7–17.

Матвіяс І. Г. Синтаксис займенників в українській мові / І. Г. Матвіяс ; відп. ред. І. О. Варченко. — К. : Вид-во АН УРСР, 1962. — 131 с.

Мельничук А. С. Порядок слов и синтагматическое членение предложений в славянских языках : Краткая характеристика общих закономерностей / А. С. Мельничук. — К. : Изд-во АН УССР, 1958. — 64 с.

Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення / О. С. Мельничук. — К. : Наук. думка, 1966. — 324 с.

Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи / И. И. Мещанинов. — Л. : Наука, 1978. — 387 с.

Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. — 8-е изд. — М. : Эдиториал УРСС, 2001. — 452 с.

Плющ М. Я. Категорія суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення / М. Я. Плющ. — К. : Вища шк., 1986. — 176 с.

Плющ М. Я. Проблема відокремлення і відокремлених компонентів речення (семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти) : навчальний посібник / М. Я. Плющ. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. — 92 с.

Плющ М. Я. Словоформа у семантично елементарному та ускладненому реченні : Вибрані праці. / М. Я. Плющ — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. — 363 с.

Синтаксична будова української мови. — К. : Наук. думка, 1968. — 203 с.

Синтаксична концепція Арнольда Грищенка : вибране / [упорядники : І. В. Дудко, Ю. С. Макарець ; редактор і автор вступної статті М. І. Степаненко]. — К., 2011. — 456 с.

Скаб М. С. Граматика апеляції в українській мові / М. С. Скаб. — Чернівці : Місто, 2002. — 272 с.

Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання : навч. посібник / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська — К. : Вища школа, 1994. — 670 с.

Слинько І. І. Парадигматика простого речення української мови / І. І. Слинько // Мовознавство. — 1980. — № 3. — С. 22–29.

Слинько І. І. Парадигматика складного речення / І. І. Слинько // Мовознавство. — 1987. — № 3. — С. 12–16.

Степаненко М. І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення та речення / М. І. Степаненко ; НАН України. Укр. мовно-інформаційний фонд. — К., 1997. — 216 с.

Степаненко М. І. Просторові поширювачі у структурі простого речення : [монографія] / М. І. Степаненко. — Полтава : АСМІ, 2004. — 463 с.

Теньєр Л. Основы структурного синтаксиса / Л. Теньєр. — М. : Прогресс, 1988. — 654 с.

Христіанінова Р. О. Просте речення в шкільному курсі української мови / Р. О. Христіанінова. — Посібник для вчителів. — К. : Рад. шк., 1991.

Шахматов А. А. Синтаксис русского языка / А. А. Шахматов. — 3-е изд. — М. : Эдиториал УРСС, 2001. — 620 с.

Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови / К. Ф. Шульжук. — К. : ВЦ «Академія», 2004. — 408 с.

Шульжук К. Ф. Складні багатокомпонентні речення в українській мові / К. Ф. Шульжук. — К. : Вища шк. Голов. вид-во, 1986. — 183 с.

Історія мови

Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору) / С. П. Бевзенко. — Ужгород, 1960. — 416 с.

Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О. С. Мельничука. — К. : Наук. думка, 1966. — 595 с.

Історія української мови : Лексика і фразеологія / АН УРСР. Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні / В. О. Винник, В. Й. Горобець, В. Л. Карпова ; відп. ред. В. М. Русанівський. — К. : Наук. думка, 1983. — 743 с.

Історія української мови : Морфологія / АН УРСР. Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні / С. П. Бевзенко, А. П. Грищенко, Т. Б. Лукінова та ін. ; Відп. ред. В. В. Німчук. — К. : Наук. думка, 1978. — 539 с.

Історія української мови : Синтаксис / АН УРСР. Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні / Г. П. Арполенко, А. П. Грищенко, В. В. Німчук (відп. ред.) та ін. — К. : Наук. думка, 1983. — 501 с.

Історія української мови : Фонетика / АН УРСР. Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні / М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко ; Відп. ред. В. В. Німчук. — К. : Наук. думка, 1979. — 367 с.

Мейе А. Общеславянский язык / А. Мейе ; [пер. с 2-го франц. изд., просмотр. и доп. в сотруду. с А. Вайаном. ; пер. и прим. П. С. Кузнецова] / Под ред. С. Б. Бернштейна. — М. : Изд-во иностр. лит., 1951. — 491 с.

Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підручник / В. М. Русанівський. — К. : АртЕК, 2001. — 392 с.

Степаненко М. І. Історія, граматики, поетика українського слова / М. І. Степаненко. — Полтава : АСМІ, 2008. — 344 с.

Степаненко М. І. Історія української мови / М. І. Степаненко ; НАН України. Український мовно-інформаційний фонд. — К., 1998. — 149 с.

Основні підручники, посібники, монографії

Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Ф. С. Бацевич. — К. : Видавничий центр «Академія», 2004. — 344 с.

Белошпакова В. А. Современный русский язык. Синтаксис / В. А. Белошпакова. — М. : Высш. шк., 1977. — 248 с.

Валгина Н. С. Современный русский язык / Н. С. Валгина, Д. Э. Розенталь, М. И. Фомина. — 5-е изд., перераб. — М. : Высш. шк., 1987. — 480 с.

Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова : Вступ. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. Словотвір / О. Т. Волох. — 2-е вид., перероб. і доп. — К. : Вища шк. Голов. вид-во, 1986. — 199 с.

Жайворонок В. Українська етнолінгвістика : Нариси : навч. посібник / В. Жайворонок. — К. : Довіра, 2007. — 262 с.

Караман С. О. Сучасна українська літературна мова : навчальний посібник / [С. О. Караман, О. В. Караман, М. Я. Плющ та ін. ; за ред. С. О. Карамана]. — К. : Літера ЛТД, 2011. — 560 с.

Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів : навч. посіб. / Г. О. Козачук. — 4-е вид., допов. — К. : Вища шк., 2003. — 287 с.

Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. — 3-є вид., доп. — К. : Вища шк., 2002. — 440 с.

Сучасна українська літературна мова : Лексикологія. Фонетика : підручник / А.К. Мойсієнко, О.В. Бас-Кононенко, В.В. Бондаренко та ін. — К. : Знання, 2010. — 270 с.

Сучасна українська літературна мова : Морфологія. Синтаксис : підручник / А.К. Мойсієнко, І.М. Арбіджанова, В.В. Коломийцева та ін. — К. : Знання, 2010. — 374 с.

Сучасна українська літературна мова : Підручник / М.Я. Плющ, С.П. Бевзенко, Н.Я. Грипас та ін. ; за ред. М.Я. Плющ. — 7-е вид., стереотип. — К. : Вища школа, 2009. — 430 с.

Сучасна українська мова / За ред. О.Д. Пономарева. — К. : Либідь, 1997. — 399 с.

Сучасна українська літературна мова : Вступ. Фонетика / За заг. ред. І. К. Білодіда. — К. : Наук. думка, 1969. — 437 с.

Сучасна українська літературна мова : Лексика і фразеологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. — К. : Наук. думка, 1973. — 438 с.

Сучасна українська літературна мова : Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. — К. : Наук. думка, 1969. — 583 с.

Сучасна українська літературна мова : Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда. — К. : Наук. думка, 1972. — 516 с.

Сучасна українська літературна мова : Стилїстика / За заг. ред. І. К. Білодіда. — К. : Наук. думка, 1973. — 588 с.

Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова : Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія / Н.І. Тоцька. — К. : Вища шк. Голов. вид-во, 1981. — 183 с.

Фомина М.И. Современный русский язык. Лексикология / М.И. Фомина. — М. : Высш. шк., 1990. — 415 с.

Список літератури з питань підготовки та оформлення науково-дослідницьких робіт

Алефиренко Н. Ф. Современные проблемы науки о языке : учебное пособие / Н. Ф. Алефиренко. — М. : Флинта : Наука, 2005. — 416 с.

Альберт Ю. В. Списки литературы в научных изданиях / Ю. В. Альберт ; отв. ред. И. Я. Госин. — К. : Наукова думка, 1988. — 152 с.

Апресян Ю. Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики / Ю. Д. Апресян. — М., 1966. — 305 с.

Арнольд И. В. Основы научных исследований в лингвистике / И. В. Арнольд. — М. : Высшая школа, 1991. — 140 с.

Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання : ДСТУ ГОСТ 7.1 : 2006 (ГОСТ 7.1–2003, IDT). — [Чинний від 2007–01–07]. — К. : Держспоживстандарт України, 2007. — III, 47 с. — (Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи ; Національний стандарт України).

Білуха М. Т. Методологія наукових досліджень : підручник / М. Т. Білуха. — К. : АБУ, 2002. — 480 с.

Борикова Л. Пишем реферат, доклад, выпускную квалификационную работу / Л. Борикова, Н. Виноградова — М., 2000. — 128 с.

Гавриш І. В. Мовні одиниці різних рівнів у науковому стилі / І. В. Гавриш // Вісник Харківського національного університету. — № 473. — Сер. Філологія. — Харків, 2000. — С. 19–23.

Городенська К. Синтаксична специфіка української наукової мови / К. Городенська // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. — К. : ВЦ КНЕУ, 2001. — Вип. IV. — С. 11–14.

Грищенко А. П. Наукова література у написанні курсової і дипломної роботи. Методичні і бібліографічні рекомендації для студентів філологічного факультету / А. П. Грищенко. — К. : КДПІ, 1987. — 34 с.

Довідник здобувача наукового ступеня : Збірник нормативних документів та інформаційних матеріалів з питань атестації наукових кадрів вищої кваліфікації / [упорядник Ю. І. Цеков ; за ред. Р. В. Бойка]. — 2-е вид., випр. і доп. — К. : Редакція «Бюлетеня Вищої атестаційної комісії України», 2000. — 64 с.

Дорошенко С. І. Наукові простори : вибрані праці / С. І. Дорошенко. — Харків : «Новое слово», 2009. — 488 с.

Клименюк О. В. Виклад та оформлення результатів наукового дослідження / О. В. Клименюк. — Ніжин : ТОВ «Вид-во Аспект-Поліграф», 2007. — 398 с.

Ковальчук В. В. Основи наукових досліджень : навч. посібник / В. В. Ковальчук, Л. М. Моїсєєв. — К. : Професіонал, 2004. — 208 с.

Ковбасюк Л. А. Сучасні лінгвістичні теорії : лекційні, практичні, самостійні модулі та тести : [навчально-методичний посібник для магістрів заочної форми навчання] / Л. А. Ковбасюк, Н. В. Романова. — Херсон : Вид-во ХДУ, 2008. — 96 с.

Козачук Г. О. Дипломна робота з української мови : [навчально-методичний посібник] / Г. О. Козачук, І. В. Дудко. — К. : Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2006. — 85 с.

Коломієць В. О. Як виконувати курсову роботу : Методичний посібник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів / В. О. Коломієць. — К. : Вища школа, 2003. — 69 с.

Кузнецов И. Н. Рефераты, курсовые и дипломные работы : Методика подготовки и оформления : Учебно-методическое пособие / И. Н. Кузнецов. — М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К^о», 2002. — 352 с.

Культура фахового мовлення : навч. посібник / за ред. Н. Д. Бабич. — Чернівці : Книги-XXI, 2005. — 527 с.

Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень. Курс лекцій / О. В. Кустовська. — Тернопіль : Екон. думка, 2005. — 124 с.

Левченко О. М. Основи створення комп'ютерних презентацій : навч. посібник / О. М. Левченко, І. В. Коваль, І. О. Завадський. — К. : Вид. група ВНУ, 2011. — 368 с.

Леута О. І. Магістерське мовознавче наукове дослідження : методика, методи, написання, оформлення, захист / О. І. Леута, В. І. Гончаров. — К. : Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2005. — 68 с.

Мацько Л. І. Українська наукова мова (теорія і практика) : навч. Посібник / Л. І. Мацько, Г. О. Денискіна. — Тернопіль : Підручники і посібники, 2011. — 272 с.

Мацько Л. І. Культура української фахової мови : навчальний посібник / Л. І. Мацько, Л. В. Кравець. — К. : ВЦ «Академія», 2007. — 360 с.

Методичні рекомендації щодо вивчення української мови в загальноосвітніх навчальних закладах у 2011–2012 навчальному році (лист МОН-молодьспорт від 09.06.2011 р. № 1 / 9–454) // Українська мова та література — 2011. — № 28. — С. 3–8.

Михайлова О. Г. Українське наукове мовлення : лексичні та граматичні особливості : навч. посібник / О. Г. Михайлова, А. А. Сидоренко, В. Ф. Сухопар. — Харків, 2000. — 97 с.

Мороз І. В. Кваліфікаційні роботи в педагогічному вузі : Методика написання, правила оформлення і порядок захисту / І. В. Мороз. — К., 2002. — 110 с.

Мороз І. В. Структура дипломних, кваліфікаційних робіт та вимоги до їх написання, оформлення і захисту / І. В. Мороз. — К., 1997. — 56 с.

Наумовець А. Г. Ви віч-на-віч з аудиторією : Дещо про «технологію» наукових доповідей, популярних лекцій, дисертаційних промов і конкурсних проєктів / А. Г. Наумовець ; НАН України ; Ін-т фізики. — К. : Наук. думка, 2003. — 56 с.

Онуфрієнко Г. С. Науковий стиль української мови : навч. посібник / Г. С. Онуфрієнко. — К. : Центр навчальної літератури, 2006. — 312 с.

Основи наукового мовлення : навч.-метод. посібник / [укладач Т. В. Си-
мошенко].— Черкаси : ЧНУ ім. Богдана Хмельницького.— 2005.— 80 с.

Перебийніс В. С., Кадомцева Л. О. Методи структурного дослідження мови / В. С. Перебийніс, Л. О. Кадомцева.— Київ : Наукова думка, 1968.— 346 с.

Петров В. В. Семантика научных терминов / В. В. Петров ; АН СССР, Сиб. отд-ние, Ин-т истории, филологии и философии.— Новосибирск : Наука, 1982.— 127 с.

Плющ М. Я. Як підготувати і захистити наукову роботу : Методичні поради з виконання та оформлення навчально-дослідницьких робіт / М. Я. Плющ, Н. П. Гальона, І. В. Дудко.— К., 2011.— 40 с.

Програма для збирання сільськогосподарської лексики говірок Центральної Слобожанщини : [навчально-методичні матеріали для студентів українського відділення філологічного факультету / уклад. Р. Л. Сердега].— Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006.— 40 с.

Селіванова О. О. Основи теорії мовної комунікації : підручник / О. О. Селіванова.— Черкаси : Вид-во Чабаненко Ю. А., 2011.— 350 с.

Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : [підручник] / О. О. Селіванова.— Полтава : Довкілля — К., 2008.— 712 с.

Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : Термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова.— Полтава : Довкілля — К., 2006.— 716 с.

Селігей П. О. Науковий жаргон : основні ознаки та причини появи / П. О. Селігей ; НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні.— К. : Вид-во КНУ імені Тараса Шевченка, 2003.— 56 с.

Семенов О. М. Культура наукової української мови : навчальний посібник / О. М. Семенов.— К. : ВЦ «Академія», 2010.— 216 с.

Скорочення слів в українській мові в бібліографічному описі. Загальні вимоги та правила : ДСТУ 3582–97.— [Чинний від 1998–07–01].— К. : Держстандарт України, 1998.— III, 27 с.— (Державний стандарт України ; Інформація та документація).

Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики / Ю. С. Степанов.— М. : Наука, 1975.— 311 с.

Стеченко Д. М. Методологія наукових досліджень : підручник / Д. М. Стеченко, О. С. Чмир — К. : Знання, 2005.— 309 с.

Сурмін Ю. Науковий текст : специфіка, підготовка та презентація : навч.-метод. посібник / Ю. Сурмін.— К. : НАДУ, 2008.— 184 с.

Тормоса Ю. Г. Основи наукових досліджень : навч.-метод. посібник для самостійного вивчення дисципліни / Ю. Г. Тормоса.— К. : КНЕУ, 2003.— 76 с.

Цехмістрова Г. С. Основи наукових досліджень : навч. посібник / Г. С. Цехмістрова. — К. : ВД «Слово», 2004. — 240 с.

Шевчук С. В. Українська мова за професійним спрямуванням : підручник / С. В. Шевчук, І. В. Клименко. — К. : Алерта, 2010. — 696 с.

Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідної роботи : підручник / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарєнко — [6-е вид., випр. і доп.]. — К. : Знання, 2008. — 307 с.

Штонь О. П. Курсова робота з української мови / О. П. Штонь, В. А. Буда. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2002. — 64 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Арнольд И. В. Основы научных исследований в лингвистике / И. В. Арнольд. — М. : Высшая школа, 1991. — 140 с.

Городенська К. Г. Із найновіших рекомендацій щодо складних уживань в українській мові / К. Г. Городенська, Н. І. Кочукова, Г. М. Куцак. — Київ — Слов'янськ, 2006. — 83 с.

Довідник здобувача наукового ступеня : [збірник нормативних документів та інформаційних матеріалів з питань атестації наукових кадрів вищої кваліфікації ; упоряд. Ю. І. Цеков ; за ред. Р. В. Бойка]. — 3-є вид., випр. і доп. — К. : Редакція «Бюл. Вищої атестац. комісії України» : Вид-во «Толока», 2006. — 69 с.

Дорошенко С. І. Наукові простори : вибрані праці / С. І. Дорошенко. — Харків : «Новое слово», 2009. — 488 с.

Ковбасюк Л. А. Сучасні лінгвістичні теорії : лекційні, практичні, самостійні модулі та тести : [навчально-методичний посібник для магістрів заочної форми навчання] / Л. А. Ковбасюк, Н. В. Романова. — Херсон : Вид-во ХДУ, 2008. — 96 с.

Козачук Г. О. Дипломна робота з української мови : [навчально-методичний посібник] / Г. О. Козачук, І. В. Дудко. — К. : Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2006. — 85 с.

Кочерган М. П. Загальне мовознавство : [підручник] / М. П. Кочерган. — К. : ВЦ «Академія», 2003. — 464 с.

Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень. Курс лекцій / О. В. Кустовська. — Тернопіль : Економ. думка, 2005. — 124 с.

Левченко О. М. Основи створення комп'ютерних презентацій : навч. посібник / О. М. Левченко, І. В. Коваль, І. О. Завадський — К. : Вид. група ВНУ, 2011. — 368 с.

Леута О. І. Магістерське мовознавче наукове дослідження : методика, методи, написання, оформлення, захист / О. І. Леута, В. І. Гончаров. — К. : Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2005. — 68 с.

Мацько Л. І. Культура української фахової мови : навчальний посібник / Л. І. Мацько, Л. В. Кравець. — К. : ВЦ «Академія», 2007. — 360 с.

Плющ М. Я. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія : Підручник. 2-е видання, доповнене / М. Я. Плющ. — К. : Видавничий дім «Слово», 2010. — 328 с.

Плющ М. Я. Проблема відокремлення і відокремлених компонентів речення (семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти) : навчальний посібник / М. Я. Плющ. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. — 92 с.

Плющ М. Я. Як підготувати і захистити наукову роботу : Методичні поради з виконання та оформлення навчально-дослідницьких робіт / М. Я. Плющ, Н. П. Гальона, І. В. Дудко. — К., 2011. — 40 с.

Плющ Н. П., Бондаренко В. В. Сучасна українська мова. Орфоепія : Навчальний посібник / Н. П. Плющ, В. В. Бондаренко. — К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. — 207 с.

Український правопис [Електронний ресурс] / СХВАЛЕНО Кабінетом Міністрів України (Постанова № 437 від 22 травня 2019 р.) спільним рішенням Президії Національної академії наук України (протокол № 22/10 від 24 жовтня 2018 р.) і Колегії Міністерства освіти і науки України (протокол № 10/4-13 від 24 жовтня 2018 р.). ЗАТВЕРДЖЕНО Українською національною комісією з питань правопису (протокол № 5 від 22 жовтня 2018 р.). — К., 2019. — 282 с. — Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/%202019.pdf>.

Програма для збирання сільськогосподарської лексики говірок Центральної Слобожанщини : [навчально-методичні матеріали для студентів українського відділення філологічного факультету ; уклад. Р. Л. Сердега]. — Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. — 40 с.

Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : підручник / О. О. Селіванова. — Полтава : Довкілля — К., 2008. — 712 с.

Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : Термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. — Полтава : Довкілля — К., 2006. — 716 с.

Семенов О. М. Культура наукової української мови : навчальний посібник / О. М. Семенов. — К. : ВЦ «Академія», 2010. — 216 с.

Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; [ред. кол. : І. К. Білодід (голова)]. — К. : Наук. думка, 1970–1980.

Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Завдання і вправи : Навчальний посібник / Н. І. Тоцька. — К. : Вища школа, 1995. — 151 с.

Філософський словник / [за ред. чл.-кор. АН СРСР, акад. СРСР В. І Шинкарука]. — 2-е вид. (перероблене і доповнене). — К. : Гол. ред. УРЕ, 1986. — 796 с.

Штонь О. П. Курсова робота з української мови / О. П. Штонь, В. А. Буда — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2002. — 64 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Зразок титульної сторінки реферату

Міністерство освіти і науки України

ЗАПОЗИЧЕННЯ З ГЕРМАНСЬКИХ МОВ

*Реферат
з української мови
учня ІІ-А класу
середньої школи № 5
м. Ніжина
Сидоренка
Миколи Івановича*

*Науковий керівник –
учитель української
мови та літератури
Макаренко І. В.*

Ніжин — 2018

Додаток Б

Зразок анотації до статті

У статті виконано огляд праць відомого українського мовознавця С. П. Бевзенка з історичного та сучасного синтаксису української літературної й діалектної мови. Особливу увагу приділено визначенням у них особливостям структури предиката, його синтаксичної сполучуваності та вживання відмінкових форм іменних компонентів в українській мові, її діалектах та історичних пам'ятках.

Ключові слова: синтаксична сполучуваність, суб'єкт, об'єкт, предикат, безособово-предикативні слова, відмінкова форма, діалектний синтаксис, історичний синтаксис.

The article deals with scientific researches of famous Ukrainian linguist S.P. Bevzenko, devoted to historical, dialectal syntaxes and syntaxes of the Ukrainian Literary Language. The accent is done on specific character of predicate, its syntactic co-occurrence and related case-forms in dialectal, literary language and in chronicles of the XVII-th century.

Key words: syntactic co-occurrence, subject, object, predicate, nominal predicate, case-form, dialectal syntaxes, historical syntaxes.

Додаток В

Відповіді до тестів

2. Мовнокомунікативна компетенція. 2.3.1. Особливості слововживання:
1.А; 2.Б; 3.В; 4.А; 5.А; 6.А; 7.Б; 8.А; 9.А; 10.Б; 11.А; 12.В; 13.Б.

2. Мовнокомунікативна компетенція. 2.3.4. Труднощі у відмінюванні іменників та числівників:

1.В; 2.А; 3.В; 4.Г; 5.Г; 6.А; 7.Б; 8.Б; 9.В; 10.Б; 11.В; 12.В; 13.Г; 14.Г; 15.Г; 16.В; 17.В; 18.Б; 19.В; 20.В.

2. Мовнокомунікативна компетенція. 2.3.5. Основні пунктуаційні норми в науковому тексті:

1.В; 2.В; 3.Г; 4.Б; 5.В; 6.А; 7.А; 8.Г; 9.Г; 10.Г; 11.А; 12.Б; 13.Г; 14.Г; 15.В; 16.Г; 17.Г; 18.А.

2. Мовнокомунікативна компетенція. 2.4. Культура усного мовлення у науковій галузі:

1.Б; 2.А; 3.В; 4.А; 5.В; 6.В; 7.А; 8.Б; 9.А; 10.В; 11.Б; 12.В; 13.В; 14.Г; 15.Г.

4. Наукові фахові знання. Зразки контрольних робіт:

1.В; 2.Г; 3.А; 4.Б; 5.В; 6.Б; 7.В; 8.Б; 9.Г; 10.В; 11.Г; 12.Б; 13.Д; 14.В; 15.Г; 16.В; 17.Г; 18.Б; 19.Г; 20.Г; 21.А; 22.А; 23.Д; 24.Б; 25.Д; 26.В; 27.В; 28.Б; 29.Д; 30.Б; 31.Б; 32.Б; 33.В; 34.Б; 35.Г; 36.А; 37.В; 38.В; 39.А; 40.В; 41.Б; 42.Б; 43.А; 44.А; 45.А; 46.Б; 47.Г; 48.Д; 49.В; 50.Д.

Додаток Г

Разом, окремо або з дефісом

Практичний словник

А

абсолютно випадковий	алфавітно розташований
абсолютно незмінний	алфавітно-систематичний
абстрактно-конкретний	алфавітно-цифровий
абстрактно-логічний	алфавітно-частотний
авантюрно-детективний	альбом-буклет
авантюрно-мелодраматичний	амбівалентний
авантюрно-новелістичний	амбівалентність
авантюрно-пригодницький	американо-англійський
автобіограф	американо-британський
автобіографічний	американо-європейський
автобіографічно-мемуарний	американо-кубинський
автобіографія	американо-центрально-африканський
автогравюра	американо-японський
автограф	аморфно-синтетичний
автографічний	анаграматичний
автолітографія	аналітико-синтетичний
авторедукція	аналітико-статистичний
авторезюме	аналітично точний
автореферат	англо-австралійський
авторсько-індивідуальний	англо-австрійський
автохтонний	англо-американський
академістечко	англо-єгипетський
активно-безоб'єктний	англоканадець
акустико-артикуляційний	англо-канадський
акцентно виділений	англокатолики
акцентно-інтонаційний	англокатолицизм
акцентно-морфологічний	англомовний
албано-болгарський	англо-нідерландський
албано-італійський	англо-романський
албано-китайський	англо-російський
албаномовний	англосакс
алегорично відображений	англосаксонець
алегорично-гротексний	англосаксонський
алегорично-сатиричний	англосакський
аломорф	англо-український
алфавітно-класифікаційний	англофіл
алфавітно-орфографічний	англофільство

англофільський англофоб англофобський англо-французький англо-шотландський аніде аніж анізащо аніколи аніскільки анітрохи аніхто аніак аніакий аніщо антиамериканський антиаргумент антигерой антигромадський антигуманізм антигуманістичний антигуманний антиісторизм антиісторичний антикласичний антикореляційний	антиматеріалістичний антиморальний антинародний антинауковий антинаціональний антипедагогічний антиполіс антипсихологізм антипсихологічний антирезонанс антистрофа антитеза антитрадиційний антихудожній античастка антияпонський антреприза антропоцентризм архетип архісема архіфонема асоціативно-метафоричний атрибутивно-об'єктний атрибутивно-обставинний
--	--

Б

багатоактний багатоасоціативний багатобарвний багатобарвність багатобічний багатобічність багатовалентний багатовалентність багатоваріантний багатовимірний багатовіковий багатогагузевий багатогранний багатогранність багатоелементний	багатожанровий багатожанровість багатозначний багатозначність багатокомпонентний багатократність багатомісний багатомовний багатонаціональний багатоплановий багатоплановість багаторазовий багаторазовість багаторівневий багаторічний
--	---

багаторядковий багатоскладовий багатослівний багатослівність багатослів'я багатоструктурний багатоступеневий багатоступінчастий багатотемний багатотипний багатотиражний багатотомний багатотомник багатофункціональний багаточлен багаточленний багатошаровий багатошаровість багатоярусний балто-слов'янський без відома без кінця безособово-предикативний безперестанку безперестану без сумніву бібліографознавство	бібліотекознавець бібліотекознавство бібліотекознавчий бібліотечно-бібліографічний більш-менш бітемпоральний близькозначний близькоспоріднений близькосхідний бліцопитування бліцтурнір богослов-полеміст богословсько-полемічний богословсько-філологічний бразильсько-аргентинський будь-де будь-коли будь-котрий будь-куди будь-хто будь-чий будь-що будь-як будь-який буго-дністровський буквено-звуковий
--	--

В

важковимовний важкозрозумілий важкопрогнозований валентно зумовлений варіант-дублет варіант-синонім вербально виражений верхньогортанний верхньодніпровський верхньозубний верхньонімецький верхньопередній верхньощелепний взаємно несумісні	взаємно підпорядковані взаємовідношення взаємовплив взаємодоповнювальний взаємозалежати взаємозалежний взаємозалежність взаємозамінний взаємозамінність взаємозаперечний взаємозв'язаний взаємозв'язок взаємозумовлений взаємозумовленість
--	---

<p>взаємопосилання взаємопроникнення взаємосуперечливий взаємоузгодження вибірково обстежений вибірково перевірений видозміна видозмінений видозмінити видозмінний видозмінність видоутворення високоактивний високовідсотковий високоєфективний високомистецький високомовний високомовність високоморальний високоосвічений високоповажний високопродуктивний високопроцентний високорозвинений високохудожній високочастотний вищевикладений вищевідзначений вищевказаний вищезазначений вищезгаданий вищенаведений вищеназваний вищеописаний вищеподаний вищесказаний відеодиск відеозапис відеозвукозапис відеоінформаційний відеоінформація</p>	<p>відеоканал відеокасета відеофонограма відносно-присвійний відносно-якісний вікодавній вікопам'ятний вікопомний вільнодумець вільнодумний вільнослухач віртуозно реалізований вісімдесятилітній вісімдесятиліття вісімнадцятиліття вісімнадцятирічний вісімнадцятиріччя віцепрезидент віцепрем'єр вічнопам'ятний власне-безособовий власне-граматичний власне-зворотний власне-іменник власне-іменниковий власне-перехідний власне-семантичний власне український внутрішньо взаємопов'язаний внутрішньовидовий внутрішньо властивий внутрішньогалузевий внутрішньо зумовлений внутрішньо необхідний внутрішньослівний восьмикратний восьмикладовий вузькопрофесійний вузькоспеціалізований вузькоспеціальний</p>
---	--

Г

<p>газетно-журнальний газетно-публіцистичний генеративно-трансформаційна (граматика) гіперартикуляція гіперсема гіпертекст гіперфонема гіпоартикуляція гіпосема гіпотаксис глибинно-поверхневий глибокоідейний</p>	<p>гомоморфізм граматико-семантичний граматично залежний граматично мотивований граматично незалежний граматично неоднорідний граматично неоформлений граматично правильний граматично зв'язаний графічно відображений греко-латинський греко-римський густонаселений</p>
--	---

Д

<p>давноминулий давньоверхньонімецький давньогрецький давньоєврейський давньоєгипетський давньоіндійський давньоіранський давньоримський давньоруський давньоукраїнський далекоглядний далекоглядність далекосяжний далекосяжність датсько-ісландський датсько-норвезький датсько-шведський двадцятилітній двадцятиліття двадцятирічний двадцятиріччя двобічний двовалентний двовалентність двовекторність двовидові дієслова</p>	<p>двоелементний двозначний двозначність двокореневий двокрапка двократний дволіття двомісний двомовний двомовність дворазовий дворічний дворядковий двоскладний двоскладовий двоступеневий двоступінчастий двотактний двотижневий двотижневик двотомний двотомник двофазний двофокусний двохсотлітній двохсотліття двохсотрічний</p>
---	---

двохсотріччя
двохсоттисячний
двохтисячний
двочлен
двочленний
двошаровий
двоярусний
дев'яносторічний
дев'яносторіччя
дев'ятирічний
декламаційно-поетичний
декламаційно-речитативний
декларативно-програмний
деколи
декотрий
декуди
державно-територіальний
держустанова
держфонд
десятилітній
десятиліття
десятиразовий
десятирічний
десятиріччя
десятитомний
детективно-пригодницький
дечий
дещо
деякий
диференційно-кваліфікаційний
диференційно-функціональний
діалектико-матеріалістичний
діалектно-розмовний
діалог-бесіда
діахронічний
дієвідміна
дієвідмінюваний
дієвідмінювання
дієвідмінювати
дієслівно-видовий
дієслово-зв'язка
дієслівно-іменний
добривечір
добридень
довголітній

довголіття
довгостроковий
довготерміновий
довготривалий
довгочасний
довгочасність
довідково-інформаційний
документально точний
документально-хронікальний
документально-художній
документоведення
документально-автобіографічний
документально зафіксований
документально-інформаційний
документально-історичний
документально підтверджений
документально-публіцистичний
документформа
донедавна
допоки
допустово-протиставний
до речі
до решти
дорсально-апікальний
дослідно-експериментальний
достатньо відомий
достатньо забезпечений
достатньо інформативний
достатньо складний
достопам'ятний
достопам'ятність
дотепер
дотеперішній
до того ж
драматично напружений
другорядний
другорядність
другочерговий
духоборство
духовно-інтелектуальний
духовно-історичний
духовно-культурний
духовно-психологічний
духовно спустошений

Е

<p> еволюційно зумовлений еволюційно-мовний еволюційно-семантичний еволюційно складний егопсихологічний егопсихологія егоцентричний експедиційно-науковий експериментально доведений експериментально-дослідний експериментально перевірений експериментально-фонетичний експрезидент експресивно-емоційний експресивно-інтонаційний експресивно забарвлений експресивно-модальний експресивно-образний експресивно-оказіональний експресивно-семантичний експресивно-синтаксичний експресивно-стилістичний експресивно-фонетичний екстралінгвальний екстралінгвістичний </p>	<p> екстрапольований екстрапольовання екстрапольовати екстрасенсорний екстратемпоральний емоційно-оцінний епіграматист епіграматичний естетико-методологічний естетико-стилістичний естетико-філософський естетико-художній етико-естетичний етико-моральний етико-психологічний етико-суб'єктивний етико-філософський етнолінгвістика етнонаціональний етнопсихологічний етнопсихологія етносемантика етносоціологія етнотериторіальний етноцентризм </p>
---	--

Є

<p> евразнавство європейсько-азійський єгипетсько-турецький </p>	<p> єдиновірний єдиновірство єдино правильний </p>
--	--

Ж

<p> жанрово-алегоричний жанрово-драматичний жанрово-історичний жанрово-композиційний жанрово обмежений жанрово-стилістичний </p>	<p> жанрово-тематичний жанрово-типологічний жанрово-функціональний живомовний живопис живописання </p>
---	---

живописати живописний животворний життєво важливий життєво необхідний життєдайний життєлюб	життєлюбний життєлюбність життєлюбство життєпис життєствердний журнал-газета журнально-газетний
--	---

3

завідділу завкафедри загальнооживаний загальнооживаність загальноовизнаний загальноовідомий загальноодоступний загальноодоступність загальнооевропейський загальноозрозумілий загальноозрозуміість загальноокультурний загальноолітературний загальноолюдський загальноонародний загальноонауковий загальноонаціональний загальноообов'язковий загальноообов'язковість загальноосвітній загальноопоширений загальнооприйнятий загальноосвітовий загальноослов'янський загальнооспеціальний загальноотеоретичний загальнооукраїнський здньообоковий здньопіднебінний здньозиковий займенниково-означальний законодавчий законовнавчий	законовмірно зумовлений законовмірно розташований заперечно-питальний західнодвінський західноєвропейський західнонімецький західнослов'янський західноукраїнський збільшувально-згрубілий звуківідтворення звуківідтворювальний звукозапис звукозаписний звук-літерний звуконаслідувальний звуконаслідування звукочис звукосимволізм звукосполучення зімкнено-прохідний зімкнено-щілинний зіставно-протиставний зловживання зменшувально-пестливий знаково-комунікативний знаково-символічний знакодруквальний знак-символ знак-слово зовнішньополітичний зорово-слуховий зубно-губний зубно-піднебінний
--	---

I

іберійсько-кавказький	індокитайський
іберійсько-римський	індоєвропеєць
іванофранківець	індоєвропейський
івано-франківський	індо-пакистанський
ідейно-композиційний	індо-португальський
ідейно-культурний	іномовний
ідейно насичений	інонаціональний
ідейно-образний	інтелектуально-комунікативний
ідейно-психологічний	інтелектуально-пізнавальний
ідейно-стилістичний	інтелектуально-понятійний
ідейно-творчий	інтелектуально-філософський
ідейно-тематичний	інтенсивно забарвлений
ідейно-теоретичний	інтерлінгвальний
ідейно-функціональний	інтерлінгвістика
ідейно-художній	інтерсуб'єктність
ідіоморфізм	інтонаційно-акцентний
ідіоморфний	інтонаційно виділений
ієрархічно організований	інтонаційно-образний
ізоморфізм	інтонаційно-ритмічний
ізраїльсько-американський	інтонаційно-змістовий
ізраїльсько-єгипетський	інфінітивно-безособовий
ілюстративно-інформаційний	інформаційно-бібліографічний
ілюстративно-текстовий	інформаційно-довідковий
іменниково-дієслівний	інформаційно-рекламний
іменниково-прийменниковий	іспаномовний
іменниково-прикметниковий	історико-біографічний
індивідуально-авторський	історико-діалектологічний
індивідуально-мовний	історико-культурний
індивідуально-поетичний	історико-лінгвістичний
індивідуально-словесний	історико-літературний
індивідуально-стилістичний	історико-семантичний
індивідуально-творчий	історико-синтаксичний
індійсько-індокитайський	історико-фонетичний
індо-африканський	історико-фонологічний
індогерманський	історико-хронологічний
індоіранський	історично зумовлений

К

<p>календарно-обрядовий кам'янець-подільський картознавство каталог-довідник каталожно-довідковий категорійно-граматичний квазівчений квазінауковий Києво-Могилянська академія Києво-Печерська лавра Кирило-Мефодіївське товариство китайсько-російський китайсько-український китайсько-японський кількаетапний кількаразовий кількаскладовий кількаступеневий кінодокументаліст кінодраматург кіножурналістика кінокритик кінокритика кіномистецтво кіноновела кіноповість кінореклама кінорекламний кіносатира книговедення книговидавець книговидавництво книговидавничий книговидання книгознавець книгознавство книгознавчий книжково-газетний книжково-журнальний книжково-ілюстративний книжково-писемний кодово-позиційний колективно-індивідуальний</p>	<p>комбінаторно-еквівалентний комбінаторно-факультативний комбінаторно-частотний комедійно-сатиричний комедія-буф компаративно-лінгвістичний комплексно-аналітичний комплексоутворювальний композиційно-сюжетний композиційно-художній комунікативно-модальний комунікативно-прагматичний комунікативно-стилістичний комунікативно-функціональний конкретно-історичний конкретно-чуттєвий консультаційно-бібліографічний консультаційно-довідковий контекстуально залежний контекстуально зумовлений контрастно-тематичний контрастно-частотний контрольно-інформаційний конфліктно-драматичний концепт-максимум концепт-мінімум короткостроковий короткотерміновий короткотривалий Корсунь-Шевченківський краєзнавство краєзнавчий країнознавство країнознавчий критико-бібліографічний критико-біографічний критико-літературний критико-міфологічний критико-публіцистичний культосвітній культурно-виховний культурно-духовний</p>
---	--

культурно-естетичний	культурно-національний
культурно-етичний	культурно-освітній
культурно-мовний	культурно-психологічний

Л

<p>легкодоступний легкозрозумілий лексико-граматичний лексико-морфологічний лексико-семантичний лексико-синтаксичний лексикостатистика лексико-стилістичний лексико-фонетичний лексико-фразеологічний лексично точний лекційно-семінарський лихослівний лихослів'я лівобічний лінгвіст-дескриптивіст лінгвіст-практик лінгвіст-теоретик лінгвіст-фонетист лінгвогеографія лінгводидактика лінгводидактичний лінгвоісторіографія лінгвокраїнознавство лінгвоментальний лінгвометодичний лінгвосоціологічний лінгвостатистичний лінгвостилістика лінгвостилістичний лінгвоукраїнознавчий лінгвофілософія лірико-драматичний лірико-епічний</p>	<p>лірико-комічний лірико-патетичний лірико-поетичний лірико-публіцистичний лірико-романтичний лірико-сатиричний лірико-символічний лірико-філософський ліро-епічний літературно-драматичний літературно-критичний літературно-лінгвістичний літературно-монографічний літературно-нормативний літературно-полемічний літературно-публіцистичний літературно-розмовний літературно-соціологічний літературно-художній літературознавець літературознавчий літстудія логіко-гносеологічний логіко-граматичний логіко-комунікативний логіко-лінгвістичний логіко-семантичний логіко-стилістичний логіко-структурний логіко-філософський логічно доведений логічно обґрунтований логічно-послідовний</p>
---	---

М

макролінгвістика	марнослів'я
макроструктура	марнослов
макроструктурний	марнословити
максимально короткий	математико-статистичний
максимально точний	мегаструктура
малоавторитетний	мелодико-гармонійний
малоактивний	мелодико-ритмічний
маловживаний	мелодрама
маловивчений	мелодраmatизм
маловиразний	мелодраmatичний
маловідомий	мемуарно-автобіографічний
маловірогідний	мемуарно-публіцистичний
малодосліджений	металінгвістика
малодоступний	метамова
малоефективний	метатеза
малозаселений	метатеорія
малозастосовний	методологічно важливий
малознайомий	методологічно правильний
малозначний	милозвучний
малозрозумілий	милозвучність
малоз'ясований	мистецтвознавство
малоінформативний	мистецтвознавчий
малоістотний	міжмовний
малокваліфікований	міжнаціональний
малокомпетентний	мікрокомпозиційний
малокорисний	мікролінгвістика
малокультурний	мікрооб'єкт
малонаселений	мікросинтагматика
малоосвічений	мікросистема
малопереконливий	мікроструктура
малописьменний	мікроструктурний
малопідготовлений	мікротекст
малопридатний	мікротопонім
малопродуктивний	мікротопонімічний
малорозвинений	мікротопонімія
малорухливий	місце народження
малослівний	місцеперебування
малосприятливий	міфологічно-алегоричний
малохудожній	міфологічно-філософський
малоцікавий	міфотворчий
малоцінний	міфотворчість
марнослівний	

мова-джерело мова-посередник мовно-літературний мовностилістичний мовностильовий мовознавець мовознавство мовознавчий мовотворення мовотворець мовотворчий мовотворчість модально-видовий модально-інтонаційний модально-предикативний модально-семантичний модально-часовий моноваріантний монодрама монокультура монокультурний монолінгвізм мономодальний моносемантичний моносемія монотипний монотонний монофтонг монофтонгізація монофтонгічний моноцентричний	монументально-драматичний монументально-поетичний морально-психологічний морфема-зв'язка морфолого-лексичний морфолого-синтаксичний морфонема морфонологія морфосема морфосемантичний морфосинтаксис морфосинтаксичний морфоструктура морфофонема морфофонематичний морфофонеміка морфофонемний морфофонологічний музеєзнавство музей-квартира музикознавство музично-драматичний музично-літературний музично-науковий музично обдарований музично-поетичний музично-сатиричний музично-фольклорний музкомедія мультинаціональний мультипрограми
--	---

Н

на вибір навчально-виховний навчально-лабораторний навчально-науково-технічний навчально-тренувальний надфразна єдність напіввідкритий напівголосний напівзакритий напівзалежний	напівлегальний напівм'який напівофіційний напівписьменний напівпредикативний напівприкритий напіврозкритий напівсвідомий напівтакт напівтвердий
---	--

напівтон народно-комедійний народно-літературний народно-міфологічний народно-національний народнообрядовий народнопоетичний народнорозмовний народознавець народознавство народознавчий народолюбний народонаселення науково доведений науково-допоміжний науково-дослідний науково-експериментальний науково-інформаційний науково-історичний науково-критичний науково-культурний науково-методичний науково-методологічний науково обґрунтований науково-організаційний науково-освітній науково-пізнавальний науково-популярний науково-практичний науково-психологічний науково-публіцистичний науково розроблений науково-теоретичний науково-термінологічний науково-технічний науково-філософський науково-художній наукознавець наукознавство низьковідсотковий низькопродуктивний низькопроцентний ніби нібито	ні від кого ні від чого ніде нізвідки нізвідкіля ніколи нікуди ніскільки ніхто нововведений наукознавчий наукоподібний наукоподібність національно-визвольний національно-героїчний національно-громадянський національно-демократичний національно-державний національно-етнічний національно-історичний національно-культурний національно-літературний невербальний невідмінювані іменники невласне-пряма мова незмінне слово нелабіалізований ненаголошений неоднорідні члени речення неозначено-кількісний неозначено-особове речення ненаголошений неозначена форма дієслова неособова форма неперехідні дієслова неповнозначний неповне речення (парадигма, узгодження) неповноголосся непохідна основа непоширене речення непрямо-зворотний неузгоджене означення нижчевикладений
--	--

<p>нижчевказаний нижчезазначений нижчезгаданий нижченаведений нижченазваний нижчеописаний нижчеперелічений нижчеподаний нижческазаний нововведення нововиданий нововинайдений</p>	<p>новогрецький новоутворений новоутворення номінативно-називний номінативно-термінологічний нормативно-імперативний нормативно-історичний нормативно-стилістичний носоглотка ньомуорквівець ньо-йоркський</p>
--	--

О

<p>об'єктивно закономірний об'єктивно зумовлений об'єктивно-модальний об'єктивно-психологічний об'єктивно реальний об'єктно-атрибутивний об'єктно-обставинний об'єктно-предикативний об'єктно-суб'єктний образно-композиційний образно-публіцистичний образно-символічний образно-сюжетний образно-художній образотворчий обрядово-побутовий одноактний однобічний однобічність одновалентний одновалентність одновидові дієслова одноголосний одноголосся однозначний однозначність однойменний однойменність однокомпонентний</p>	<p>однократний однократність однолінійний одноманітний одноманітність одномісний одноосібний одноособовий одноплановий однорідний однорідність односкладовий односкладовість однослівний однотипний однотипність однотомний однотомник одночасний одночасність одночастинний одночлен одночленний означено-особове речення омограма омоморфема омоморфемний омоформа опера-драма</p>
---	--

опера-містерія оперно-балетний оперно-вокальний оперно-драматичний описово-біографічний описово-нормативний описово-статистичний ораторсько-пропагандистський організаційно забезпечений організаційно-методичний орфографічно-граматичний	орфографічно неправильний орфографічно правильний орфографічно складний основоположення основоположний основоскладання основоположник офіційно-діловий офіційно зареєстрований офіційно проголошений
--	---

П

палатально-альвеолярний палеолінгвістичний паралінгвістика парапсихологічний парапсихологія паратаксис паратактичний пародійно-іронічний пародійно-комічний парономазія пасивно-якісний педпрактика педуніверситет пейзажно-ліричний пейзаж-панорама первіснообщинний передньопіднебінний передньоязиковий передньоязичний першоелемент першооснова першопричина першочерговий першочерговість письмово оформлений питально-відносний пишномовний пишномовність піваркуш	піввіковий південноамериканський південноафриканський південно-західний південнокримський південноросійський південнослов'янський південно-східний південноукраїнський північноатлантичний північно-західний північноросійський північно-східний північноукраїнський півстолітній пісенно-ліричний пісенно-поетичний пісенно-фольклорний післямова післяслово план-проспект план-структура план-схема плюсквамперфект по-англійському <i>i</i> по-англійськи по-болгарському <i>i</i> по-болгарськи повноголосий повноголосний повноголосся
--	---

<p>повнозвучний повнозвучність повнозначний повнозначність по-європейському <i>i</i> по-європейськи позаминулий позасистемний позатим позачерговий позашкільний по-італійському <i>i</i> по-італійськи полівалентний полісемантичний полісемія полісемічний полісинтетичний поліцентричний понадніпровський понадніпряньський по-науковому по-особливому порівняльно-зіставний порівняльно-історичний по-різному послідовно розташований постпозитивний постпозиція постфікс постфіксація по-українському <i>i</i> по-українськи</p>	<p>правобічний предикат-зв'язка предикатно-актантний предикатно-аргументний препозиція пресконференція префіксально-суфіксальний присвійно-відносний проблемно-тематичний проблемно-теоретичний програмно-інформаційний просторово-часовий протоукраїнський професійно-кваліфікаційний професорсько-викладацький прямо-зворотний псевдовчений псевдовчення псевдокласичний псевдокультура псевдомистецтво псевдонародний псевдонаука псевдонауковий псевдоноватор псевдореалізм психолінгвістика психолінгвістичний психопоетика</p>
--	--

Р

<p>радіомонолог радіограма радіореклама ранньовізантійський раціонально-логічний раціонально-понятійний реалістично відображений реально-історичний реально-предметний</p>	<p>рекламно-видавничий рекламно-інформаційний рекламно-телевізійний релігієзнавство релігійно-конфесійний релігійно-міфологічний релігійно-національний релігійно-публіцистичний релігійно-символічний</p>
--	--

<p>релігійно-філософський релятивно-атрибутивний релятивно-предикативний реляційно-дериваційний реферативно-бібліографічний реферативно викладений римо-католицький римсько-католицький ритміко-інтонаційний ритміко-мелодійний ритмомелодика ритмомелодійний ритмомелодійність рівнозначний</p>	<p>рівнозначність рівномірно розподілений рідковживаний різко окреслений різнобічний різноплановий різностильовий різностильовість різнотипний різнотипність різночитання російсько-польський російсько-український</p>
---	---

С

<p>сатирично-героїчний сатирично-гумористичний сатирично-комічний семантико-граматичний семантико-комунікативний семантико-лексичний семантико-синтаксичний семантико-словотвірний семантико-стилістичний семантико-структурний семантико-фразеологічний семантико-функціональний семантично однорідний семивалентний сентиментально-ліричний сентиментально-реалістичний середньопіднебінний середньоязиковий системно зумовлений системно-структурний системно-фразеологічний системно-функціональний складнопідрядний складноскорочений складносупідрядний складносурядний</p>	<p>складнаголос складоподіл складотворчий слова-антоніми слова-омоніми слова-речення слова-синоніми словесно-логічний словесно-образний словесно-стилістичний словесно-художній словник-довідник словниково-граматичний словниково-довідковий словниково-енциклопедичний словниково-термінологічний словниково-фразеологічний слововживання слововжиток слововивідний словозмінний словоподіл словопоказчик словоскладання словосполучення словотвірний</p>
--	--

<p> словотворення словотворчий словотворчість словотлумачення словоформа слов'яно-греко-латинський слов'янознавство соціально зумовлений соціально-історичний соціально-культурний соціально-культурно-історичний соціально-лінгвістичний соціально-літературний соціально-мовний соціально-нормативний соціокультурний соціолінгвістика співавтор співавторський співбесіда співдоповідь співзвучний співзвучність співзвуччя співіснування співучасник спільнокореневий старогрецький стародавній староіндійський старообрядницький старослов'янizm старослов'янський староцерковнослов'янський статистично-лінгвістичний стилістико-композиційний стилістико-мовний стилістично забарвлений стилістично нейтральний стилістично правильний стовідсотковий столітній стоп'ятдесятилітній </p>	<p> структурно-граматичний структурно-морфологічний структурно-різномірний структурно-семантичний структурно-синтаксичний структурно-системний структурно-типологічний структурно-фонетичний структурно-функціональний структурування субваріант субдомінанта суб'єктивно-авторський суб'єктивно-експресивний суб'єктивно-модальний суб'єктивно оцінений суб'єктно-об'єктний суб'єктно-обставинний суб'єктно-предикатний суперпозиція суперсегментний суперсучасний суспільно-етичний суспільно-ідеологічний суспільно-культурний суспільно-науковий суспільно-психологічний суспільствознавство суспільствознавчий суфіксально-постфіксальний суфіксально-префіксальний східноєвропейський східнонімецький східнослов'янський східноукраїнський сходознавство сюжетно-композиційний сюжетно-образний сюжетно-тематичний сюжетотворчий сюрреалізм сюрреаліст сюрреалістичний </p>
---	---

Т

<p>таємничо-загадковий таємничо-казковий таємничо-містичний тайнопис тайнописний театрально-критичний театрально-художній театрознавець театрознавство театрознавчий театр-студія текстово-дискурсивний телевізійно-журнальний телегазета теледебати теледраматургія тележурнал тележурналістика телеінтерв'ю телеінформаційний телеінформація телеконференція телемовлення телепередача телепрограма телереклама телерепортаж телероман телеспектакль телесценарій телетئاتр телехроніка темпорально-модальний теоретико-інформаційний теоретико-лінгвістичний теоретико-методологічний теоретично вмотивований теоретично обґрунтований теоретично правильний територіально-географічний територіально-діалектний територіально-мовний територіально обмежений</p>	<p>терміносистема термінотворення техніко-виробничий технічно правильний тисячократний тисячолітній тихоокеанський тільки-но тільки що тогочасний транслітерація транслітерування транспозиційний транспозиція тривалентний тривимірний тривимірність тривідсотковий триєдиний тризвук тризначний трикомпонентний тримовний триразовий трискладовий треступінчастий треступінчатий третижневий тричлен тричленний троскратний трьохмільйонний трьохмільярдний трьохсотлітній трьохсотліття трьохсотрічний трьохсотріччя тунгусо-маньчжурський тюркомовний тюрко-монгольський тюрко-татарський тюрксько-арабський</p>
--	--

У

узагальнено-особове речення	умовно-наслідковий
узагальнено-поетичний	умовно-питальний
узагальнено-символічний	умовно-спонукальний
українознавство	умовно-часовий
українознавчий	усебічний
українськомовний	усенародний
українсько-англійський	усеслов'янський <i>i</i> всеслов'янський
українсько-польський	усесторонній <i>i</i> всесторонній
українсько-російський	усеукраїнський <i>i</i> всеукраїнський
ультракороткий	усномовний
ультраструктура	уснопоетичний
ультраструктурний	усно-розмовний
ультрасучасний	утопічно-фантастичний
умовно-гіпотетичний	учений-енциклопедист

Ф

факультативно-комбінаторний	фономорфологія
фантастично-сентиментальний	фоносемантика
фейлетон-монолог	фоностилістика
фейлетонно-гумористичний	формально-граматичний
фейлетонно-сатиричний	формально-лінгвістичний
філолог-германіст	формально-семантичний
філолог-лексикограф	формально-синтаксичний
філософсько-науковий	формально-типологічний
філософсько-публіцистичний	формально-структурний
філософсько-теоретичний	формозміна
філософсько-філологічний	формозмінний
фінляндсько-шведський	формозмінність
фольклорно-етнографічний	формозмінювальний
фольклорно-міфологічний	формозмінюваність
фольклорно-пісенний	формотворення
фольклорно-поетичний	формотворчий
фонетико-акцентологічний	формоутворення
фонетико-морфологічний	фотоілюстративний
фонетико-орфоспічний	фотоілюстрація
фонетико-синтагматичний	фотокомплект
фонетико-фонологічний	фотокопіювальний
фонетично-правильний	фотокопіювання
	фотореклама

фразеотворення франкознавець франкознавство франкознавчий франкомовний французько-український функціонально активний	функціонально-граматичний функціонально-морфологічний функціонально-семантичний функціонально-стилістичний функціонально-структурний функціонально-типологічний
--	--

Х

хвилеподібний хитромовний хитромудрий хитромудрість християнсько-історичний християнсько-народний хронікально-документальний хронікально-історичний хронометраж хронометражний хронометричний хронометрія художньо-документальний	художньо-естетичний художньо-етичний художньо-історичний художньо-композиційний художньо-критичний художньо-літературний художньо-образний художньо оформлений художньо-поетичний художньо-публіцистичний художньо-реалістичний художньо-стилістичний художньо-творчий
---	--

Ц

центральноевропейський церковно-богословський церковнослов'янїзм церковнослов'янський	цілеспрямований цілеспрямованість цілоденний цілозначний
--	---

Ч

чистописання чітко визначений членороздільний членороздільність чотирибальний чотиривалентний чотиривалентність чотиривимірний чотиривимірність	чотиривідсотковий чотиривірш чотириелементний чотиризначний чотиримісний чотирипроцентний чотириразовий чотирирічний чотирирядковий
---	---

<p>чотиристопний чотиритактовий чотиричлен чотиричленний чотирирярусний чотирнадцятирядковий чотирьохмільйонний чотирьохсотліття чотирьохтисячний</p>	<p>чудодійний чудодійність чудотворний чужодальний чужоземець чужоземний чужомовний чужонаціональний чужорідний</p>
---	---

Ш

<p>шведсько-литовський шведськомовний шведсько-польсько-литовський швидкозмінний швидкозмінність швидкомовний швидкоплинний шевченкознавство шевченкознавчий шестивалентний шестиразовий шестискладовий</p>	<p>шестистопний шеститомний шестичленний широковживаний широковідомий широкодіапазонний широкодоступний широкоекранний широкомовний широко представлений широкоформатний</p>
---	--

Щ

<p>щиросердечний щиросердечність щиросердний щиросердність щовесни щоденний щоденно щонайактивніший щонайбільше щонайважливіший щонайвище щонайвищий щонайменше</p>	<p>щонайменший щонайповніше щонайповніший щонайчастіше щонайчастіший щонайширше щонайширший щоправда щораз щоразу щосили щотижневий щотижневик</p>
---	--

Я

якнайактивніший	якнайрізноманітніше
якнайбільш	якнайрізноманітніший
якнайбільше	якнайтісніше
якнайважливіший	якнайчастіше
якнайглибше	якнайширше
якнайглибший	якнайширший
якнайкраще	ямбохореїчний
якнайкращий	ямбохорей
якнайменш	японознавство
якнайменше	японо-китайський
якнайменший	японо-корейський
якнайповніше	японсько-російський
якнайповніший	яскраво виражений
якнайретельніше	ясновидець
якнайретельніший	

Додаток Д

*Словник закінчень
іменників чоловічого роду II відміни
в родовому відмінку однини*

А

абзац, -у
автонім, -а
автор, -а
авторитет, -у (значення, вплив)
    і -а (про особу)
адресант, -а
адресат, -а
акт, -а (документ) і -у (дія)
акузатив, -а
акцент, -у
алгоритм, -у
алегоризм, -у
алфавіт, -у
альбом, -у
альбом-буклет, альбому-буклета
альманах, -у
аморфізм, -у
аналіз, -у
аналізатор, -а
англіцизм, -у
антонім, -а
аорист, -а
апарат, -а (пристрій) і -у (установа;
    сукупність органів)
апелянт, -а
апостроф, -а
арготизм, -у
аргумент, -у
ареал, -у

аркуш, -а
арсенал, -у
артикуль, -я
архаїзм, -у
архетип, -у
архів, -у
асимілятор, -а
асортимент, -у
асоціатор, -а
аспект, -у
аспірант, -а
атрибут, -а
афікс, -а
афоризм, -у
африкат, -а

Б

базис, -у
байкар, -я
бал, -а (одиниця виміру)
    і -у (танцювальний вечір)
баланс, -у
бестселер, -а
біблеїзм, -у
бібліограф, -а
бібліотекар, -я
бік, боку
білборд, -а
білет, -а
білетик, -а
білінгв, -а

білінгвізм, -у
бланк, -а
блок, -а (механізм; частина споруди; будівельний камінь)
і -у (об'єднання)
брак, -у
буквалізм, -у
буквар, -я
буквоїд, -а
букініст, -а
буклет, -а
бум, -а (спортивний снаряд)
і -у (штучне пожвавлення на біржі; сенсація; галас)
бурлеск, -у

В

варваризм, -у
варіант, -а
ввід, вводу
вдих, -у
вектор, -а
взірець, -рця
вибір, -бору
вивід, -воду
вигляд, -у
виголос, -у
вигук, -у
вид, -у
видих, -у
визначник, -а
виказ, -у
виказувач, -а
виклад, -у
викладач, -а
виклик, -у
виконавець, -вця
виконувач, -а

вимисел, -слу
вимір, -у
винахід, -ходу
винахідник, -а
винос, -у
виняток, -тку
випад, -у
випадок, -дку
випис, -у
випуск, -у
вираз, -у
виразник, -а
виріст, -росту
вислів, -лову
висновок, -вку
виступ, -у
витвір, -вору
витяг, -у
вихід, -ходу
вияв, -у
відбивач, -а
відбір, -бору
відгук, -у
відділ, -у
відзвук, -у
відзив, -у
відлік, -у
відмінок, -нка
відображувач, -а
відповідник, -а
відрив, -у
відрізок, -зка
відсоток, -тка
відтин, -у
відтінок, -нку
відхід, -ходу
вірш, -а
віршик, -а
віршувальник, -а

вісник, -а
вклад, -у
вкладиш, -а
вкладник, -а
вміст, -у
внесок, -ску
вокалізм, -у
вокатив, -а
вплив, -у
вступ, -у
вступник, -а
втілювач, -а

Г

газетяр, -а
галліцизм, -у
генітив, -а
геноцид, -у
гендер, -у
германізм, -у
германіст, -а
герундій, -я
гібрид, -а
гідронім, -а
гімн, -у
гіперболізм, -у
глосарій, -я
говір, -вору
голос, -у
голосок, -ска
гострослів, -лова
гострослов, -а
граматик, -а
граматист, -а
гранд, -а
графік, -а
графоман, -а
гриф, -а

гуманізм, -у
гуманіст, -а
гумор, -у
гуморист, -а
гуртківець, -вця
гуртожиток, -тку
гурток, -тка
гуцул, -а

Г

гатунок, -нку
грунт, -у

Д

датив, -а
двотижневик, -а
двотомник, -а
дwochлен, -а
дезінформатор, -а
дейксис, -а
декаданс, -у
демагог, -а
демінітив, -а
дескриптор, -а
десяток, -тка
детермінізм, -у
дефіс, -а
дидактизм, -у
диз'юнкт, -а
диктант, -у
диктофон, -а
диктум, -у
динамізм, -у
диплом, -а
дипломант, -а
директорат, -у
дисбаланс, -у

дисертант, -а
диск, -а
дисковід, -воду
дискурс, -у
диспут, -у
диспутант, -а
дистих, -а
дифірамб, -а
дифтонг, -а
діалект, -у
діалектизм, -у
діалог, -у
діапазон, -у
діловод, -а
добирач, -а
добір, -бору
довід, -воду
довідник, -а
догматизм, -у
договір, -вору
додаток, -тка
дозвіл, -волу
доказ, -у
доктор, -а
докторант, -а
документ, -а
документалізм, -у
документаліст, -а
документознавець, -вця
домисел, -слу
допис, -у
дописувач, -а
допуск, -у
доробок, -бку
досвід, -у
дослід, -у
дослідник, -а
доступ, -у
дотеп, -у

дотик, -у
доторк, -у
доцент, -а
драматизм, -у
драматург, -а
друк, -у
друкар, -я
дуалізм, -у
дублет, -а (другий предмет)
і -у (постріл з обох стволів)
дублікат, -а
дух, -у

Е

евфемізм, -у
евфонізм, -у
евфуїзм, -у
екзамен, -у
екзаменатор, -а
екземпляр, -а
екзистенціалізм, -у
екзотизм, -у
еклектизм, -у
екран, -а
екскурс, -у
експеримент, -у
експериментатор, -а
експерт, -а
експресіонізм, -у
експромт, -у
екстенціонал, -у
екстернат, -у
елемент, -у (складник, основа)
і -а (в інших значеннях)
елементаризм, -у
еліпс, -а
еліпсис, -у
еллін, -а

еллінізм, -у
еллініст, -а
емпіризм, -у
енциклопедизм, -у
епіграф, -а
епіграфіст, -а
епізод, -у
епік, -а
епілог, -у
епістолярій, -ю
епітет, -а
епонім, -а
епос, -у
ерудит, -а
ескіз, -у
естетизм, -у
еталон, -а
етап, -у
етикет, -у
етимолог, -а
етимон, -а
етнонім, -а
етнос, -у
етноцид, -у
етюд, -а
ефект, -у
ефір, -у

Є

євангеліст, -а
європеоїд, -а
єгиптолог, -а
єдиновірець, -рця
єпископ, -а
єр, -а
єретизм, -у
єретик, -а
єрик, -а

Ж

жанр, -у
жанрист, -а
жаргон, -у
жаргонізм, -у
жарт, -у
жест, -у
житель, -я
журнал, -у
журналіст, -а
журнальчик, -а
журфікс, -у

З

забобон, -у
завідувач, -а
завуч, -а
зав'язок, -зку
загал, -у
заголовок, -вка
задум, -у
займенник, -а
закид, -у
заклад, -у (установа)
заклад, -у (парі, застава)
заклик, -у
закон, -у
залік, -у
замисел, -слу
замінник, -а
занепад, -у
заочник, -а
запис, -у
записник, -а
записничок, -чка
записувач, -а
запит, -у

запитальник, -а
заповнювач, -а
зародок, -дка
засіб, -собу
засмічувач, -а
засновник, -а
заступник, -а
зачин, -у
зберігач, -а
збирач, -а
збіг, -у
збір, збору
збірник, -а
збірничок, -чка
звичай, -ю
звід, зводу
звіт, -у
зворот, -у
звук, -а (музичний; елемент мови)
і -у (в інших значеннях)
звуконпис, -у
зв'язок, -зку
здійснювач, -а
здобуток, -тку
здогад, -у
зів, -а
знавець, -вця
знак, -а (позначка, марка, сигнал;
літера, значок)
і знаку (прикмета; слід,
відбиток)
зображувач, -а
зошит, -а
зразок, -зка
зріз, -у
зсув, -у
зчеп, -у

І

ідеалізм, -у
ідеаліст, -а
ідентифікатор, -а
ідеолог, -а
ідиш, -у
ідіолект, -у
ідіом, -а
ідіоматизм, -у
ізоморф, -а
ізоморфізм, -у
іменник, -а
імідж, -у
імператив, -а (наказовий спосіб
дієслова) і -у (наказ, вимога)
імперфект, -а
імпресіонізм, -у
інваріант, -а
інвентар, -ю
індекс, -у
індивід, -а
індивідуум, -а
індикатив, -а
індикатор, -а (прилад; покажчик)
і -у (речовина)
індоєвропейець, -а
ініціал, -а
інститут, -у
інструктаж, -у
інструмент, -а (окремий предмет)
і -у (сукупність предметів)
інструментарій, -ю
інтелект, -у
інтелектуалізм, -у
інтенсив, -а
інтенсифікатор, -а
інтервал, -у
інтерв'юер, -а

інтерес, -у
інтернаціоналізм, -у
інтернаціоналіст, -а
Інтернет, -у
інтернет-сайт, -у
інтерфікс, -а
інфікс, -а
інфінітив, -а
інформант, -а
інформатор, -а
іраціоналізм, -у
ісламізм, -у
іспанізм, -у
іспаніст, -а
іспит, -у
історизм, -у
історик, -а
історіограф, -а

Й

йор, -а
йот, -а

К

каламбур, -у
каламбурист, -а
каламбурчик, -а
каліграф, -а
канон, -у
каталог, -у
кітч, -у
кіч, -у
клас, -у
класифікатор, -а
класицизм, -у
книгар, -я
книгознавець, -вця

код, -у
кодифікатор, -а
коефіцієнт, -а
колегіум, -у
колектив, -у
колорит, -у
комізм, -у
комікс, -у
компаративізм, -у
компаративіст, -а
компенсатор, -а
компілятор, -а
комплекс, -у
комплект, -у
композит, -а
компонент, -а
комп'ютер, -а
комунікант, -а
комунікат, -а
конкурс, -у
конкурсант, -а
консонанс, -у
консонант, -а
консонантизм, -у
конспект, -у
конструкт, -а
консультант, -а
контакт, -у
контекст, -у
континуум, -а (математичний
об'єкт) і -у (безперервність)
контрагент, -а
контур, -у
конфлікт, -у
концепт, -у
кон'юнктив, -а
коректив, -у
корелят, -а
корінь, -рення

корпус, -а (тулуб) і -у (споруда;
військове з'єднання; збірка
текстів; шрифт)
критерій, -ю
кругозір, -зору
курс, -у
курсив, -у

Л

лаконізм, -у
ланцюг, -а
ланцюжок, -жка
латинізм, -у
лейтмотив, -у
лексикограф, -а
лексиколог, -а
лексикон, -а (книжка) і -у (запас
слів)
лектор, -а
лекторій, -ю
лінгафон, -а
лінгвіст, -а
ліризм, -у
локалізатор, -а
локатив, -а

М

максимум, -у
малюнок, -нка (зображення
предмета на площині)
і -нку (зображення
дійсності письменником, актором
і т. ін.)
маргінал, -а
маркер, -а (для маркування)
маркер, -а (знаряддя)
марризм, -у

масив, -у
матеріал, -у
мелодизм, -у
менталітет, -у
метод, -у
методизм, -у
методист, -а
механізм, -у
мільйон, -а
мільярд, -а
мінімум, -у
міф, -у
міфолог, -а
міфотворець, -рця
моветон, -у
мовець, -вця
мовник, -а
мовознавець, -вця
моволубець, -бця
мовотворець, -рця
мовчальник, -а
модифікатор, -а
модуль, -я
модус, -у
момент, -у
моніторинг, -у
монолінгвізм, -у
монолог, -у
монотип, -а
монофтонг, -а
морф, -а
морфолог, -а
мотив, -у

Н

набуток, -тку
наголос, -у
надлишок, -шку

надмір, -у
надпис, -у
намір, -у
напис, -у
напрям, -у
напрямок, -мку
нарис, -у
науковець, -вця
нахил, -у
начерк, -у
негативізм, -у
недогляд, -у
нейтралізатор, -а
неологізм, -у
новеліст, -а
номен, -а
номер, -а
номіналізм, -у
номіналіст, -а
номінант, -а
номінатив, -а
норматив, -у
нуль, -я
нюанс, -у

О

об'єкт, -а
обмежувач, -а
образ, -а (ікона) і -у (зовнішній
    вигляд; художній засіб; тип)
обсяг, -у
обшир, -у
огляд, -у
одержувач, -а
оказіоналізм, -у
оклик, -у
оксиморон, -а
оксюморон, -а

омограф, -а
омонім, -а
омофон, -а
опис, -у
описувач, -а
опитувач, -а
оповідач, -а
опонент, -а
оратор, -а
орган, -а (частина організму
    або механізму) і -у (установа;
    друковане видання; засіб)
орган, -а (музичний інструмент)
оригінал, -у (першотвір)
    і -а (про людину)
орієнтир, -а
осередок, -дку
ослаблювач, -а
осмислювач, -а
основник, -а
основоположник, -а

П

памфлет, -у
памфлетист, -а
панегірик, -а
папір, -перу (матеріал)
    і -пера (документ)
параграф, -а
парадокс, -у
паралелізм, -у
паронім, -а
пасив, -у
патерик, -а
пафос, -у
перебіг, -у
перегляд, -у
перегук, -у

передрук, -у
переказ, -у
переклад, -у
перекладач, -а
перелік, -у
перенос, -у
перепис, -у
перерозподіл, -у
переспів, -у
перетин, -у
перехід, -ходу
перифраз, -а
період, -у
персоналізм, -у
перфект, -а
підклас, -у
підмет, -а (член речення)
підпис, -у
підрахунок, -нку
підрозділ, -у
підручник, -а
підсумок, -мку (результат)
підтекст, -у
підхід, -ходу
піфагореїзм, -у
плагіат, -у
плакат, -а
план, -у
план-графік, плану-графіка
пласт, -а
плеоназм, -у
погляд, -у
поділ, -у (ділення)
поет, -а
показчик, -а
показ, -у
показник, -а
полеміст, -а
поліфонізм, -у
полонізм, -у
порядок, -дку
посібник, -а
постскрипtum, -у
постфікс, -а
потенціал, -у
початок, -тку (вихідний пункт)
і -тка (колос)
поширювач, -а
поштовх, -у
пошук, -у
правопис, -у
практик, -а
практикум, -у
предикат, -а
предикатив, -а
предмет, -а
префікс, -а
привід, -воду (підстава; пристрій)
привід, -воду (приведення)
приймєнник, -а
приєм, -у
приклад, -у (зразок;
математичний вираз)
приклад, -а (частина гвинтівки)
прикметник, -а
примірник, -а
примітивізм, -у
принцип, -у
прислівник, -а
присудок, -дка
прихильник, -а
проект, -у
прозаїк, -а
пролог, -а (життя святих)
і -у (вступна частина твору)
проміжок, -жку
промовець, -вця
пропуск, -у

проспект, -у
простір, -тору
протокол, -у
протоколізм, -у
прототип, -у
професіоналізм, -у
професор, -а
процент, -а
процес, -у
прошарок, -рку
прояв, -у
псевдонім, -а
психологізм, -у
публікатор, -а
публіцист, -а
пункт, -у
п'ятитомник, -а

Р

район, -у
ракурс, -у
ранг, -у
реалізм, -у
регістр, -а (пристрій)
і -у (перелік; діапазон)
регламент, -у
регрес, -у
реєстр, -у
резонанс, -у
резонатор, -а
результат, -у
рейтинг, -у
релятивізм, -у
репертуар, -у
репортаж, -у
репортер, -а
репрезентант, -а
респондент, -а

ресурс, -у
реферат, -у
референт, -а
рефлекс, -у
рефрен, -у
рецензент, -а
реципієнт, -а
риторизм, -у
рівень, -вня
рід, роду
різновид, -у
ріст, росту
розбір, -бору
розвиток, -тку
розгляд, -у
розділ, -у
роздрук, -у
роздум, -у
розмовник, -а
розпад, -у
розподіл, -у
роман, -у
ряд, -у

С

санскрит, -у
сарказм, -у
сегмент, -а
сенс, -у
сигнал, -у
сигналізатор, -а
сигніфікат, -у
силабізм, -у
силогізм, -у
символ, -а (графічний знак)
і -у (в інших значеннях)
символізм, -у
сингармонізм, -у

синкретизм, -у
синонім, -а
синтаксис, -у
синтез, -у
синтетизм, -у
синхронізм, -у
склад, -у
складник, -а
славіст, -а
сленг, -у
словотвір, -вору
слов'янізм, -у
смысл, -у
соціатив, -а
соціолект, -у
соціум, -у
спектр, -а
співрозмовник, -а
спосіб, -собу
стан, -а (у техніці, нотах)
і -у (в інших значеннях)
старослов'янізм, -у
статус, -у
стиль, -ю (сукупність ознак,
прийомів; спосіб)
і -я (для писання)
стовпчик, -а
стосунок, -нку
студент, -а
ступінь, -пеня (порівняльна
величина, міра, розряд,
звання тощо)
суб'єкт, -а
субститут, -а (про людину)
і -у (в інших значеннях)
сумнів, -у
суперлатив, -а
супертип, -а
суперфікс, -а

супін, -а
суплетивізм, -у
суржик, -у
суфікс, -а
суфіксоїд, -а
схематизм, -у
сюжет, -у

Т

таксис, -у
такт, -у
твір, твору
тезаурус, -а
текст, -у
термін, -а (слово) і -у (строк)
тест, -у
тип, -у (зразок, образ тощо)
і -а (про людину)
тираж, -у
том, -у
тон, -у
топонім, -а
тризвук, -у
тритомник, -а
трифтонг, -а
тюркізм, -у

У

універсалізм, -у
університет, -у
упорядник, -а
уривок, -вка
утілювач, -а
учасник, -а
учень, учня
учитель, -я

Ф

факт, -у
фактаж, -у
фактор, -а
феномен, -а
філолог, -а
фольклор, -у
фольклорист, -а
фон, -у (гло; оточення; шум;
рівень радіації) і -а (одиниця
рівня гучності звуку)
фонд, -у
фонізм, -у
формалізм, -у
формант, -а
формат, -у
фрагмент, -а
фразеологізм, -у
фрейм, -у
функтор, -а
функціонал, -а
функціоналізм, -у

Х

характер, -у

Ц

центр, -а (у математиці; деталь)
і -у (в інших значеннях)
централ, -у
централізатор, -а
центризм, -у

Ч

час, -у
часопис, -у
чинник, -а

числівник, -а
член, -а
чотиристоронник, -а
чотиричлен, -а

Ш

шеститомник, -а
шифр, -у
шриффт, -у
штамп, -а
штампувальник, -а
штрих, -а
шум, -у

Щ

щоденник, -а
щоквартальник, -а
щомісячник, -а
щорічник, -а
щотижневик, -а

Ю

юкстапозит, -а
юс, -а

Я

язик, -а
язичок, -чка
ямб, -а
ямбохорей, -я
ярус, -у
ять, -я

Додаток Е

*Зразок титульної сторінки
навчально-дослідницької роботи*

**Міністерство освіти і науки
Головне управління освіти і науки
Івано-Франківської облдержадміністрації
Івано-Франківське територіальне відділення МАН України**

Відділення філології та мистецтвознавства
Секція української мови

**Стилістична роль метафор
у романі М. Ткачівської «Тримай мене, ковзанко»**

*Роботу виконала
Проць Тетяна Василівна,
учениця II-I класу
Івано-Франківського обласного
ліцею-інтернату
для обдарованих дітей*

*Науковий керівник —
Карман Н. Б., учитель-методист
української мови та літератури
Івано-Франківського обласного
ліцею-інтернату
для обдарованих дітей*

Івано-Франківськ — 2019

Додаток Ж

*Зразок змісту навчально-дослідницької роботи
«Семантико-словотвірна структура відносних прикметників
(на матеріалі творів Лесі Українки)»*

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Відносні прикметники як лексико-граматична група прикметників української мови	5
1.1. Перехід відносних прикметників у якісні	8
1.2. Вживання якісних прикметників у значенні відносних	10
1.3. Присвійно-відносні прикметники	12
РОЗДІЛ 2. Семантико-словотвірна структура відносних прикметників	13
2.1. Особливості семантико-словотвірної структури відносних прикметників	14
2.2. Словотворення відносних прикметників у сучасній українській мові	16
2.2.1. Відносні прикметники, утворені способом суфіксації	18
2.2.2. Відносні прикметники, утворені способом префіксації . . .	21
2.2.3. Відносні прикметники, утворені префіксально-суфіксальним способом	24
2.2.4. Відносні прикметники, утворені способом основоскладання	26
ВИСНОВКИ	28
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	30
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ	35

ДЛЯ НОТАТОК

Навчальне видання

*Гальона Наталія Павлівна
Дудко Ірина Володимирівна*

Основи мовознавчої творчості в МАН

Навчально-методичний посібник
3-тє видання, виправлене й доповнене

Відповідальний за випуск *О. В. Лісовий*
Редагування *А. Р. Саїбова*
Верстання *Л. В. Северенчук*
Дизайн обкладинки *Б. Л. Лісовський*

Формат 60×84 1/16. Папір офс. 80 г/м².
Друк цифровий. Ум. друк. арк. 16,86.
Наклад 300 прим.

Видавництво: Національний центр «Мала академія наук України»
Кловський узвіз, буд. 8, м. Київ, 01021

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6999 від 04.12.2019.

